

БІБЛІОТЕКА „ПРОЛОМ“

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

—

До Слави ч. II.

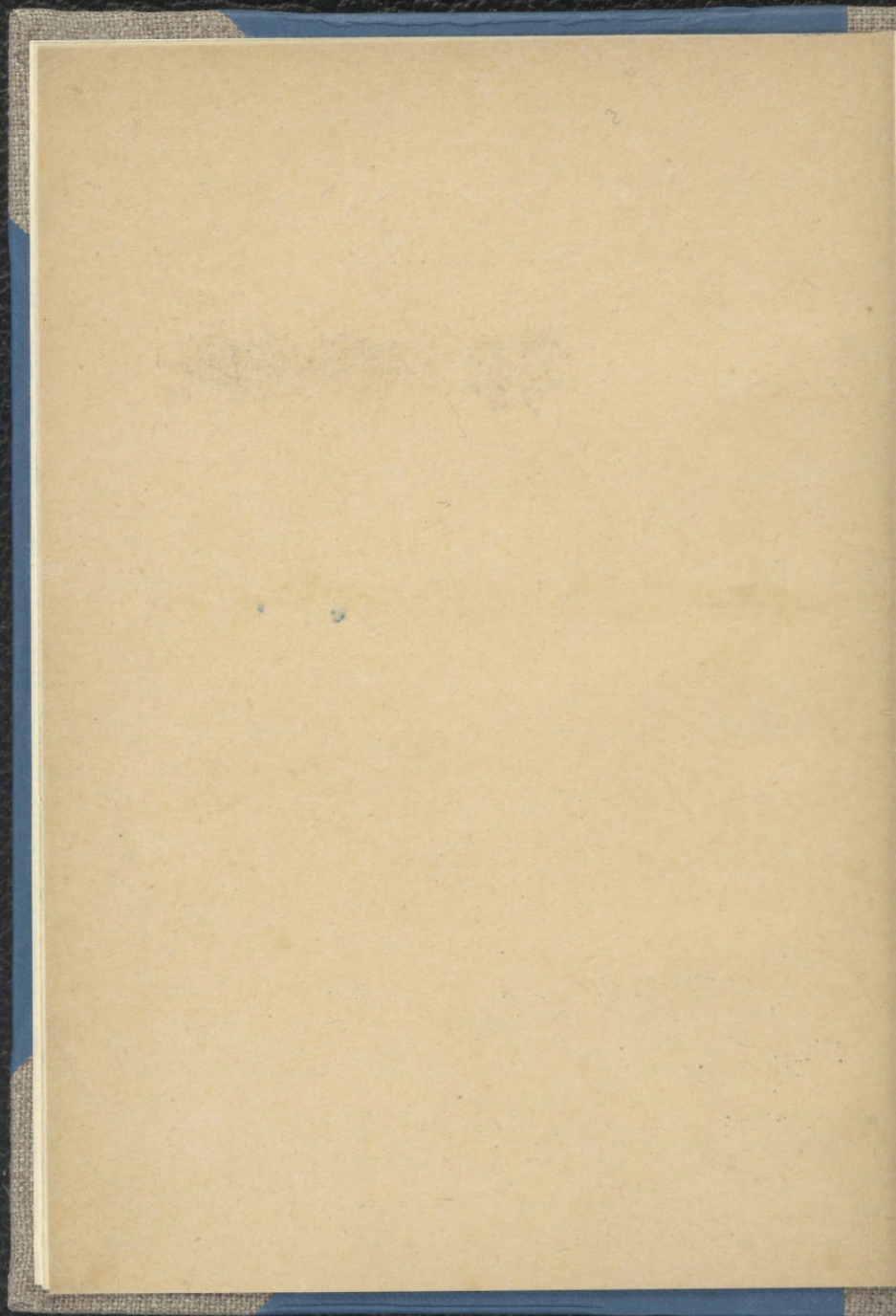

В-ВО «РЕКОРД»
КОЛОМІЯ

ч. 4.

ч. 4.

ЗА ЧЕРВЕЦЬ І ЛИПЕНЬ
1932.

ДО СЛАВИ.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

Сагайдачний.

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ.

У ШЕСТИ ЧАСТИНАХ.

ТРЕТА ЧАСТИНА.

ДО СЛАВИ

КОЛОМІЯ 1932.
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „РЕКОРД“

До слави.

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ.

II. ЧАСТИНА.

За свого гетьманства взяв в Турцех місто Кафу
аж сам цесар турскій бил у великим страху;
бо му чотирнайцять тисяч там люду збил.
Каторги єдини палил, другії потопил
много тогди з неволі христіян освободил
за што го Бог з воїнством єго благословил.

з книжки „Вірші...“ *)

*) Через брак етимольогічних черенок — подано в фонетиній транскрипції.

Всі права застережені.

Copyright 1932. Wyd. „Rekord“ Kolomea.

З друкарні Ш. Тайхера в Коломиї, Пілсудського 23
16. 9. 1932. — 260 — 3000.

I 1.575.732

v. 2

2001 K 657/7

I.

Від того часу перемінився Сагайдачний, що й пізнати його було годі. Від того дня, коли довідався про смерть Марусі, він не брив бороди. Мимо його молодого віку показалося у ній кілька сивих волосків. Тепер говорив мало. Веселість його пропала. Ніхто вже не чув його співу, а на свою бандуру то неміг й подивитися. Курінні товариші знали причину його смутку і співчували йому. Усі зусилля, щоб його розважати були даремні.

Через кілька днів Сагайдачний до нічого не брався, не хотів їсти, хоч оба Жмайли уговорювали його як могли. Він висох і помарнів та втікав від людей. Виходив з Січі за ворота над беріг ріки і тут сідав під тою вербою, де перші його слюзи полились. Тут сидів цілий день в тяжкій задумі. Йому здавалося, що на тім місці він у останнє попрощав Марусю, і сюди його тягло, мов магнетом. Тут він інколи говорив сам до себе, начеб з ким розмовляв, всміхався болючо і плакав на переміну. За ним зорив пильно Марко і Антошко, та Сагайдачний їх не помічав. Вечером Марко забирав його у курінь. Сагайдачний ніколи йому непротивився і слухав голосу Марка, наче дитина своєї пістунки. Товариші стали побоюватися, що Сагайдачний

збожеволіє. — Пропав козак тай годі, шкода його — говорили козаки між собою.

Так трівало цілий тиждень.

Тоді відразу Сагайдачний начеб зі сну прокинувся. Устав рано, умився, поснідав з товаришами і проговорив.

— Ну годі! Живий живе гадає, треба за роботу братись.

І хоч смуток не сходив з його лиця, хоч як усе говорив мало, він пішов помірити місце під січову церкву, пооглядав дерево, порадив Маркові, як до того братися а сам узявся за організаційну роботу.

Скликав на майдан усіх новиків і оглядав кожного, до чого хто вдався, і відповідно до того ділив їх на сотні і чети та наставляв їм старшину. До того вишукав він на Січі колишніх чубівців.

Зразу він говорив до них так:

— Будемо вас вчити воєнного ремесла. Недумайте собі, що робимо це для примхи, що нам так подобалось. Нам не мало прийдеться намозолитись з вами, поки з вас козаків зробимо. Се робиться для вашого добра. Підеш у бій, а незнати меш, як зброєю орудувати і куди повертатися, то тебе і баба переможе, а вже перед одним кварцяним, то втікати меш певно і пропадеш, мов руда миш. З твого вишколення на доброго козака мусить вийти для Січи така користь, що не будеш даром хліба їсти і опісля будеш обороняти її, нашу матку, і нашу церкву і наш український народ, з котрого ти вийшов, і ту землю з котрої тебе

злидні прогнали. Тому вчися, а не тому, що тебе до того силують, лише з доброї волі, що так треба. Колиб це кому не подобалось, і хотів тут лежаного хліба, то йди собі зараз ід бісовій мамі, а то поки я сам прожену, та такого прочухана дам, отсею рукою, що тобі твій пан, від котрого ти втік, враз зі всіми економами присниться. Вимагаю від вас сліпої безумовної слухняности старшині і за непослух строго буду карати. Без старшини нема війська.

Розпочалося зараз вчення по січовім майдані і геть далі за валами і на березі Дніпра, більшими і менчими гуртками. При кожній сотні були вибрані могильники (сапери), що мали копати рови і вали. Всі мусіли вміти пішу і кінну службу, стріляти з мушкетів, орудувати шаблею і списом, кидати на віддаль ножами. Кожна сотня мала своїх розвідчиків, котрі вміли довгі простори повзанути по землі, мов гадюки.

Окремо вибрав кремезних людей з добрим зором на гармашів. Старі козаки дивилися на сю роботу з подивом і раділи, що найшовся між ними чоловік, що хоче других навчити. За їх часів було інакше, вони самі просили других, щоб навчили.

Сагайдачний працював від рана до ночі і всіх підганяв. Потомлені вправами йшли відпочивати, на їх місце виходили другі, а Сагайдачному не було спочинку.

У тій праці він потонув усім своїм єством і шукав в ній забуття.

Він взорувався на старім Касяні Байбузі з Чубової редути. Для усіх і для себе був суворий,

строгий, не пропускав нікому провини. У його з Касяном були схожі причини смутку, тільки що Касян усе воркотів, усіх лаяв, а Сагайдачний навпаки був для кожного привітний, приступний і кожному рад був допомогти. По за службою він був начеб іншим чоловіком.

До цих вправ, які на січи були відомі і заведені додав він ще одну тут незвісну: як добувати ворожих мурів. До тепер йшли на мури з довгими драбинами, до яких треба було кілька дужих козаків, щоби їх піднести і до стіни приставити.

Сагайдачний видумав на це інчу штуку. Настругав коротких дубових щаблів і пов'язав з них мотуз'яні драбини. Одним кінцем така драбина була прив'язана до округлого дерева, на котрому звивалася. На другому кінці були до драбини прив'язані два великі залізні каблуковаті гаки. Двох людей брали за кінці округле дерево руками і викидали в гору. Гаки зачіпали за стіну і драбина розвивалась в низ.

Зразу Сагайдачний не хотів нікому сказати, на що воно є, поки не випробував цього з Марком. Вони пішли оба за вали, переплили човном річку і тут станули перед стрімким берегом. Узяли драбину і вікинули в гору. Дерево летючи в гору зачепило гаками за беріг, і зараз дерево стало спадати в низ і розвинуло драбину. Гаки зачепились за камінь на березі і тепер обидва сюди повилазили. Попробували так кілька разів, хоч не раз з драбиною треба було поїхати в низ, бо гаки не попали на тверду почву і не мали сили вдержати тягару чоловіка.

По такій удалій пробі Сагайдачний дуже ожи-

вився — се лише початок. Таких драбин ми зладимо більше і навчимо козаків ними орудувати. Тоді здобування мурів не пожре тільки людей, що досі. Зараз треба це старшині показати, а тоді подумаємо про решту. Ми здається весною підемо в похід...

— На Ляхів ?

— Хіба що ні. Ми до цього ще за слабкі будемо. Нам треба зразу поспробувати на Турках і їм пригадатися. Вони далі і забудуть, що козаки ще живуть на світі.

Перед старшиною вийшла проба добре.

— Мені здається, що такими драбинами ми випередили всіх на світі, бо я не памятаю, щоби у яким війську такі драбини були. На деревяну драбину влізе десяток людей, а її можна дрючком до долу скінуги, а тоді скільки то люду нівевчиться.

— Нічого говорити, каже кошовий. Така драбина то собі хитра штука, треба таких наробити про запас.

Від тепер Сагайдачний заходив часто в майстерню, де сплітали мотузи, стругали шаблі і кували гаки. До того вигадав Сагайдачний легкі візки на двох колесах, які можна було під мур фортеці підвезти. Сагайдачний вибрав наробітників кремезних і сильних людей...

Вони вправлялися цілими днями, викидали драбини на скелю і лізли туди. Показалося ще, що коли на драбині заважить з долу, то дуже важко приходилось поскидати з гори гаки.

Сагайдачний думав все над тим, щоб дотеперішній спосіб войовання уліпшити, і все що вигадав, виходило гарно. І так вигадав він скоро-

стрільний рушничний бій. Вибрав справних стрільців, які кулею на лету птицю трафляли. Вони сідали на землі загнувши ноги по турецьки, за ними сідало кількоро звичайних людей з мушкетами, які безвпинно лаштували рушниці і передавали стрільцєви. Він брав одну рушницю по другій, стріляв миттю і подавав поза себе, а брав налаштовану.

Таким способом можна було в однім місці прибільшити вогонь до небувалої швидкості. Коли ходило о те, щоб здержати наступаючого ворога на коні чи пішки.

В недовгім часі став Сагайдачний душою усьої Січи.

Всі його поважали, наче самого кошового. Те вплинуло теж і на новиків, котрі його подивляли і слухали. Старі січові діди говорили, що за їх пам'яті такого запорожця на січи не було. Йому врожили, що він кошовим буде, а тоді не буде важко розбити Польщу на порох, та повиганяти з України всіх Ляхів і Жидів.

Сагайдачний не був з цього радий, що про його таке говорять. Він своєю важністю невилічався, бо знав, що сього козаки нелюблять. Старшині він уступався, давав їм зразок слухняності і усім говорив, що те, що він тепер робить, все лише для добра і слави січового товариства.

Його молоді сотні робили вправи, мов на шнурочку. Сагайдачний зложив свою питому команду, яку всі мусіли знати, позаводив знаки сурмою, ракетами і інші, котрими порозумівалися в полі. Рівно йшли до бою і кінні і піші. Рівно і на команду похилиялись списи, добувалися і підносились

шаблі. Сагайдачний витворив з сірої юрби збігців справжнє військо вишколене і карне.

Церкву посвятили ще того самого року на Св. Покрову. Окреме посольство привезло з Києва ікони, ризи і всі церковні потреби. О Архимандрит, до котрого Сагайдачний за сим посилав, дуже був сьому радий і прислав своє архірейське благословення.

Підчас сього богослуження станув Сагайдачний з своїми сотнями в порядку на майдані біля церкви. На це свято позїздилися на Січ знатні товариші з паланок з усього Запорожжа. Сагайдачний завів стріляння сальвами з рушниць цілими сотнями, що усім дуже припало до вподоби.

На такій праці плив швидко час і наспів рік 1605. Січове військо було у зразковому порядку. Зброї було доволі, байдаків повнісько довкруги Хортиці, а багато готових човнів на березі. Коні були уїзджені, пороху і куль повні склади, харчів назбирано багато. Козаки були певні, що весною підуть у якийсь похід, певно на Ляхів.

Кошовий скликав велику раду зараз по великодні. Він говорив перед радою так :

— При божій помочи ми станули на своїх ногах так, як ще ніколи. Тепер пора нам, щоб козацтво не залежувалось а попробувало своїх сил. Може бути, що ще щось покажеться недолadne і треба буде справити або додати, а дещо закупити, то ми так і зробимо, а ви нанове товариство, як гадаєте ?

Тепер кошовий знаючи, що між козацтвом є єдність, не боявся жадних партій.

— На Ляхів підемо, шкода втрачати слів крикнув хтось з гурту.

— Ведіть нас на Ляхів; вже досить знущалися над бідним народом...

— На Ляхів, на Ляхів, вигнати псубратів кровопийців з нашої України геть у Польщу.

Тепер Сагайдачний вийшов на підвищення. Він виглядав поважно з своєю довгою бородою.

— Тихо товариші, хай Сагайдачний говорить.

Сагайдачний клянється довкруги шапкою.

— Панове старшино, отамання і ви мої товариші та брати! Із душі вийняв мені слово, той хто перший крикнув: на Ляхів. На Ляхів треба нам йти, щоб помстити кривди цілого народу, та освободити його з панської езуїтської та жидівської кормиги. Там народ нівечиться і треба йому помогти. Я знаю добре чого нам-на такий великий подвиг конечно потреба, бо у се діло як знаєте я вложив цілу свою душу.

— Гарно ти впорядкував військо, ніде правди діти.

— Я сим невеличаюся. Хто пристав до Запорожців, то його обов'язком а незаслугою є робити по своїм силам для товариства, я робив по моїм силам і неважаю сього за заслуги. Я лише про це тому сказав, щоб ви мені повірили, що я найкраще знаю, чого нам ще треба. У нас замало гармат...

Усьо ми робимо у нашій майстерні, але гармат ми поки що не зладимо.

— Ми їх здобудемо.

— Певно, що їх здобути мусимо, бо ніхто нам

х не подарує, але тепер я вас питаю, де їх здобути ?

— На Ляхах здобудемо, по городах і панських замках сього добра хоч греблі гатити...

— Та хіба, що сими гарматами греблі гатити, бо до бою вони ледачі. У панських замках і городах гармати лихі, що шкода на їх здобування втрачати сили. Добрі гармати найшов би може в Польщі, та заки ми до них доберемось, то й сил нам не стане. Але я знаю краще місце, де є добрі гармати і багато:— у Турків ! Треба лише піти до них поклонитися козацьким способом, попросити гарненько і взяти. Я знаю, що нам це вдасться і ми цього доконаємо. А поprite ми зробимо ще одно благородне козацьке та християнське діло...

Усі знаємо, що Ляхи угнітають наш народ. Він мучиться, та як йому надто допече, то він втікає від свого пана гнобителя і на десять втікачів певно осмеро добеться до нас у Січ. Але гірша неволя від панської, гірша мука нашому братові неволя бісурменська. Там мучиться народ в кайданах на турецьких галерах, в тюрмах та підземних льохах. Спитайте тих, що там побували, яка гірка доля до Турчина в неволю попасти.

— Правда, правда, хай Господь хоронить в турецьку неволю попасти.

— А втеча з відтам тяща як від Ляха з України, а скільки то християнських душ пропадає через те, як не може видержати знущання і збісурманиться ? Тож подумайте панове товариство, якби воно було гарно, колиб ми забираючи собі турецькі гармати, освободили ще яку сотню дві християнського люду з турецької неволі. А ще поду-

майте скільки у ледачого Турка золота набралось?
А це також би незавадило нам роздобути...

— Добре говорить. Йдімо на Турка...

— Ні, краще ходімо на Ляха.

— Не говори небилиць, хіба не чув, як гарно
нам вичитав.

Кошовий каже:

— Хто за тим, щоб йти на Турка, підняй
шапку!

Цілий майдан вкрився піднесеними в гору
шапками.

Кошовий підніс булаву в гору.

— Більшість хоче на Турка, так воно і бути
мусить...

— Тепер подавайте товариші голоси, кому
бути наказним у тому майбутньому поході, бо вжеж
цілим кошем не можемо йти, підемо усі на Турка,
то тут нам Татарин на шию влізе.

— Сагайдачний хай буде отаманом, ніхто так
гарно діла незробить, як він. Як він гарно впо-
рядкував військо. . .

— Славно, Сагайдачний бери булаву!

Сагайдачний кланявся на всі сторони.

— Панове товариство! Є старий січовий свя-
тий звичай, що вибраний старшина до трьох ра-
зів вибору непринймається, аж доки його до сього
невислухають. Я клянусь моєю козацькою честю,
що не для поведенції і звичаю не приймаюся
свої чести, а лише для того, що я такому ділу
неподолію. Панове! Ви поміркуйте, що я ше як
живу моря не бачив, у мене нема досвіду на пів
шага. Мавби я моім недосвідом загірити січове

військо і споганити мою козацьку добру славу, а потім відповідати на суді божім, або колиб я оцілів ставати перед козацький суд, так краще хай мені зараз кат одрубає голову. Я піду з вами у похід, я піду до приступу хочби на яку фортецю, я самого султана піду скубнути за бороду, але отаманувати на морю я не вмю і не буду.

Козаки були невдоволені і стали гомоніти...

— Послухайте мене братіки до кінця. Ось вам вкажу такого отамана, якого кращого неможе бути. Давайте ваші голоси на курінного отамана Жука. В таких походах він опитний, бо бував на морю. Його Трепезот знає, хайже його пізнає і Варна. На Варну підемо товариші і хай нас поведе у божий час отаман Жук.

По тих словах Сагайдачний зійшов з підвищення і сховався між юрбою.

— Гаразд! на Варну йдемо і вибіраємо Жука. Де він? давай його сюди. . .

Юрба стала Жука випихати на підвищення.

— Славно Жуку! Отамануй нам і веди на Варну. Дорогу знаєш добре.

Отаман Жук несподівався, що діло туди повернеться. Він був такої думки, що таки Сагайдачного виберуть а на його курінь впаде з сього добра слава, що такий славний козак із куріня вийшов.

Рада скінчилася, отаман був вибраний, і тепер на його голові було усе обдумати і приладити до походу. . .

— Бодай тебе Петре! Чого ти так діло повів і на мою голову таку тяжку відповідальність звалив? говорив Жук за обідом, хоч був радий з того, що йому така честь припала.

— Підожди отамане, я ще одну штуку видумав і після обіду тобі покажу.

По обіді пішли Сагайдачний, Жук і Марко за січові вали. За ними Антошко щось ніс в мішку і не хотів сказати що. Аж зайшли на місце. Він розв'язав мішок і вийняв з його звичайну пращу себто кусок шкіри з двома мотузками і кілька куль завбільшки дині. То були кулі з соломи помішаної зі смолою. При кожній звисав шнурок напоєний порохом.

Сагайдачний запалив кресивом шнурочок, поклав кулю на прощу, розмахнувся і викінув далеко. Куля впала на землю і лежала, поки шнурок згорів. Опісля стрілило, куля розпуклася, куски розлетілись і стали горіти.

— Тож вже знаєш, що в сих кулях є, і на що вони?

— Ти сим хочеш криші запалювати?

— Можна й криші, але воно буде добре і на турецькі судна.

— Воно гарно, та кажи мені, як ти обляв порох горячою смолою і він не запалився.

— Я набрав мокрого пороху в платок, причепив до нього шнурок і обвив клочем. Відтак обвинув смолою і обливав довкруги смолою, поки порох висох, щоб міг загоріти, то і смола застигла.

— Таких смоляних гарбузів треба наробити більше, говорив Жук. Коли підкрадемося ноччу під турецькі судна, то можна буде усю флоту спалити у пристані. Помости на суднах смолени добре щоб не протікали.

— Жук наставив Сагайдачного своїм обозним. Під ним стояло усе піше військо, гармата, могильники і драбинники.

Тепер вони заходились обидва заподливо коло влаштування морського походу на Варну. Сагайдачному прийдеться здобувати фортецю і до сього він хотів усе зараз обдумати.

Жив тоді на Січи старий дід Семен Нетопа, котрий довгий час побував в турецькій неволі. Він там втратив своє здоровля і силу. Був дуже немічний, не довиджував, приглух, у нього голова хиталась і тряслись руки. Не міг нічого робити і усю зиму пересиджував за печою у куріню, а літом грівся на сонці, але на Січи дуже шанували старих людей, не жалували хліба - соли і слухали їх мудрої ради.

Сагайдачний заходив до нього вечорами, та випитував про Варну. Нетопа побував там довгий час і знав її добре; знав він і стан варнянської фортеці.

Вона славилась своєю недоступністю.

Дід виложив свій погляд, що Варну можна взяти лише, як здобудеться фортецю, а до неї можна добратися лише від річки, яка пливе попід сам мур, дуже високий і грубий. Гарматою його нерозібеш, а на нього хіба драбиною дістанеться.

Зараз під самим муром стоять будівлі, сюди замикають на ніч невольників, пригнаних з роботи. Мур такий грубий, що по ньому перейде двох а то і трьох людей. Ідучи муром приходиться до дверей башти, що стоїть над воротами фортеці. У тій башті стоїть замкова сторожа з яничарів. Відсіля виходять вартові і там держать ключі від воріт. Ворота засуваються великим дубовим засувом, що входить глибоко в мур.

Іншого входу і виходу нема, є хіба може яким підземним льохом, та він цього незнає.

Колиб так повелось взяти сторожу, щоб не розбіглася і не затрівожила війська, що стоїть в замку, то можна забравши ключі відчинити ворота і впустити через них козаків, тоді булоб гарзд.

Сагайдачному тепер стало усе ясно. Треба лише подумати, як це всьо зробити.

II.

За час, коли відомо стало, що піде похід на Варну, заборонив кошовий кому небудь з Січи виходити. Обставлено сторожею проходи; а сторожа мала право кожного застрілити, хтоби хотів переплисти за річку. Треба було держати все в тайні, щоб ворог проте недізнався, бо тоді усе пішлоб в нівець. По степу під той час ганялись менші купи татар, котрі слідили пильно за тим, що на Січи робиться.

День походу проголошено попередного дня. Шістьдесять п'ять байдаків навантажених усяким добром, харчами і всякими воєнними припасами, стояло на припоні на Дніпрі. Крім того було багато порожних суден на всяку потребу. У сей похід йшло два тисячі вибраного лицарства.

Раненько того дня відслужив січовий піп службу божу, ходив відтак і благословив військо хрестом, та кропив свяченою водою на щасливу дорогу.

Мов духи виходило козацтво з січових воріт і сідало на байдаки. Уся Січ вилягла на вали і прашала відпливаючих викидаючи в гору шапками.

Повідпинали байдаки і вдарили веслами. По переду помчали два невеликі човни, котрі мали розглядати річку. За ними у віддалі плив байдак отамана під малиновим стягом. Тут був і Сагайдачний з Марком і Антошком, котрий від свого па-на не відступав.

Отаман Жук зняв шапку і перехристився на січову церкву, другі зробили те саме. У Сагайдачного забилось сильніше серце. Се його перший морський похід. Він горів з нетерпячки побачити те все, переконатися наглядно, чи його зусилля покажуться корисними.

— Благослови Боже в щасливу дорогу на лицарське жниво, і дай Боже щасливо повернутися! — молився Жук.

До лиману мали заплисти ноччу. Там стояла турецька залага з гарматами, котра мала недопустити козаків на море. Наближаючись до лиману козацька фльота розділилась і плила двома шнурками, судно за судном по під береги. Під ніч сходились і плили серединою. Прикази отамана розвозили розсильні малими човнами.

На прикінці отаманського судна стояла бочка, у якій держали козаки півня. Він мав їм звіщати день і був у великій пошані. Тут на отаманському судні був ще і сектант — голка, бо без сього не можна на море пускатися. Сагайдачний говорив до Жука :

*) прилад для визначення напрямку морської дороги.

— Чи ти товаришу знаєш Варну ?

— Я там ще не був. Коли її здобудемо, тоді і пізнаю.

— Так ти послухай мене і поглянь, чого я в школі про Варну навчився і чого від людей довідався.

Сагайдачний розложив кусок паперу з рисунком і показуючи пальцем так пояснював :

— На чорне море ти краще дорогу знаєш, бо ти перепливав її не раз. Будеш і це знати, кудю поплисти під береги Болгарії. Ось тут гирло Дунаю з його семи рукавами, а тут лежить Варна, як кажуть бувальці, славно неприступна турецька фортеця. Перед нею морська пристань, де стоять турецькі галери і байдаки. Ось тут замок. Нам поперед усього треба його здобувати, та він, як бачиш подальше від моря. Попри його впливає до моря невеличка річка Девна. Пливе попід сам мур. На цей мур дістанемось нашими мотуззяними драбинами. Дістанемось з байдаків, якими треба ноччу непомітно підплисти в річку. Цего муру деревляними драбинами не возьме, бо нема берега і нема на чім їх поставити. Деревляні драбини держаться в долині, наші мотуззяні держаться гаками на горі.

Тепер ти отамане розпоряди і прикажи, що кому треба робити.

— На те ще буде час, коли ми туркам попід Очаків на море перекрадемось. Там чатують турки днем і ноччу ; ціла штука в тому, щоби турецьких сторожних собак перехитрити

Як доплили до лиману, сховалися в прибе-

режних комишах дожидаючи ночі. Тоді рушили тихесенько по при Очаків. Треба було плисти так тихесенько, щоб навіть веслом по воді не плеснути, бо від того усе залежало, щоб в очаківській фортеці ніхто їх не помітив. Перепливали так цілу ніч, поки усі байдаки не переплили. В очаківській фортеці блимало світло.

Коли стало заноситися на світ, усі байдаки були вже на повному морю. Усі хрестилися і дякували Богу. Залунала по байдаках козацька пісня, забреніла бандура.

Взялась на пречуд гарна днина. Від сходу зарожевіло небо, а далі ціле запалало. Мільйони огняних стріл вискочили з моря в гору і виплило велике червоне сонце, котре підносилося що раз вище і вище, і заясніло такою ясністю, що аж сліпило очі. Байдаки зібрались в купу довкруги отаманського судна. Отаман зняв шапку і став голосно відмовляти молитву. Він тепер був і духовником запорожській братії. По козацькому звичаю, то коли на морю прийшла скрутна година, козаки навіть сповідалися перед отаманом.

Потім запалили по байдаках огні на широким камяних плитах. Над огнями позавішували казани на триніжках. Воду возили з собою бочками. Усі байдаки були пообшивані очеретом, щоб непотонути, колиби у байдаки багато води набралось.

Поживилися і поплили далі. Байдаки згуртувались в чотири лави. Довкруги цілої фльоти плули великим півколесом малі прудкі човни.

— Тепер маємо свобідну голову і можна зараз цілу річ добре спокійно обміркувати — каже Жук — покажи мені ще раз сей папірець, бо я

тебе лише одним ухом слухав. У мене була інша турбота на голові. — Він став придивлятися на-рисові ситуації і поводив по ньому пальцем.

— Якже ти думаєш Петре ?

— На мою думку нам би подождати на морю, щоб нікому не лізти в очі, або ховатися десь під болгарським берегом і подождати до ночі. Відтак поплисти під Варну до пристані і запалити турецькі судна. Від цього ціла Варна заворушиться. Дамо їм трохи роботи і відвернемо увагу від того, що я маю зробити. Я запливу у Девну під замок, його треба буде в мить здобути, там либонь сидить уся варнянська залага. Там сидять узаперті християнські невольники. Туди заганяють у спокійний час і тих невольників, що по галерах мучаться. Тут ховається турецька каса і уся гармата, та багато воєнного добра. Колиб тобі отамане, яка гармата у руки попала, то бери її без лафети. Це забирає багато місця на судні; а ляфету то ми собі у Січи доробимо. Добре булоб захопити кілька менших суден, таких, щоби у Дніпро перевести можна. А як на замку покажеться огонь, так знай, що ми замок взяли і підпалили.

Марко слухаючи це дивився на свого побратима з подивом. У своїй уяві він бачив зараз того малого Петруся з Кільчиць, коли разом на оболонні пасли товар. Як воно гарно сталося, що такий талант незмарнувався серед сірої селянської маси в буденщині під соломяною стріхою, або між книжками та паперами.

Між козацтвом було весело. Море було спокійне, сонце світило ясно не стрічаючи по своїй дорозі ні одної хмари.

По чистому рівному морському плесі лунала козацька пісня.

Не було покищо ніякої небезпеки. Ніде ні сліду ворожого судна. Байдаки держалися берега на таку віддаль, щоб їх з берега не можна було помітити.

Минули Хаджі-бея і наблизилися до гірла Дунаю. Тепер треба було поводитись обережно, бо туди могли швендатись рибалчі судна, а між ними і турецькі. Відразу замовкла пісня.

Задержалися тут у комишах і чекали ночі.

Сагайдачний зараз відділив свої судна, щоб у слухний час відплисти на своє місце.

З того, що кілька днів була гарна погода і сонце нагрівало, назбиралося під вечір у повітрі багато пари, яка залягла туманом і море і його беріг.

Це було як раз на руку козакам, бо могли непомітно плисти. Жук розвинув свої судна в довгу лаву і коли настала темна ніч підплив до пристані.

Розвідчі човни закралися передом до пристані в середину і донесли отаманові, що там стоїть багато турецьких галер і суден, на яких нечутно ніякого гамору. Значить, що там не прочувають небезпеки, стоять на якорах, а людей там дуже мало.

Сама добра пора зачинати. Байдаки оточили цілу пристань, особливе від Царгороду, щоб туди ніяке судно не перекралось. Другі байдаки заплили у пристань.

На них заблищали іскорки від кресива, яких

прислоняли від пристані полою і смоляні галушки посипались на помости турецьких суден. За хвилю почулося в різних місцях тріскання лускаючих куль, куски горячої смоли розліталися по смоленім помості. За часок усе те спалахнуло ясным полум'ям, судна зачали горіти. Від них займалися й ті, що не досягла їх смоляна куля. В цілій пристані повстав великий пожар. Тоді козацькі судна повтікали на море і станули поруч других у колесі.

Ціла Варна заворушилась. Турки з великим криком поспішали до пристані. Усе кинулось рятувати. Моряки вскакували на судна, які ще були цілі і поспішали видістатися з вогню на море. Та тут натрапили на ланцюх козацьких суден, козаки зачіпали втікаючих гаками, вскакували на судна і вибивали усіх в пень, а судно забирали. Тепер турки догадалися, хто їм запалив фльоту.

А тимчасом Сагайдачний, ще поки у пристані вчинився пожар, заплив з своїми суднами у лиман Девни і поплав горі річкою. Звідсіля побачив він, яке пекло счинилося у пристані. Сагайдачний підплив аж під мур замку. Тут було темно, світло пожару туди не доходило. Кільканацять мотузьяних драбин загурчало в повітрію. Гаки позачіпалися за вершок муру.

Сагайдачний заткнувши шаблю за пояс з ножем в руці поліз перший по драбині, слідом за ним поліз Антошко з ножем в зубах.

Відразу показалося кільканацять голов. На вершку муру вже було ясно від полуміні. Сагайдачний біг муром до дверей башти над воротами.

Зараз при самім фортечнім мурі стояли від середини будівлі. Їх криші сягали боком аж до вершка муру.

Ніхто не звертав увагу на ті тіні людей, що бігли здовж муром.

Сагайдачний почув за собою якийсь шелест, щось сунулося по криші, а далі впало на подвіря. Він оглянувся, Антошка вже за ним не було. „Пропав хлопець та ще бешкету нам наробить“.

Він тепер пустився бігцем, щоб чим швидше взяти башту.

Зараз з муру вели двері до башти. Крізь щилину побачив Сагайдачний світло. Він заглянув туди в середину. На столі блимав каганець хитаючи своїм малим світлом. Було тут кількох турків. Один старший сидів на помості і курил свій чубук. Один проходжувався мовчки по хаті, а кількох спало на своїх лежанках. Вони не показували по собі, щоб пожар у пристані їх турбував. Впрочім їх діло було сторожити на башті, а не в пристані.

Сагайдачний стояв з кількома козаками під дверми. Він порозумівся з ними шепотом і кількох дужих козаків підперлися плічми під зачинені двері. Потиснули з цілої сили і виважили із бігунів. Двері впали, а козаки кинулись на збентежених турків і порізали всіх в оден мент, що і крикнути не було коли.

Сагайдачний дивився по стінах і тут біля дверей побачив на кілочку великий ключ.

— Піти до наших, щоб Марко мерщій підступив з військом під ворота. Взяти смолоскипи і ракету червону, одну, другу.

Сам пішов другими дверми і тут зараз потрапив на східці, що вели вниз. За ним пішли козаки.

Збігши на долину зараз на другім кроці на-ткнувся на якогось лежачого чоловіка і трохи не впав. Кинувся до воріт і тут побачив в сутіні когось, що з замком мозолився. Сагайдачний скочив до нього з ножом, та в саму пору почувся шепіт.

— Це я Антошко. Я впав з криші, та аж сюди на помацьки забрив.

— Де вартовий від воріт? питає Сагайдачний шукаючи замка.

— А ондечки лежить; либонь вже неживий. Я підступив непомітно і зацідив його лобом в живіт. Хотів я відчинити ворота, та вони кляті недаються.

Сагайдачний перекрутив ключем замок і при допоміж козаків відсунув великого засува, що заходив через цілі ворота у діру в мурі. Тепер відчинили замкові ворота на оба крила. За хвилю надбігли козаки з берега і всипались на подвір'я.

— Треба засвітити. Кидайте смолянні галушки на кришу.

Який десяток смоляних куль попало на кришу, стали луксати і криша занялась, та стала горіти.

Аж тепер побачили турки, що у замок вдерлися непрохані гості. В замку стали сурмити на тривогу. Яничари повибігали з своїх домівок, на майдані стало ясно, мов у день. Козаки криком кинулись на яничар з шаблями. Яничари не могли очуняти і гинули на козацьких шаблях. Та яничар виходило щораз більше і тепер стали оборонятися.

З горючих будівель виходили розпучливі крики невольників.

— Ратуйте нас хрещених, бо згоримо.

— Хлопці! Розбивайте двері, бо невольники згорять.

Козаки стали розбивати двері і звідісля вибігали покovanі в кайдани люде. Вони кинулись теж розбивати двері у інших будівлях. Вони хопили велику колоду і гатили в двері, мов таранами. Зараз стали розбивати кайдани чим попало. Помагали одні другим. Хто вже був свобідний хапав в руки ломаку та йшов з козаками на яничарів.

Між яничарами з'явивсь якийсь старшина і крикнув на них могутним дзвінким голосом. На те яничари поставились під муром в прикутник і стали завзято відбиватися; сей старшина станув на шпилью трикутника з шаблею на голо. Був це дужий високий чоловік з чорною бородою. Тепер даремне силувались козаки розбити яничарів, котрі оборонялись шаблями і бердишами, що небезпечно було до них підступити.

Невольники бачучи це узяли з пожару довгу горючу платву і стали штовхати у яничар, мов тараном :

— Ось як і їх клятих треба, а ви козаки доконайте решту шаблями.

Горюче бервено, мов язик якоїсь казочної потвори безвпинно то стягався, то висувся наперед, а за кожним разом мотлошив яничарів, котрі з криком та проклонами падали на землю. Від тих ударів прикутник розбився. Яничари розкочились і на них напали козаки з шаблями. Тепер вже обороняв кожний сам себе.

Високий старшина скочив з недобитками під мур і тут став оборонятися. А видно, що мистець був на шаблі і стинав голови, мов маківки тим, що-

на нього наступали. Тоді виступив поперед Марко Жмайло.

— Лишіть мені його товариші, хай поміримося.

На хвилю припинився бій. Кожний хотів бачити той лицарський двобій. Одна і друга сторона поставила свого, найкращого борця на шаблі. Знайшов свій свого.

Турок кинувся на Жмайла з таким завзяттям, що здавалось рорубає його на двоє. Та зараз показала Жмайлова штука горою.

Марко ніраз незбентежився. Заплів із його свою шаблю. Короткий млинець і шабля турка вибита полетіла геть у воздух.

— Живого берімо кричали козаки.

Та вже було пізно, бо не стямились, як Марко рубнув турка по шиї і голову відрубав одним махом.

Усі крикнули. Яничари пішли в рости і хто не в спів скритися, той гинув на певно. До Жмайла приступив оден невольник і каже :

— Шкода було його, козаче, вбивати. Хоч він і турок але добра лицарська була людина, нашим катом був хто інший.

— Тим я не турбуюся, пропало. Він був би мене певно не пощадив, колиб мені шаблю з руки вибив.

— Як ми того потурнака Ібрагіма піймаємо то спалимо його живим.

— Шукаймо за ним, братіки!

Невольники кинулись шукати за потурнаком та його вже знайшли інші.

На замковий майдан вивели невольники ду-

жого турка в подертій одежі. На голові у нього не було чальми і він світив оголеним лобом. Він був окрівалений.

Дріжав усім тілом. Знав, що з ним невольники зроблять

— Сюди його давай, осей огонь буде для нього якраз добрий.

Вели його по при Сагайдачного.

— Давай його сюди, крикнув, то наш бранець.

— Він наш, ти до його не маєш ніякого права — кричали розбішені невольники, і вели потурнака далі, поштовхуючи.

— Ми тобі відплатимо за всі наші кривди, відгрозувались.

— Сюди давай! скрикнув Сагайдачний і стукнув ногою. Та коли і це не допомогло він став бити плазом по спинах.

— Я тобі дам неслухати, собачий сину, натеми тебе зневолі визволили?

До Сагайдачного пристало ще кілька козаків і так з бідою вирвали Ібрагіма з песеред розбішеної товпи.

Ібрагім станув перед Сагайдачним, і зараз упав йому в ноги :

— Помилуй мене, та спаси, повік тобі вдячний буду. Непора мені зараз без покаяння вмірати, а вам козаки я буду ще потрібний.

Сагайдачний поступився в зад і плюнув :

— Не каляй моїх козацьких ніг твоїм потурнацьким язиком. Вставай і відповідай, що тебе нитати буду.

— Де суть казамати і льохи, де мучаться упірні невольники?

— Я покажу.

— Де скарбниця твого паші ?

— Покажу.

— Де зложена зброя і воєнні прибори ?

— Усе покажу.

— Де палата твого паші ?

— В городі над морем. Там його статки і гарем.

— Гаразд! Тепер поведеш моїх людей і все покажеш, а коли збрешеш, то віддам тебе невольником, а вони з тебе живого шкуру знімуть.

Сагайдачний прикликав одного свого сотника.

— Возьми кілька десятків козаків. Цей потурнак покаже тобі де що є, поперед усього випустити невольників. Вони либонь приковані до стін...

— Я маю ключі, каже Ібрагім.

— Опісля забрати все, що має для нас вартість і перенести на наші судна. До помочі прибери ще невольників. А сього потурнака бережи мені мов ока в голові, бо ти за нього мені відповідати меш головою, його опісля перевести на моє судно. Що з ним зробимо, то побачимо ще... Та ще пішли посильне судно до отамана, щоб сюди прислав більше порожних суден, бо на свої ми усього не заберемо... Ти Марку піди з кількома сотнями у город, треба трохи турків у городі поскоботати і палату паші вичистити... Щоб було все виконано як я запорядив...

Тим часом Жукові судна стояли довкруги пристані і виловлювали втікаючі турецькі судна. Він сам стояв на лівім крилі від півдня. Туг здобули вже кілька турецьких воєних суден і поставили позаду своєї лінії. До нього добилось посильне судно від Сагайдачного, Жук з великою

радістю довідався, як гарно Сагайдачний справився. Він дав приказ.

— Десяток суден горі річкою до Сагайдачного!

Та в цій хвилі надплила від пристані одна галера.

Жук кинувся на неї з своїм байдаком, за ним пішли другі. Вже її загачили і дерлися на стіни. Яничари стали оборонятися і стріляли з рушниць.

Жук стояв на палубі свого судна і давав прикази.

Та в тій хвилі захитався, розвів руками і повалився на поміст судна.

Козаки охнули, хількох кинулось його рятувати. У нього плила з грудей кров. Він проговорив тільки :

— По мені Сагайдачного вибирайте... і сконав.

Страшно помстили козаки свого отамана. На здобутій галері вирубали усіх до одного, а галеру пустили на дно.

Але славного отамана Жука вже не було в живих. Поклали товариші його лицарське тіло на дно байдака і прикрили малиною коругвою.

Тепер не було вже туркам пощади.

Післані до Сагайдачного судна станули поруч здругими.

На них стали нагружати здобуте добро.

— Тепер у город, голубята, розпоряжав Сагайдачний, лише нерушайте мені християнського добра, буде з нас цього що здобудемо на турках.

У замку метушня невгавала, хоч не було тут кого більше бити. Тепер виводили з льохів нещасних невольників, виносили усяке добро, двига-

ли гармати. Байдаки підїздили, забирали і виїздили на море.

Бідні невольники, що давно небачили світла прислонювали собі очі і ходили, мов сліпі. Інші були так обезсилені, що треба їх було вести під руки.

Усе козацтво, яке тут немало що робити, пішло у город і стало грабити турецьких купців. Виносили дороге сукно цілими поставами, шовк, адамашок, парчу, виносили золото та срібло і насипали в байдаки,

— Гей товариші! та чи здобули хоч одну турецьку галеру?

— Здобули не одну. Там сам атаман пильнує...

— Отож везіть це добро і передавайте на галери. Лише вибирайте самі легчі, бо важка у Дніпрі на міліні загразне, і вертайте швидше сюди. А поспішайте бо нам треба вертати, Турки з Царгороду незабаром наспіють...

Перша партія суден, яка вернула, принесла Сагайдачному сумну вістку про геройську смерть Жука.

Сагайдачний зняв шапку і перехрестився.

— Вічная йому память!

Він післав зараз за Жмайлом.

— Тепер ти тут порядкуй усе, а коли побачиш дві ракети від моря то звели сурміти збір і вертайся з байдаками на море нелишаючи тут нікого. Мені пора на море, бо Жука вже нема в живих.

— Хлопці! вам тут приказує Жмайло, я вертаю на море.

Сагайдачний сів на свій байдак враз з Антош-

ком. На його байдаку сидів на помості зігнувшись у двоє потурнак Ібрагім. Він ждав своєї долі. Знав він, як козацтво з потурнаками поводить-ся і не ждав нічого доброго для себе.

Човен Сагайдачного поплив стрілою на море.

На дорозі вже розвиднілось. В пристані догарювали турецькі галери. По воді пливало богато недогарків і поломаного дерева.

Сагайдачний підплив під отаманське судно і перейшов на нього.

Відкрив тіло Жука, приклякнув над ним і поцілував в голову. Жук лежав з заплющеними очима начеб спав. Поклали трупа позаду судна і вкрили сукном. Малиновий прапор знову піднесено в гору.

Сагайдачний відплив на море, і дав знак, щоб до нього всі збірлися.

— Товариші! Наш славний отаман поляглицарської смертю. Повеземо його тіло на Січ, і там гарненько поховаємо. Тепер вибирайте нового отамана.

— Нічого нам вибирати, бо покійник вміраючи передав на тебе усю владу. Тобі це належить, бо ти наш обозний.

— Слава Сагайдачному! гукали козаки піднімаючи шапки у гору. Отамануй нам і зеди до слави.

Не було часу церемонитись. Сагайдачний вклонився шапкою на всі сторони, взяв в руки булаву, поцілував її з пошаною, а відтак перейшов з малиновим пропором на своє судно.

А тимчасом байдаки все увихались і перевозили добичу.

Галери були туго нагружені всячиною.

На приказ Сагайдачного стрілили у воздух дві ракети. Се умовлений знак для Марка, що пора йому вертатися.

Марко Жмайло упоравшись по відізді Сагайдачного з фортецею пішов у город. Тут козаки аж прили при роботі.

Тепер Марко зібрав сотню козаків і пішов шукати палату паші. Визволені невольники показували дорогу. По дорозі оден невольник знову пригадав Жмайлови, що треба було пашу пощадити, бо він був добрий чоловік.

— А хібаж я пашу вбив ?

— Єгеж, це той високий турок, якому ти відрубав голову.

— Для нього так краще. Бо колиб був оцілів, то султан піславби був йому шовковий шнурочок зате, що Варну запропастив.

— А це на що ?

— От дурний! у турецькій неволі побував — каже другий невольник — і не знаєш, що кому падишах шовковий шнурок пішле, то мусить сам на ньому повіситись.

Прийшли під велечаву палату при затишній вулиці. Це була поверхова мурована будівля. Криша була вкрита зеленим черепом. Усі вікна від улиці були позабивані густою залізною решіткою. Туди вели від вулиці одні грубі ковані двері. По обох боках будівлі стояв високий мур, за яким видно було високі розкішні зелені кипариси, дуби, тополі, тай таке що не знати, як воно називається. Це був огород призначений для гарему паші.

Як Жмайло прийшов, то кількох козаків роз-

Бивали двері сокирами і келепами. Двері не подавались. Хотіли дістатись вікном, ставали оден другому на плечі, та лиш котрий підвівся, то до нього крізь вікно стріляли. Кількох козаків полягло.

Жмайло крикнув.

— Під мур, бо усіх вистріляють, давай сюди драбини.

Принесли драбини. Козацтво за той час ховалося під мурами і стріли замовкли.

Аж принесли кілька мотузяних драбин і закинули на мур огороду. Марко поліз перший, за ним полізли другі і позіскакували на землю.

У тім огороді було гарно, мов ураю. Все, що орієнтальна фантазія могла видумати, усі вимріяні розкоші були тут. Грубі кипариси, високі дуби росли в гору роставляючи свої гілки на усі сторони. На землі повно стежок рівнесеньких, чистеньких, мов тік витолочених. Травники з рівностриженою травою, а далі цвітники з заморськими квітами, що розносили усюди свої пахощі. Посередині стояла криниця з водограєм. Тонкою цівкою стріяла у воздух вода з легеньким шумом в горі розбивалася на дрібесенькі каплини, котрі їграючи з сонцем спадали в широкий басен з чорного мармору. Від цього над криницею стояла чарівна радуга. У басейні плавали переганяючись дрібні колірові рибки за мушками і хробачками, які тут накідала служба для них на поживу.

З того басейну відпливала чистесенька вода кам'яним рівчиком у другий більший басейн. Звідси вода плила на невеличкий водопад. Під ним стояло невеличке млинське колесо, котре оберта-

лося і порушало ріжними гарними фігурами. Два трачі різали пилою дерево; один стояв на горі, другий в низу. Вони безвпинно рушались. Далі якийсь невольник молов жорнами. Тут знову бородатий жид хитався над книжкою, а в куті баба робила масло. Такої чудасії було тут більше, а все рушалось, мов живе. Виладив це якийсь невольник італієць на втіху його світлости паші, а його світлість казав це поставити вцім садку на втіху своїм жінкам гарему. По боках стежок і під кіпарисами стояли низенькі лавочки вистелені килимами і подушками.

Та небуло часу роздивляти по саду, бо за Жмайлом що раз більше козаків перелазило. З сього боку не виходило з палати ні одне вікно і ніхто не бачив, що тут робиться?

Жмайло рушив до палати на задний вихід. Тут стояв чорний, мов чорт євнух і заступив йому дорогу. Жмайло його відтрутив, а він бликаючи люто очима, що аж білка йому на верх повилазили, добув ножа і кинувся на Жмайла. Козаки зарубали його шаблями.

— Хлопці! В середину і вибити усіх.

Козаки вперлися в сіни і розбіглися по кімнатах. Одні добивали євнухів, що на них стріляли з вікон. Другі відчинили двері від улиці і туди ввійшли козаки, що на улиці під муром ховалися.

Козаки пішли східцями на гору, де в однім крилі поміщений був гарем.

Палатна сторожа дізнавшись, що в городі скоїлося, позгандели всіх жінок в одну кімнату, зачинили двері і станули до оборони. Тут було кількох євнухів, які кинулись з ножами на козаків. Іх

вбили в мить. Прийшов сюди і Жмайло. Він забрав вбитому євнухові колісце з ключами і став відчиняти двері.

В першій кімнаті сиділи старі баби, погані мов відьми. Це були невольниці, що послугували гаремовим жінкам. Вони стали верещати і попадали навид козаків лицем до землі. Одна заступила Жмайлові дорогу і зложивши на грудях руки виговорювала своїм безубим ротом якісь слова, чого він не розумів. Жмайло відсунув її на бік і пішов у дальші двері. Тут побачив таке, що йому голова закружляла. Було тут яких двацять на пречуд гарних молодих жінок. Вони були одягнені у шовки і адамашки з золотими прикрасами на голові і шиї, діядемами з жемчугів у волоссю. Одна краща від другої. Всі були одягнені в широкі штани, та убуті у гаптовані золотом черевики.

Жмайло стояв на порозі з окріавленою шаблею і не знав, що йому робити, бо жінки підносили зразу великий писк, а відтак притихли. Козаки пхаючись сюди потрутули його у середину. Тоді жінки стали заслонювати собі лице долонями, хустинками, котра що мала.

Жмайло отямився. Що йому з цим кагалом робити ?

— Гей! кажіть молодиці, котра з вас хрещена?

З гурту вийшли три гарні дівчини а одна заговорила по українськи :

— Ми християнські невольниці. Ми дві з України а це Ляшка визвольте нас...

— А ці другі ?

— Тим дайте спокій. Вони раді, що у гарем

попали, коли звідсіля підуть, то собі пошукають іншого пана...

— Так нічого нам гаїтись. Одягайтесь мершій у що попало і ходіть за нами. Хлопці! забирайте отсі всі килими, се нам також придасться. Забирайте все що можна взяти, сю палату треба добре випатрошити, бо її пан і так не жие.

Тепер стали козаки виносити цілими оберемками усяке добро з палати. Все понесли на байдаки.

Запалав увесь город. Від моря побачили дві ракети.

— В саму пору ми упорались. Сурмачі сурмили збір.

Козацтво збиралось, познімали мотузяні драбини з муру і забрали на байдаки.

Над рікою застав Жмайло гурток обідраних невольників, яких купили собі турки на базарі. Вони тепер повтікали і прійшли просити козаків, щоб їх забрали з собою.

— Не говоріть богато, лише сідайте на байдаки, бо нам пильно. Ми по се сюди і прійшли, щоб християн визволяти.

Настала на березі велика метушня. Усі пхалися, щоб швидше відплисти.

Відплили всі байдаки на море. Жмайло плив на послідньому. Поплили до Сагайдачного.

— Чи всі вже тут? питає Сагайдачний.

— Я відчалив послідний.

— Пливе на море, а там спочинемо по тяжкій праці.

Вдарили веслами і відплили геть на море, де всі байдаки зі здобутими галерами зібрались в купу. Лише сторожні човни поставали довкруги подальше.

З відсіля вже і Варни небуло видно.

Козаки дуже були раді, що похід так гарно повівся. Варна довго попам'ятає таку гостину.

Сагайдачний пересівся на одну з галер і там застромили отаманський прапор. За ним повели Ібрагіма і три християнські невольниці. Вони понадягали на себе кіреї і подабали на монахинь.

На палубі сів Сагайдачний на якійсь бочці і і прикликав потурнака.

— Хто ти ?

— Я потурнак Ібрагім.

— З якого ти роду, з відкіля і як тебе по християнськи звали ?

— Я з України, але мого роду і імення не скажу.

— Чому ?

— Бо я з славного козацького роду і не хочу його каляти тим страшним поганим п'яном, яке до мене прилипло через це, що потурчився. Хай мене моя рідня згадує, що я загинув, поляг. Хай і плачуть за мною. Легче їм буде вмірати з молитвою за мою душу, чим малиби довідатись, що я поганець, урод, якого ні земля ні вода не повинна прийняти.

Ся відповідь усіх дуже зацікавила. Сагайдачний собі подумав : „не такий він поганець, коли шанує свій рід і імення“.

— Що тебе спонукало, що ти потурчився ?

— Атамане, батьку ! крикнув несамовитим голосом потурнак і впав на вколішки — по козацькому звичаю у морських походах, коли грозить небезпека загинуть, коли настане скрутна година, тоді отаман каже : сповідайтесь товариші Господу Богу і мені отаманові кошовому з усіх своїх гріхів“. Я не маю права покликатись на козацький

звичай, бо я відстав від козацтва і я недостойний козаком себе звати. Щей те, що нам зараз небезпека не грозить. Та я тебе благаю, отамане, вислухай моєї сповіді. Я знаю, яка кара мене жде. Яка вона ні буде, я її прийму і спокутую без ропоту, але зглянься на мене окаянного, дозвожь, вислухай, а чейже мені хоч трохи на душі полегчає. Я не смію вимовити божого імення, такий я грішник.

Він просив таким голосом, як мала провинившись дитина просить прощення у матері.

— Говори! я слухаю.

— Я потурчився не для користи для себе. Колиб я був мав користь на думці, то я при моїй освіті і проворности бувби високо пішов між турками. А я вдоволив себе тим, що мене поставили звичайним наглядачем посіпакою ікатом над невольниками. Я зробив це налякавшись невольничого життя, тих кар, того знущання над християнськими невольниками. Вони надімною знущались тим більше, що пізнали в мені крашу людину і хотіли мене для себе приєднати. Ще як я побував в Синопі, приходило мені на думку покласти на себе руки і зробити моїм терпінням край. Та я цього не зробив надіючись, що моя доля може поправиться. Тоді мене повезли в Царгород і замкнули у „Чорну вежу“. От тут було пекло. Я не видержав. Я зголосився у старшини, відцурався Христа і признав Магомета моїм пророком. Мене заставили турки плювати на Хрест і я окаяний це зробив...

Ібрагім став себе бити кулаками в груди, по голові, драпав ніхтями своє лице, відтак мов божевільний впав на землю, попав всудороги і ри-

дав не своїм голосом, що усіх аж дрожею проймало. Тривало так довший час, поки успокоївся і говорив далі:

— Ти отамане читав в книгах, знаєш, що там про пекло написано. То не правда. Нема там ні огня, ні смоли ні сірки. Там є то, що тої хвилі в моїй душі діялось. Страшнішого пекла не можна собі зясувати, як грижа нечистої совісти, почування засобою великого гріха. Мені пекло в душі і день і в ночі. Мене совість так страшно мучила, що добрий чоловік з чистою совістю не пійме, не зрозуміє того. І так воно буває в окаяних, проклятих вічно і вічно, та ще з тою певністю, що ніколи тому кінця не буде, і ніколи не побачать лица божого. Ось так виглядає пекло, котре до нині в моїй душі горить...

Мене поставили наглядачем над бідними християнськими невольниками, тими самими, що я з ними недавно терпів, з котрими ділив їх долю. Тепер я був в болоті, а вони чисті. Я їм завидував, і це мене злило і дратувало, чому вони не такі самі як і я? Я хотів їхню долю з моєю зрівняти і потягнути їх у те саме багно, в якому я калявся. Так робить упавший ангол і другого на гріх наводить, щоб кожний був таким самим чортом, як і він. Тому то я вигадував для моїх колишніх братів різні муки і шукав забуття, насолоди для себе в їхніх муках і стонах. Та мене це ще більше злило, що вони до християнського Бога молились, а мені цього не було вільно, і я їх хотів змусити, щоб цього не робили. Я став для них страшним катом. На спомин мойого імення вони дріжали. Мене брала розпука, що я цього доконати не можу і я бісився. Бачите перед собою Юду Іскаріота і Каїна в однім тілі. Я продав Христа і убив

брата. Для мене не може бути пощади. Та дозвольте козаки, що я сам собі смерть виберу. Пустіть мене між цих невольників, яких ви нині визволили. Вони певно розірвуть мене на куски і покидають в море.

Козаки слухаючи тої сповіди, хрестилися. На них напав жах на спогад цих мук, якими ця людина мучилася. — Та перед смертю одно діло добре зробив, що поміг вам козакам перетрясти всі турецькі скритки, забрати золото, срібло, зброю, освободити мучених по льохах невольників. Мені здається, що від цього мені трохи на душі полегчало, бо я таким побитом на турках помстився, що мене в таке болото загнали.... Не довго вже мойого життя... Я пропащий, окаянный. Але я хочу вам ще одне добро зрбити.... Хотівби я вас хитро перевести попід Очаків. Се буде нелегка для вас справа, бо ваші судна навантажені з добичею. Як вважаєте.. якби я вам міг придатися, то пощадіть мене до тої хвилі, коли будете безпечні. Я знаю всі турецькі звичаї, яких ви незнаєте, а коли мене ошадите тепер, то буду мав дві потіхи, що знову пімщуся на турках, та що моє ледаче тіло зідять хробаки на рідній Україні.

Сагайдачний подумав хвилю і каже:

— Гаразд! вволимо твою волю. А може ти ще нам так прислужишся, що козацтво тобі простить? Побачимо. Ти в розпуку незавдавайся. Бог милосерний, а його милосердя більше ніж всі гріхи світа. Бог бувби помилував і Юду, колиб він був не покінчив сам з собою. Ти вмий собі лице і передягнись з того лахмітя. Дайте йому яку одежу.

— Лише не козацьку, бо я недостойний її носити.

В тій хвилі надплило сторожне човно а з нього гукав козак приклавши долоні до рота:

— Отамане! З полудня якісь судна показуються. Усі поглянули у той бік прикриваючись долонею від сонця.

На це схопився з землі потурнак і мов кіт поліз на щоглу галери, звідсіля роздивлявся по полудневім обрію. Відтак зісунувся на поміст і каже :

— Двацять турецьких кораблів пливе на нас від полудня, це турецька фльо́та з Бургаса. Певно якесь судно з Варни перекралось через вашу лінію і повідомило в Бургасі, що у Варні робиться. Вам треба зараз втікати, бо з погруженими добичею суднами не устоїтесь.

Сагайдачний крикнув :

— Судна з гарматами в послідню лаву, галери в середину і прямо до дому.

— Моя думка інша, отамане. До дому не доплинете ; вас здогонять і розібють. Їм на підмогу надпливуть судна з Хаджі бея, а очаківські заступлять вам дорогу. Тоді всі пропадете, і шкода вашої праці і такої добичі. Вам треба ховатися у лиман Дністра. Тамтуди великі турецькі судна не запливуть, а там побачимо, що треба нам далі робити.

— Хібаж і наші галери у лиман не запливуть ?

— Ці запливуть, лише треба з них набору здійснити.

Така порада подобалася всім.

Сагайдачний приклавши руки до рота закликав.

— У дністровий лиман ! Невольників перебра-

ти з галер на байдаки!

Поки це було переведене, ворожа фльота стала чимраз наближатися. Потурнак Ібрагім поліз знову на щоглу.

— Се воєнні турецькі судна з гарматою. Видно турецьку коругву з півмісяцем. Нам треба втікати, що сили.

Старшина пізнала, що потурнак справді освічена і з морем обзнайомлена людина, котра тепер може їм стати в пригоді, Сагайдачний у морських походах був новиком. А тут така велика відповідальність на ньому, прийдеться не лише життя втеряти але і козацьку славу. Шкода тільки праці, тільки зусиль, такої гарної побіди. Турецька фльота неперемінно йде на те, щоб це все йому видерти в такий мент, коли почував себе безпечним побідником. Він задріжав. Тепер потурнак видався йому одинокою людиною, яка його з сеї топелі може вирятувати, яке щастя що не дав його вбити. Він каже до потурнака :

— Ти небоже, як бачу неабихто. Помози нам своєю радою, а Бог тобі простить і козацтво прийме знову поміж себе. О це вже я подбаю.

В потурнака начеб інша душа вступила. Перший раз почув полегчу. Вже від цьої сповіди перед козацтвом блисла в його душі надія, що може він ще спокутує свій гріх... Він осмілився спитати Сагайдачного.

— Правда отамане, що ти ще небував у морських походах ?

— З відкіля се знаєш ?

— По твому ходу. Так моряки по помості не ходять. Тобі все здається, що впадеш... Чи так?

— Ніде правди діти...

— Коли я бачив тебе, пане отамане, при роботі, то я зараз пізнав, чого ти варта. Так хитро здобути варненський замок, то нехтобудь може. На суші ти показав себе неабияким ватажком. Але що іншого робити як земля під ногами, а інше, коли ми містимось на байдаку і пливем по воді. Я море знаю добре, бо перепливав його повздовж і впоперек і з козаками і з турками. Тому я дуже радий з того, що можу тобі мій спасителю тепер стати в пригоді. Бачиш, що я перший раз по довгій предовгій душевній муці зрадів. У мене вступила надія не на вратовання мого життя, що ти мені повбіцяв, але на те, що зможу щось доброго перед смертю для козацтва зробити.

Ібрагім став знову плакати і бити себе в груди-

— Та ти мене, небоже перецінюєш, тобі треба знати, що не я сюди військо привів. Мали ми славного опитного отамана, він поляг під Варною лицарською смертю. Я був обозним і на мене перейшло отаманство. Але дуже боюся, що тому недам ради, і що усе козацтво, і здобича і слава наша потоне в морю.

— Не турбуйсь, отамане, все буде гаразд. Коли ми лише успіємо у лиман перебратись, поки нас турки догонять, тоді ми діло виграли. У дністровім лимані лежить гарний острівець не менше Малої Хортиці. Там є багато і звіра і риби і дерева.

— Нам прийдеться тільки народа вижити.

Самих невольників буде кілька тисяч, а все хочє їсти. У нас хіба сухарі, каша, та вялене м'ясо.

— Будемо ловити рибу, полювати звіра...

— Я клопочу собі голову, як нам з такою здобичею перебраться на Січ через татарські степи, через тільки рік.

— Ні, ми переплинемо водою аж під саму Січ. У тому вже моя голова.

Опісля поглянув Ібрагім на південь і каже:

— Чортові сини поспішають, що прийдесться їх гарматою здержувати.

Поглянув у цей бік і Сагайдачний. Тепер можна було вже і людей на палубі побачити.

— Ібрагім дививсь по небі і похитав головою:

— Ще одного ворога мати мемо — каже.

— А це що?

— Буря буде і то вже незадовго. Подивись на небо, отсі маленькі хмарки, що поперед сонця шниряють... Дивись як море непокоїтьс'я, як знімаються філі. Це признаки недалекої бурі. Наше море дуже хімерне, і коли розгуляється, то усе блискавкою піде шкереберть.

Сагайдачний дививсь на небо.

Зразу плило кілька облачків по небі білих, мов лебеді. Вони прислонювали на хвилю сонце собою, а зараз тоді подував від полудня вітер, що роздував вітрила і гнав бистро байдаки вперед. Ті облачки стали густішати і темніли, а тоді вітер знімався що раз сильнійший. А далі ті облачки стали зливатися у хмару, а тоді вже і вітер невгавав. Філі знімались що раз вище і байдаками стало підносити в гору.

— Вітер байдаки повивертає — завважав Сагайдачний.

— Ні, цього не буде... Вітер віє байдакам в потилицю, а у той бік байдак невивернеться, хіба його водою залле, але байдаки обшиті комишем, то не потонуть.

Наступили звідкілясь густі синаві хмари. Вони спускалися, що раз нище, начеб на філях плисти захотіли. Филі йшли що раз вище. Підносили на своїх піною вкритих, білих гривах байдаки і галери в гору високо, а потім скидали в безодню. Опісля стали филі заливати водою байдаки.

Сагайдачний хитався, трохи не впав, його піддержав потурнак. Сагайдачний пустився порачкувати до щогли та потурнак його не пустив.

— Сідай тут, отамане, бідя мене на помості, та держись обіруч сього колісця, а то вода тебе у море змие.

В цій хвилі загуркотіло у хмарі і вдарив грім, що приглушив усе. За тим йшли другі, начеб з великих гармат стріляв. Оден вдарив у щоглу галери і росколов її. Тепер пізнав Сагайдачний, чому воно під бурю небезпечно під щоглою стояти.

Тепер настало щось такого страшного, що аж кров у жилах застигала. Завив, заревів страшний вихор і розкидав суднами, мов горіховими лущинами. На світі цілком потемніло. Ібрагім кричав, щоб усі сходили під поміст.

Тягнув туди і Сагайдачного, та він не пішов.

— Не ялось отаманові скриватися. Я мушу тут остати, а ти, коли хочеш, то йди.

Остали обидва на помості держачись з усієї сили колісця. Вода кілька разів їх заливала.

Виття вихру заглушало удари громів, що безвпинно били, інколи кілька від разу. Кожний мусів дбати за себе, бо приказів не можна було давати, коли ніхто не чув свого слова. Тим більше не можна було приказу виконати, бо ніхто його не почув.

— Не журись, отамане, кричав йому в ухо Ібрагім. Ми пливемо добре. Сей вихор пожене нас прямо в лиман. Може якраз ся буря стане нам в пригоді, щоб уйти турецької неволі.

Байдаки і галери гнали стрілою у дністровий лиман. Де були тоді турецькі кораблі, ніхто не відгадав.

Тривало так довший час, а буря невгавала. На морю завелось пекло. Сагайдачному заціпеніли руки, котрими держався колісця, З вихру почувались йому якісь людські голоси, то знову звірячий рев. Та незважаючи на ті страхітя йому несходило з ума, що з суднами сталося, і тим дуже турбувався... Він промок до сорочки, його кинуло в дрощ, мов в лиходарці...

Здавалося йому, що то якийсь страшний сон. По тяжкій праці, невиспаній ночі він попав в памороку, в якийсь півсон, що хвилями забувався, що з ним робиться. Потурнак держачися колісця держав зубами Сагайдачного за рукав, коли йому надто рука закостеніла.

Ніхто не вгадав, як довго плили, поки стала вихура меншати, галера менче хиталася, хоч дощ лав мов з бочки.

Ібрагім каже :

— Мені здається, що ми вже в лимані, чую менче хвильовання хоч буря ще гуляє.

Згодом став і вітер меншати і на світі трохи прояснилося.

— Так воно й буде — говорив потурнак. — Ми вже певно не на морю.

Коли буря стихить, треба давати знак байдакам, щоб збирались до нас, хто оцілів. Я найбільше боявся, щоб так часом одна галера не вдарила о другу, тодіби обидві пішли на дно. Держись цупко колісця, а я піду під палубу галери, та може знайду яку ракету...

Идучи в чотири боки, так як моряки ходити знають, по мокрім ховським помості, зайшов Ібрагім до перелазу і поліз туди в середину. Там молились козаки та гребці, яким небуло тепер жадної роботи, а Антошко ревів за паном і рвався на верх. Другі його не могли вдержати.

— Отаман приказав поглядати за ракетою. Давайте мені мірило і льотку, мені здається, що ми вже у лимані. Давайте мені ще яке кресиво, щоб ракету підпалити.

Галера стояла на місці і дуже хиталась.

Тривало довго, поки знайшли ракети. Під палубою було темно, мов у льоху.

Ібрагім поліз з тим на гору, роздививсь на секстанті, помірив глибіню. Тепер повиходили і другі. Ібрагім приказував усе іменем отамана. Сагайдачний задеревів і не міг з місця рушитися. Його підвели під руки і завели під поміст. Там його треба було передягти у сухе.

Ібрагім закинув якор, бо дністрова вода пхала галеру в зад до моря.

Тепер запалено ракету. Вона стрілила високо в гору полишаючи за собою огняний слід...

Тим, що плили в байдаках прийшлося тяще переживати страшну бурю.

Морські хвилі кидали байдаками, мов лушпинкою на всі сторони. Филя води позаливала судна. Люде стоячи у воді мусіли держативь цупко борту, щоб їх вода не змила у море. Про весловання не було мови. Лише деколи керманич справляв керму так, щоб судно не стануло до філи боком. Кілька суден розбилося через те, що одно ударило о друге. Люде плили по воді держачись плаваючих дощок, поки не потонули. Нікому було потапаючих рятувати. Кілька суден кинула вода на галеру і вони теж порозбивались зовсім. Щасливим вважав себе той, кому поталанило добитись цілим судном у лиман.

Побачивши ракету на отаманській галері усі охнули з радості і стали хреститися, та дякувати Богу за врятовання з цього пекла, від неминучої смерті. Судна наповнені по край водою плили з натугою у те місце де, вискочила ракета. Люде стали вичерпувати воду з байдаків чим попало.

На світі ставало щораз яснійше, хоч сонце давно зайшло.

Від моря доходило гудіння бючих филь. Інколи філя порушувала воду аж у лимані і від цього судна колихались.

Сагайдачний вийшов на палубу галери і приказав плисти далі горі водою. Козаки черпали далі воду і робили веслами пливучи проти води.

Порушались черепашиним кроком цілу ніч. Судна були тяжкі і неповоротні, бо годі було усю воду з них вичерпати.

Вже стало свитами, як добрались до острова, про який говорив потурнак.

Острів забовванів з далека і козаки добували останніх сил, щоб до нього добратися.

На острові цілком пустім, йно що пробудилось життя, защебетали птиці, заколихались високі дерева. Судна причалили до острова і козаки стали виходити на беріг. Кожний стрясував з себе воду, а далі пороздягались до гола і пішли з сокирами у ліс за паливом, та стали волокти до берега сухі зломи, та галузя. На березі запалали ясні огніска. Повиносили з суден казани, порозвішували на триніжках над огнем і стали варити кашу. Пожива була захована в бочках і тому вона не замокла. Тепер стали викручувати одежу з води і сушили біля вогню.

Знайшовся на байдаках великий волок, його зтягли у воду і набрали стільки риби, що ледве притягли до берега. Козаки йшли у воду з ножами і келепами, щоб побити пійману рибу. Піймали тут сомів і осетрів і багато дрібнішої риби. Витягнули кілька човнів на беріг, обернули горі дном і на сім справляли рибу, мов на столі, рубали на куски і кидали у казани.

За той час похожав Сагайдачний по острові і промишляв, як би тут переждати час, поки буде можна відплисти до дому. При ньому держався Антошко і потурнак, котрий все ще боявся, щоб на нього не кинулись бранці, бо вони все ще дивились на нього бісом.

Сагайдачний приказав Жмайлові почислити втрату, оглянути байдаки і поправити, що треба,

оглянути муніцію і зброю. Він наставив Марка озброєним.

Люде увихалися, мов мурашки, хоч були голодні і знеможені. Й ношо, як кухарі зварили їду, як повиймали з байдаків коритця і всипали вареної страви, тоді в кожного душа вступила.

По обіді поклались на траві відпочити, опісля, як просушилась одежа і поодягались. Тоді розпочалась стукітня коло направи байдаків.

Сагадачний післав Жмайла з кількома човнами розглянути край моря. Треба було незаметно підглянути, де ділись турецькі судна, чи сторожать лиману, чи може пропали в часі бурі.

Жмайло плив криючись в прибережних очеретах, аж на кінці лиману помітив турецькі галери. Козацькі човни ховалися в очеретах і підпливали далі плесами, які тут були.

Тут побачили, як з одного великого турецького корабля спущено на воду човен, в який залізло двох гребців і двох турків. Вони поплили горі водою.

— Ми цих гарненько захопимо, а вони нам вже все скажуть.

Турки минули козаків і плили далі. Тепер за ними стали козаки підкрадатися, все ще ховаючись поміж трошею. Як вже відплили від моря шматок дороги, Жмайло каже :

— Чого нам тепер їх соромитися, ми їм тепер заступимо дорогу і на аркан.

Козацькі човни виплили на чисту воду і подалися за турецьким суднами поспішаючи, щоб їх догонити. Турки думали зразу, що се турецьке судно. Лише як наблизилися пізнали помилку. Вони завернули свій байдак думаючи втекти. З

турецького човна показалися два дула рушниць. Та в тій хвилі оден весляр підняв весло і вдарив турка по голові, а другого штовхнув веслом в груди так, що він впав через борт у воду враз з рушницею.

Веслярі стали кликати до козаків :

— А ну — те, брати до нас !

Ми турецькі невольники.

Жмайло кликав до них :

— Витягніть цього з води, щоб невтопився, нам язика треба добути...

А турок, що упав воду хопися руками за човно і хотів його вивернути. Гребці надавались поки надплили до них козаки. Піймали турка за шиворот і витягли до себе. Він був мокрий і дуже задихався, ледве дух переводив.

— Ви пливте за нами, каже Жмайло, а колиб тамтой очуняв то привезіть його живого теж.

— Що привезли ? питають козаки, як Жмайло приплив до острова.

— Гостинця від султана.

Зв'язаного турка повели перед Сагайдачного. За товмача станув Ібрагім. Він став його розпитувати.

А турок ні словечка. Стоїть і дивиться з погордою і страшною люгостою на козаків.

Треба його було припекти. Сагайдачний обіцяв йому, що коли скаже правду, то його помилюють. І турок послухався та розказав таке :

-- Про варненський погром донесло одне судно, якому поталанило втекти з пристані до Бургаса. Паша вирядив зараз погоню з двадцяти воєнних кораблів, котрі в пристані були під рукою. Турки

думали, що ще застануть козаків у Варні. Але приплили за пізно і пустилися здоганяти. І були певно здогнали, бо поставили по дві пари веслярів до одного весла, щоб гребли напереміну. Та їм перебила буря. Чотири кораблі потонуло. Остало ще шіснайцять, в ті розтавились при кінці лиману так, що нікуди козакам перекрастися. На кораблях є гармати. Кораблі стоять на якорях боком з налаштованими гарматами. А щоби пливуча з ріки вода непообривала якори, то поприпинано їх з боку, шей від ріки. Вони там можуть стояти хочби місяць, бо харчів у них доволі. Паша висилаючи флоту на козаків загрозив ватажкові, що колиб козаків не розбив і незнищив усе військо, то немає чого вертатися, бо жде його неперемінно смерть. За підмогою післав ватажок до Хаджі-Бея і до Очакова і ні одна козацька голова з відси не втече.

Сагайдачний станув тепер перед важким питанням : що йому далі робити, щоб з відсіля відістатися? До цієї пори зробив добре, що потурнака у всьому слухався, колиб не сховалися у лиман, то до сьогодні турки булиби їх розгосторожили. Тепер хіба знову потурнака о раду питати? Ні, треба щось путнього самому видумати. Годі все робити чужою головою, а потім збирати признання за це, що другі зробили і стати мальованим атаманом.

Отож перша річ виплисти на море, і або перехитрити турків, або таки в отвертім бою їх поконати і то ранше чим наспіє їм підмога з Хаджі бея.

Одній половині війська сказав спочивати. Другій частині приказав рубати в лісі великі дерева, г.о. бчм хувати гилячки і на мотузах пускати на воду.

Застукали в лісі сокори, і повалилися столітні велити, здавалося, що сього ліса неткнула ще сокира, як довго він є. Богато лежало зломів і гнило на місці. То був праліс.

Частини мінялись. Уставляли на галерах найтящі гармати, котрі забрано з Варни.

Усюди сам Сагайдачний доглядав роботи. Козаки підганяли до роботи одні других. Сагайдачний пішов на часок на свою отаманську галеру припочати, як почув на галері в комірчині стони. Він устав і пішов на те місце та слухав. Стони повтарялися. Він хотів відчинити дверцята, та вони були замкнені і ключа не було. Шарпнув з цілої сили і виважив двері: там лежали усі три турецькі бранки майже не живі. Про них цілком забули, замкнули двері на ключ. Вони були налякані, голодні, що ледве дихали.

— Що звами діти?

— Ми незнаємо, говорила одна слабким голосом — даремно ми кричали і плакали, ніхто до нас не приходив...

— Зараз буде все, та віходьте з цього льоху на палубу.

Сагайдачний приказав Антошкові принести їм їсти.

— Гарну вони свободу добули, голод бувби їх зморив. Та годі серед такої метушні можна було про три красавці забути...

Сагайдачний заповів, що перед досвітом рушають в дорогу. Запорядив отаманам таке:

— У першій лаві йдуть галери з великими гарматами, і більші козацькі судна. Кожна галера і більше судно держатиме на мотузах по кілька зру-

баних велитів, наче гоньчих собак на припоні. Їх пустили на воду передом. На даний знак треба випустити з рук бервена відв'язуючи, або відрубуючи мотузи. Тоді треба галери і судна веслами здержати на місцях чекаючи знову знаку.

Усі прикази переходили від судна до судна.

В другій лаві стояли менші судна з гаками і мотуз'яними драбинами, котрі мали поспадати на турецькі галери, загачувати і здобувати.

Як вже рушили з місця — говорив потурнак до Сагайдачного :

— Ти отамане, гарно обдумав діло. Коли усе виконається як слід, і добре розмежитья час, то турків чорти візьмуть.

Усі завважали, що на Дністрі прибуло води. Вона була жовта і каламутна. Десь в Галичині великі дощі впали. Сагайдачний знав добре свою ріку.

Тепер при першім світі побачили на обрії турецькі кораблі.

Усе так було, як говорив турок. Вони стояли боком оден за другим; майже цілий лиман загородили. Турки завважали козаків теж. На палубах заметушились люде і накликали себе.

Коли зблизилися на віддаль стрілу з гармати, судна задержалися і попускали бервна.

Наче гоньчі собаки, коли їх попускаєш з припону рушули велити наперед прямо, мовби їх з лука вистрілив. Вода була така рвуча, що треба було з цілої сили робити веслами, щоб судна спинити. Сагайдачний не відводив ока від турецьких суден, цікавий, як поведеться його штука.

Вода несла бервена з великим розгоном.

Турки цього не помітили, бо жовта каламутна вода закривала все.

Аж вдарили з великою силою в турецькі кораблі ломлячи боки. Вони задріжали і обертались, крутились з разу придержувані якорями. Деякі діставши діру в боці набирали води і стали потапати.

Тоді підніс отаман булаву і крикнув :

— Рушай !

Піднесли в гору весла і байдаки рушили вперед.

— Пали !

Заревли гармати і важкі залізні кулі попали в бажану ціль. І знову поцілені кораблі стали набирати води. Між турками настала метушня.

Кілька кораблів пішло на дно. По воді пливали люде чіпаючись, чого попало.

— Рушай ! гукав Сагайдачний.

Друга лава суден поплила бистро наперед, та стали окружати великі турецькі кораблі. Зачалась козацька робота. Підносилися в гору гаки, фурчали у повітря мотузяні драбини.

Козацтво дерлось по них на палуби. Настав великий крик і рукопашня. Турецькі кораблі, ті що оціліли не могли з місця рушитись, бо не було часу стягнути в гору якорів.

Особливе завзятими показались визволені бранці. Вони не прощали нікому, а різали усіх в пень.

Не минуло години, а козаки здобули усі ті судна, які не потонули. Усе перерізали, що не остало живої турецької душі. Невольники сиділи приковані ланцухами при веслах. Ім зараз порозбивали кайдани.

І весь час того бою Сагайдачний стояв на своїй галері під малиновим прапором, і видавав прикази.

Козаки славно побідили.

До нього підступив Ібрагім.

— Недай отамане здобутих кораблів нищити. Вони будуть потрібні під Очаковом, нам знову прибуло турецьких бранців, а на наших суднах вже і місяця не буде. Гребці остануть на своїх місцях. Недай теж кидати у воду побитих турків з одежею. Вона нам теж пригодиться. На кораблях поставити наших людей. Всі вони хай зараз передягнуться за турків. Для мене прикажи принести з варненьської добичи турецьку одежу, та не абияку, а знатну. Я тепер мушу стати важною особою, щоб очаківському паші тумана пустити. Сагайдачний зрозумів тепер, куди потурнак мірить.

Відразу на турецьких кораблях і галерах зароїлось від передягнених по турецьки козаків. На щоглах замаяли турецькі пропори з півмісяцем. Ібрагім передягся на знатного турецького генерала. Сагайдачний з разу його не пізнав.

— Тепер отамане, я буду ватажкувати над турецькими суднами. Очаків минемо хитроцми, бо колиб прийшло битися, то з тою тяжкою здобичею не дамо ради. Тобі треба також передягтись, а бодай на голову взяти турецьку чалму. З твоєю бородою, то подабатимеш на турка, як ніхто.

— Отамане ! гукали козаки — якась фльотила пливе від півночі...

— То із Хаджі-Бея пливають на підмогу говорить Ібрагім; ну нічого. Хай прийдуть, а ми око-

лимо їх і візьмемо. Видно що нам таланить. Господь нам помагає...

Ібрагім замовчав на слові і вдарив себе в губи.

Та ті нові турецькі сили зміркували відразу, що прийшли запізно. Колиб не те, то не браталибся козацькі судна з турецькими кораблями. Тут вже по всьому.

Заки Сагайдачний видав приказ, щоб козацькі судна ховались за кораблі, фльотиля завернула зараз до дому.

— Шкода каже потурнак, та непорадно нам ганятись за ними. Ми попливемо своєю дорогою...

Між козаками було дуже весело. Вони раділи з такої великої побіди. Старі досвідні січовики говорили, що такого вдатного морського походу, ще Січ незапам'ятала. Уся слава була за Сагайдачним. Козаки вихвалялись, що його слідуючим разом кошовим виберуть, а тоді козацтво стане славним і зможе з ляхами помірятись.

Вже сонце заходило, як приплили під Очаків. Козацькі судна остали геть позаду. Здобуті кораблі і галери заступили їх перед турецьким оком. Вони вплинули всі до пристані в Очакові і загородили собою виїзд з відсіля.

Ібрагім зліз з корабля і взявши з собою кількох бранців, що вміли по турецькому говорити, та приказав завести себе до очаківського паші. Ібрагім поводивсь так достойно, що всі вважали його за якогось великого царгородського старшого і низько йому кланялися. Очаківський паша вийшов до нього на зустріч. Йому донесли, що приплила до Очакова знатніша турецька фльотиля. Він дуже налякався, аж дріжав. Він дістав був

приказ виплинути з очаківською фльоотою на допомогу проти козаків під дністровий лиман, а він цього незробив. Сей знатний турок, може його за це зараз увязнити і до Царгорода повезти, та якось воно буде. Цього пана придобриться якимсь добрим словом і бакшішем. Але хто його зна... Треба братись за діло хитро...

Стрінувши їх перед конаком, він вклонився перший Ібрагімови. Приклавши праву руку до чола, губи, грудий і поклонившись нею до землі привітав:

— Салем алейкум!

— Алейкум салем! відповів Ібрагім кланяючись теж.

— Яке велике щастя для мене мізерного твого слуги, повитати перед моєю домівкою так достойного гостя, і славного побідника джаврів на дністровім лимані. Будь світлом моїх очей та повелителем моїх думок і приказуй, чим вашій світлості можу служити...

— Веди мене, пашо до своєї домівки. Непристоїть так достойним правовірним розмовляти в присутности черні.

Ібрагім поглянув на пашу грізно, а цей волів краще під землю провалитися, „пропав я, подумав, може він мені вже і шовковий шнурок привіз відразу“.

Пішли мовчки у конак і паша повів Ібрагіма у гостинну кімнату.

— Слава Аллахови! сказав Ібрагім ввійшовши сюди. Гостинна кімната була пишно прибранна і застелена дорогими турецькими килимами.

— Позволь мені достойний гостю і великий витязю позамітати чолом порох з того місця, на якому зволиш ласкаво сісти. Твоя перемога над шей-

танами козаками притьмила своєю світlostю проміння сонця...

Посідали зараз на низоньких софах. Ібрагім дививсь суворо. Паша плеснув в руки і зараз відчинились двері, а два чорномазі хлопчики внесли на підносі чарки з кавою, солодощі то велику общиську люльку завбільшки церковної кадильниці з двома бурштиновими чубуками...

— Перше обговоримо діло, заговорив суворо Ібрагім, а опісля гостина.

Паша задріжав. Йому здавалося, що шовковий шнурок вже його шию душить...

— Називаєш мене, пашо витязем з дністрового лиману, а я питаю тебе, чому не поділив ти зі мною тієї слави? Ваша милість поступаєш так, що мусиш стягнути на себе гнів нашого пана і повиителя падишаха. Він, світло світlostий, син сонця, пан цілого світа, зірниця і розум усіх правовірних, ставляє на важних місцях свого безмежного царства своїх урядовців не на те, щоб вони ледачили і не пильнували свого уряду. В. м. поставлений пашою на тім важнім місці головно на те, щоб пильнував і не перепускав шейтанів -- козаків на море. Перед кількома днями вони таки туди перейшли без перешкоди, а в. м. тоді в гаремі женихався. І ти тоді веселився, коли Варна горіла і правовірних мордовано. І тоді ти ледачий, не рушився, як приказано тобі від мене поспішати на допомогу під лиман. І колиб фльота з Хаджі-Бєя небула в пору наспіла, не булиби ми тут сьогодня разом сиділи.

Заки його султанський маєстат о тім твоім злочині довідається, я іменем падишаха — бодай

би Аллах дав йому тисячу літ прожити — арештую тебе пашо і везу в Царгород...

Паша почувши такі грізні слова, одну ясну точку бачив у сьому нещастю, а іменно, що падишах ще того всього не знає, і можна буде від біди відкупитись.

— Я винуватий в. м. остільки; що тоді занедужав і повірив моїм підчиненим переїзду пильнувати, а вони цього не зробили, ще нині прикажу їх повішати.

— Це однак невменшить шкоди, яку понесла велика порта отоманська через те недбальство. Обовязком команданта є наглядати підвладних і недуга його невиправдає. Я мусів аж з Бургаса гнатися, щоб обиду на невірних помстити і сюди трудитися, в. м. пригадати його обовязки. Лагодься, пашо в дорогу, завтра в ранці відпливаємо.

— Слава хай буде в. м. говорив паша кланяючися. Ваше славне імення буде вписане пламенними буквами у сьому небі пророка, а на землі остане вічна дяка в. м. від усього музулманського світа.

— Подяка належиться Аллахові не мені, але в. м. не заговорюй і будь готовий в дорогу, де тебе жде нагорода в постаті шовкового шнурочка.

Ібрагім устав і хотів відходити. Тоді паша заступив йому дорогу і впав ниць на землю позвучи до його ніг

— Не губи мене в. м. повік за тебе молились буду.

— Молитись, то я сам буду за себе. Молитви негодяїв Аллах не приймає. Мені того мало, а в. м. грозить шнурок...

Паша став стогнати і дрижав, мов в лихо-дарці.

— Я винагороджу всі труди в. м. лише не губи мене, а рятуй... я скажу по нашому: скільки твої труди цінуєш ?

— Скільки твоє життя варте ?

— Тисячу цехінів дам зараз. Каже паша підводячи очі в гору.

— Мало ти цінуєш своє життя. Коли воно так мало вартне, то кращий для тебе шнурок. Я ціную його на п'ятнацять тисячів.

Паша застогнав.

— Не маю стільки. Моя позиція тут не така світла, якби се здавалося.

— Не говори ! Те, що ти річно недоплатиш своїм підвладним урядникам високої порти, та жовнірам, приносить тобі гарний дохід. Козаки тобі також досить підплатили, заки ти заплющив очі, як перекрадалися...

— Нічого ! Хай мене Аллах вбє, коли брешу...

— То твоє діло, а мені таки п'ятнацять тисяч давай, коли не хочеш за кілька днів помандрувати до геджени. Ти подумай, що сі гроші не підуть для мене. Треба і великому везирові, і султанським достойникам чимало перекинути, щоб діло замяти. Без бакшіша, як знаєш, у нас нічого не робиться.

— Не можу стільки, стогнав паша.

— То надійся шовкового шнурочка. Він такий ніжненький, що шиї тобі неподряпає.

— Змилуйся, не губи мене, дам десять...

— Ні одного менше, я знаю, хто кілька варта, знаю наших людей...

— Дам дванайцять...

— Торгуєшся, мов за козу на базарі. Або давай зараз, а ні то тебе беру на корабель, говорив потурнак грізно.

— Аллах, хай буде мені ласкавий, простогнав паша встаючи з землі. Узяв ключ і пішов до скрині, що тут стояла і став вибрати гроші з мішочками.

Ібрагім прикликав одного з своїх людей і приказав по турецьки перечеислити гроші, та вивести на корабель.

— Се й. м. дає до високої порти зібрану дань, берегти мені цього скарбу добре, каже Ібрагім до передягнених козаків.

Козак вклонився по турецькому і мовчки вийшов з грішми.

— От бачиш, що можеш, каже Ібрагім, як козак відійшов. Коби лише добра воля. З тими грішми прийдеться мені легче твоє діло в Царгороді придавити. Моє слово теж багато заважить. Для твого заспокоєння я подам звіт, що я тебе на підмогу зовсім не кликав.

— Але я ще мушу заслужитися, бо я не хочу остати на місці, а піти вище. Отож коли тебе не потребую вже вести в Царгород, то я загадав ще одним ділом для високої порти прислужитися. Тепер коли поталанило знищити козацьку, фльоту, хочу доконати решти. Знаю від бранців, що на Варну пішли майже всі козацькі сили. На Січі остало трохи. Тепер найкраша пора піти дніпровим лиманом на Січ і задавити решту. До помочи приличу татар. Висилаю зараз гінця до перекопського мурзи, щоб зібрав усі сили, які має, і йшов до

мене... А коли Аллах допоможе мені у цьому благородному ділі — потурнак підвів очи в гору і так[?] завернув, що аж білка попідходили — тоді не мине мене ласка падишаха і везірство...

Паша дививсь на нього з великою злістю і побажав йому зломання шиї на першому ступні...

— Тепер слухай мене пашо! Давай мені всі твої судна, які маєш, під мої прикази. Мені треба більшої сили на кожний припадок... Козаки множаться, мов саранча і незнаю скільки їх тепер на Січі може бути...

— Я в. м. моїх суден дати неможу, без приказу з Царгороду...

— Ні? крикнув люто потурнак. Так добре. Я завертаю до Царгороду, як задумав перше, але і тебе повезу в кайданах.

— А мої гроші?

— Чи тобі заложило, що нечув, що ті гроші, то дань, яку ти для великої порти зібрав і відсилаєш? Я говорив голосно до мого підчиненого і він се засвідкує, де буде треба, колиб тобі захотілось мене оклеветати. Ти не з дурним граєш...

Паша побачив, що цього діявола неперехитить.

— Хай, станеться воля Аллаха, бери в. м. судна, яких тобі треба...

— От бачиш! та цього мало. На суднах, щоб була гармата, муніція і добра обслуга... Усе має бути ще сьогодні готове до відпливу, завтра дуже рано рушаємо. Прикажи поспускати поперечні ланцюхи з води, щоб завтра негаїтись...

— Там ланцюхів нема...

— Так ?! то ти навіть і цього не зробив, що з Царгороду строго було наказано? Вибачай, але таке недбальство мусить бути окремо покаране. Докинь, серце, ще п'ять тисяч, а то нічого з того nebude... Ти певно ланцюги попродав, бо я знаю, що вони тут були.

— Пропає я, застогнає паша, тепер то вже менше маю, як убогий дервіш...

— Ти ще доробишся. Краще бути на часок убогим, мов дервіш, чим повиснути. Давай гроші...

Паша пішов до скрині хитаючись, мов п'яний, гроші перебрав потурнак і сховав при собі.

— Тепер, коли ми знову приятелями, так звели принести свіжої кави і чубук. Тепер погостимось.

— А щоб ти подавився тією кавою, щоб тобі внутренності спалила — проклинає паша в душі плескаючи в долоні на службу.

Потурнак куриє чубук і попиває каву.

„То розбійник, шейтан, гіявр, щоб тебе огонь гедженни спалив за життя, щоб тебе чорт узав у тім поході, щоб ти пророка не побачив, щоб тебе козаки на кіл посадили, щоб перед тобою райські ворота ніколи невідчинилися! Шельма, обдер мене зі шкіри. Він либонь з султанського двора бо лише вони так знають лупити“, думав собі паша.

— В. м. звольте мені посвідчити на письмі, що я видав судна на ваш приказ.

— Дістанеш. До побачення! Вступлю до тебе вертаючи з походу і привезу тобі в подарунку який десяток здорових бранців...

— В. м. не зволили заночувати під кришею свого невольника ?

— Ні. У в. м. надто мягко і вигідно, боюсь щоб незаспати... впрочім ватажок повинен ночувати між своїм військом — Пращай...

Паша вивів його з почесною і поклонами до воріт конаку.

Потім прикликав своїх підручних і видав їм потрібні прикази.

Коли вже був сам, вдарив себе рукою полобу і каже :

— От дурень з мене ! На що було давати гроші зараз ? Він певно з сього походу не верне і вязи собі скрутить. Паша бажав йому цього з цілого серця.

По виданю приказів Ібрагім став отаманом очаківської фльоти.

Війшов на корабель і зтрівся зараз з Сагайдачним, та розповів йому все. Сагайдачний не міг з дива вийти над проворністю потурнака.

— Се безперечно твоє золото, каже Сагайдачний...

— Так, воно мені потрібне. Завезу на Січ і окуплюся козакам, щоб мені простили. Двадцять тисяч турецьких золотих цехінів, то вже гостинець гарний.

— Ти вже окупився цим, що зробив для козацтва до тепер.

— Очаківська фльота тепер, отамане, під моєю владою. У лимані я усьо потоплю, мов котенят — тобі, отамане, не можна поки що на поміст показуватися. Ти лише як смеркнеться пішли тихцем до інших байдаків, щоб ночію перейшли попід Очаків, поки ми тут дорогу з пристані загатили. Ланцюхів нема. За се заплатив мені паша окремо пять тисяч.

Пізно в ніч поплив з отаманського корабля Марко Жмайло, як наказний від отамана до козацьких суден. Вони мали переплисти зараз, поплисти в лиман, і там ховатися, поки не надпливуть очаківські судна та не застрягнуть на міліні, тоді Жмайло мав на них з козаками наскочити і вибити усіх, а судна підпалити.

В ночі перекрались козацькі судна так тихесенько, що в Очакові ніхто цього не помітив.

В каюті отамана сидів потурнак і важко задумався.

— Ти отамане приляж, та проспися. Я буду пильнувати, мене і так сон небереться.

— Тобі би теж відпочати, бо ти менше спав як я, а удесятеро тільки робив. В рішучу хвилину охлянеш зовсім.

— Я не засну. В мені якийсь таке твориться, що я сього і висказати не в силі. Мою душу якийсь несупокій огортає. Сам не знаю, чому? Я його відгоняю від себе як можу...

— Заспокійся, ти поводишся так, що козацтво мусить тобі від серця простити, лише за те одне, що ти дотепер зробив. Ти подумай, що очаківська фльота вже пропала. Очаків остане без фльоти. Тепер можна буде Очаків легенькою рукою взяти і зробити там другу Варну. Коли паша довідається, як хитро ти його одурив, то певно зказиться. Така помста над турками повинна тебе заспокоїти і вдоволити....

— Моя совість незараз ще заспокоїться. Я в десятій частині не висповідався перед тобою з моїх гріхів. Вони дуже тяжкі.

— Знаєш Ібрагіме, що не без цього, що про-

видіння нарешті спрямувало твої кроки туди, куди ти пішов. Ніде правди діти, що колиб не ти, ми всі під Варною булиб пропали. І нині, хто не спочивби на дні моря, стогнав би вже в турецькій неволі. Колиб ти не був побісурменився, не навчився турецьких звичаїв і мови, не бувби узяв в торбу очаківського паші. А коли Господь вибрав тебе до сповнення своєї святої волі, то він тебе і простить, і ти знову будеш добрим козаком і нераз обороняти будеш батьківську віру.

— Спасибі, отамане, за ці слова відради. Вони, мов цілюща вода гоять рани моєї душі.

Потурнак узяв руку Сагайдачного і кріпко поцілував. Сагайдачний почув на своїй руці сльозу.

— Коли мене козацтво простить, я зараз піду у Київ висповідатися. Там в Києво-печерській Лаврі, при мощах святих угодників божих шукати му заспокоєння і прощення моїх гріхів, там і до смерти покутувати буду.

— Не треба тобі і у Київ за цим ходити. У нас на Січі є своя церква і свої попи, люде розумні і благочестиві.

— Не вже-ж? каже врадований Ібрагім, начеб йому хто відкриге небо показав, від колиж воно так?

— Не давно. Йно що минулого року церкву ми поставили і свою січову парохвію завели...

— Догадуюся, що се твоя робота, отамане.

— Моя, не моя, я церкви побудувати не годен.

— Воно так говориться, знаєш як говориться: Caesar pontem fecit (цезар збудував міст) хоч він й одного кількя там незатесав.

— Чоловіче, каже здивований Сагайдачний,

ти мене цікавиш, хто ти? З відкіля ти латину знаєш? У якій школі ти вчився?

— Там де й ти, пане Конашевичу. Я тебе знаю з острожської школи. Хіба що я вчився вище від тебе, бо я там ранше прийшов і ранше вийшов. Як ти зачав, то я кінчив.

— Скажи ж мені твоє імення...

— Називай мене Іваном, коли ласка, далі поки що не скажу, коли ти мене не пізнав. Я ще непевний сього, чи запорожці мене не покарають, як Юду і Каїна в одній особі, а тоді п'ятно з мого імення моглоб і мій рід споганити.... І шож з сього, що я учора каюся, а нині то я знову згрішив прославляючи перед сим бавваном пашою ім'я Магомета і Аллаха...

— Се було не з серця, а так собі ради хитрощів для добра других, а се вже не гріх.

— Я це зробив останній раз...

— Не говори! Прийде ще не раз таке, що треба буде галайкнути. Ми самою Варною діла з турками непокінчили... Тільки я не можу собі ніраз нагадати, чи я тебе в Острозі знав..

— Я тобі опісля нагадаю а тепер не можу...

Сагайдачний більш недопитувався, хоч ще довго балакали. Сагайдачний таки задрімав, а Іван вийшов на поміст і тут поклався леліючи рожеві надії, що гріхи будуть йому прощені.

Як лише стало свитати, потурнак вже був на ногах і видавав голосно прикази. То був знову суворий, гордий турецький старшина, для якого жартів небуло. Прикликав до себе на поміст до свого боку одного очаківського бім-баші на свого прибічного.

Тепер вийшли з приставі всі галери. Очаківським суднам приказав плисти передом.

Коли вже були далеко від Очакова Іван прикликав на поміст Сагайдачного.

Бім - баші побачивши Сагайдачного озброєного та ще з булавою в руці в козацькій шапці — чальми він нехотів ніяк надягати, скочив наляканий начеб самого чорта побачив.

— В. м! що цей джавр тут робить? Коли він бранець, то чомуж при зброї!

— Заспокійся. Се козацький отаман цілої тої фльоти, а ти між козаками ... угостях...

— Так то була зрада, крикнув бім-баші і скочив з кінжалом на Сагайдачного, та Іван хопив його за руку і стиснув так, що кінджал з руки випав на поміст.

— Зв'яжіть його хлопята і причипіть до щогли його власним турбаном, щоб краще усе бачив...

Зараз прискочило кілька передягнених козаків і присилили бім-башого до щогли.

— Ти назвав се зрадою, каже Іван, та се не була зрада, лише воєнні хитрощі, на які дав взятися твій дурний паша. Незадовго ти ще побачиш, як очаківські кораблі оден по другім підуть з димом. З мого боку, се була також моя особиста помста над вами турками за мої терпіння і муки у вашій неволі, за се що ви мене збісурменили. Я мусів вам відплатити за се, що я мусів вчитися вашого собачого язика, ти вашмось, не хвилюйся і про себе небійся. Ось бачиш сей човен, що до нашої галери причіплений і мов собачка за нею біжить? Він призначений для тебе. Коли ми діло зробимо, то ти собі гарненько попливеш до дому.

Там скажеш твому паші, щоб на мій поворот даремне не ждав. Скажи йому від мене, що він дурний цап та що його цілий розум увеликому животі.

Скажи йому також, що шовковий шнурочок, котрого він так боїться, певно його не мине. А щоб тобі не було скучно самому, то попливе тобою, ще оден правівірний, якого ми піймали в дністровім лимані, якому обіцяв отаман свободу.

Плили так довгенько. Іван не зводив ока з передніх кораблів. Аж тепер на них заметушилось, стали давати заднім кораблям знаки...

— Ну, отамане, тамтим вжені взад ні вперед вони вже на мілі засіли. Давай ти своїм знати.

Галери підплили на віддаль стрілу. Тоді Сагайдачний приказав стріляти. Пішов гомін по лимані. Козацькі кулі падали на очаківські судна, і робили богато шкоди.

Жмайло, коли щасливо минув Очаків і був у лимані, казав зо трицять козацьких суден опорожнити зі здобичи, яку перенесли на малі байдаки, а сюди посадив зайзавзятіших товаришів з гаками та драбинами.

Як йно Сагайдачний став розбивати турків гарматою, з усіх боків впливали козацькі судна і обскакували турецькі кораблі, що не могли повернутись, мов собаки дикого кабана. Тоді Сагайдачний здержав пальбу і козаки з великим криком кинулись на турків. Зачіпали гаками, кидали мотуз'яні драбини і дерлись на кораблі. Турки оборонялись зразу скажено, та коли побачили таку силу, кидали зброю, клякали і просили пощади. Та ім ніхто не давав прощення. Вибили всіх, роз-

кували гребців з кайдан і перебрали на свої судна.

Переносили на байдаки усе що було їм потрібне.

Сагайдачний підплив блище, а Жмайло вимахаючи шапкою витав його весело.

— Добре ти, Марку справився. Як кораблі порожні підпалюйте.

Незадовго запалали очаківські кораблі, мов велитенські смолоскипи.

На се все дивився бім-баші закусуючи губи аж до крові.

— Тепер, бім-башію, коли ти все бачив, сідай у човен і пливи до дому, та розкажи усе твому дурному паші, що ти бачив, поклонися від козацтва і не забудь переказати, се, що я сказав тобі ранше...

Його розв'язали і спустили на човен. Зараз привели і другого турка. Бім-баші не сказав нічого. Хопив в руки весло і помчав долі водою.

Між козацтвом небуло радості кінця. Такий похід вкриє їх невміручою славою на всю Україну. Козаки вигукували і викидали в гору шапками.

Отамана Сагайдачного славили попід небеса. Позакидали якори і спочивали на місці. Їх тепер ждала велика тяжка праця веслувати горіркою байдаками нагруженими багатою важкою здобичею. Сагайдачний радів усею душею.

— Веселіться товариші, гукнув отаман, а нуте бандуристи!

Козаки почувши се дуже зраділи. Вони вже давно небачили Сагайдачного таким веселим, як тепер.

Сагайдачний не пізнав сам себе. Заволоділо ним одушевлення, захоплення силою козацького війська, коли воно стане впорядковане під сильною рукою. Варна була вихідною точкою його мрій про козацьку славу.

Задзвеніла бандура і заспівав його сильний голос думу про похід на Варну, який у сю хвилю складав відразу. Байдаки обсіли отаманську галеру, нечеп пчоли мату в часі рійки.

Пісня лунає по дніпровому лимані :

Ой в неділеньку та пораненьку
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки
Стали раду радувати
Відкіль Варни діставати :
Ой чи з поля, ой чи з моря
А чи з річки навелички ?
Біжуть, пливуть човенцями :
Поблескують веселцями.
Ударили з самопалів,
Півсоткою із гармати
Стапи її добувати,
Стали турки нарікати
Тую річку проклинати,
Бодай річка висихала,
Що нас турків в себе взяла.
Була Варна з давна славна.
Славнішії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

III.

Був гарний погідний день, чисте голубе небо, ні одної хмарки. Було рано. Ясне сонце лиш що піднялось на обрій. Легенька мрака простягалася над водою Дніпра-Словутиці. На великій Хортиці заленів ліс, а у ньому шебетала птиця аж заходилася. Трава замаїлася різноколірним цвітом. По болоті проходились поважні довгоногі бузьки, а в горі скиглила чайка відводячи хитрощами свого ворога від немічних своїх діток. Під небесами високо співав свою одноманітну пісоньку жайворонок. В траві перекликались перепилиці. Бжолка брєніла по цвітах збираючи для себе, що найшла пригожого. Повітря було чисте і свіже. Усім було весело.

На Січі всі від ранного рана прочували щось добре, радісне.

Ось, ось! сьогодні наспіє якась добра вістка про тих, що їх Січ мати у похід виправила в далекий турецький світ ширити славу християнського козацького низового лицарства...

З того часу, як Жук вибрався на Варну не приходила від нього жадна вістка. Колиб похід не повівся, то вернувби хтось звістити нещастя. Хібаж усі не пропали.

Аж тої погідної гарної днини рано почувся далеко в низу Дніпра гарматний стріл, за ним другий, третій. Ізгук гармат невгавав, начеб здобували фортецю.

— Гей братіки! та це хіба наші вертають. Хтось побіг на дзвінницю і вдарив у дзвони. По Січі пролетів блискавою веселий гомін: наші вертають!

Усе заворушилося. Кожний кидав роботу і біг на січовий вал. А де хто нарадошах забувся і біг з тим, що держав у руках, той з сокирою, той з молотом, цей з рушницею. Січові вали вкрились людьми, мов мурашками. Усі видивляли очі в низ Дніпра. Дехто повилазив на баню церкви.

Аж ось показалися на Дніпрі байдаки. Помітили їх ті, що були на церковній бані.

— Вертають, справді вертають. Пливуть і турецькі галери...

Вони плили рядком одна за одною.

Козаки вигукували і викидали в гору шапками. Тепер вже ніхто не сумнівався, що вертали з побідою.

На валах стали стріляти з гармат на привітання.

Вийшов кошовий батько з булавою під бунчуками з старшиною, вийшов січовий піп з процесією.

— Слава нашим лицарям!

— Побіда! гукали козаки з байдаків — турки дістали доброго чосу, що попамятають...

— Де отаман? питали.

Наш славний отаман, Сагайдачний, позаду.

— А Жук?

— Поляг сердега, царство йому небесне. Надплили і галери. На помості отамана маяв малиновий козацький прапор. Побіч нього стояв Сагайдачний зі старшиною. Тут стояла січова музика.

Бреніли бандури, дзвонили решета, свистіли свистілки.

— Слава Сагайдачному ! гукали з усіх сторін. Коли трохи стихло, заспівав січовий піп: „З нами Бог, розумійте язици і покоряйтеся, яко з нами Бог“.

Зараз підхопили пісню дячки, а за ними увесь народ познімавши шапки. Козаки на байдаках хрестилися на церкву і дякували Богу, що їм щасливо дозволив вернутися. А вже турецькі бранці впали на колінки, хрестилися дніпрового водою і плакали з радощів, що знову вернулися, на ясні зорі, на чисті води, у край веселий.

Піп благословив їх хрестом. Тоді стали припинати байдаки до повбиваних палів, галери закинули якори, і козацтво стало виходити на беріг. Запроїлося народу, мов в муравельнику. Позбігали з валів і шукали знайомих. Повитаням не було кінця.

Був тут старий Жмайло. Він обнімав Марка і Сагайдачного.

Сагайдачний пішов прямо у церкву за попом, тут впав ниць перед тетраподом і дякував Богу. Залунала благодарствена пісня за віднесену побіду.

З церкви пішов Сагайдачний до кошового з докладом про похід. Старшина слухаючи цього не могла з дива вийти.

— Так воно, панове отамання — кінчив Сагайдачний — Варна зруйнована, а Очаків без суден... Тепер можна йти у морський похід хочби і зараз. Поперечних ланцюхів теж немає...

Зараз по обіді стали переносити здобичу з байдаків у Січ. За тим наглядав Жмайло. Гармати

поскладано під майстернею. Іншу зброю, одержу, сукна, оксаміти, шовки парчу поскладано в магазинах, а гроші з мішками зложено в домі кошового.

Сагайдачний був дуже знеможений. За той час він дуже змарнів на лиці, і висох. Він же увесь час походу мусів про все тямити.

Він зайшов у домівку генерального обозного поклавсь на лежанку і кріпко заснув. Потурнакові порадив, щоб по Січи невештався, а держався його боку. Антошкові приказав пильнувати дверей і нікого сюди не пускати.

Другої днини сонце вже стояло високо, як Сагайдачний прокинувся. Поперед усього він викупувся в Дніпрі і передягся у празничну одержу, котру приніс йому Антошко з куріня.

На майдані проходжалось багато народа. Населення Січи побільшилось шістьма тисячами турецьких бранців. То був ріжноманітний народ. Були тут переважно Українці, козаки, селяне і міщане. Були Ляхи, Волохи, Угри, Серби і Болгари. Усі вони ділили однакову долю, носили однаке ярмо, тож покористувались доброю нагодою та видобулися з турецького пекла. Ті три дівчині, що втікали з гарему варненьського паші, жили тепер таки на галері, бо у Січи жінкам не вільно було жити. З ними було найбільше клопоту, бо не було їх де примістити. У степ годі було їх прогнати.

Остаточно Сагайдачний передав їх одному семейному козакові старшині, що вертався у хутір, і згодився забрати їх до себе.

В домі кошового переночували і попаювали золото. Поділено його на три частини. Одна йшла

на січову церкву і майбутню школу, котру Сагайдачний наставав заснувати одну на січовий скарб, третя частина пішла до поділу між товаришів, які були у поході. Коли хто поляг із семейних паланчиних товаришів, то його пай передавали для сиріт. Нате знову наставав Сагайдачний.

По тім узяв Сагайдачний кошового на сторону і каже :

— Перш усього, кошовий батьку, у мене одно пильне діло, яке треба негайно поладнати. Я вже говорив вчора перед старшиною, що приїхав з нами один потурнак, котрий у сім поході козацтву багато прислужився. Я бувби своєю головою, ніде правди діти, цього не вигадав, і ми всі булиби попрпадали, як руді миши, колиб не він. Людина освічна, розумна, хитра і щира. Він сердечно сповідався перед нами і каявся. Треба повести діло так, щоб козацтво простило цього наверненого грішника і приняло його до громади. Він може на будуче козацтву дуже прислужитися своїм розумом і досвідом. Я йому поручив безпечність і у цьому моя честь зачіплена, бо Сагайдачний не може не додержати того за що поручився. Треба би робити усе ізза горяча, поки козацтво захоплене радощами з великої побіди. Треба завтра скликати велику раду. Потурнак має багато ворогів поміж тими бранцями, що ми їх з Варни привезли. Не треба їм багато лишати часу, бо як рознесуть по між козацтвом про його вчинки, то можуть нам його з рук вирвати і на куски пошматовати.

— Добре, на завтра ми скличемо раду. Я розкажу про славний похід. Мушу тебе звеличати, щоб

тобі зеднати пошану у всіх, а тоді хай вже твоя голова промишляє, як діло повести.

Сагайдачний вернувши від кошового, каже до потурнака!

— Ходи вашмость зі мною до церкви...

На те слово потурнак задріжав усім тілом і каже:

— Я боюсь переступити порога божого дому, щоб мене Господь не покарав на місці.

— Не бійсь! Знай, що Бог не хоче смерти грішника. Я тебе проведу аж до попа. Тобі треба висповідатися і прийняти покуту, яку тобі наложать. Від того тобі на серцю полегчає. Уповай на боже милосердя. Тоді і перед козацтвом гładше піде діло. У цьому буде вже моя голова. Я вже говорив з кошовим про тебе і завтра збирається велика рада. Кошовий мені допоможе, товариство тобі простить і заживеш між козацтвом давним лицарським життям.

Іван був такий зворушени тим, що почув тепер, що не міг йти власною силою і держався руки Сагайдачного. Він хитався, мов п'яний. Пішли так у церкву. Козацтво дивились на цього знатного бородатого турка, та коли він йшов під руку з Сагайдачним ніхто не посмів його зачіпати.

На порозі церкви Іван впав на вколішки, бив себе в груди і плакав.

Вийшов ім на стрічу піп.

Сагайдачний каже:

— Отсей каючийся грішник приступає со страхом і препетом до сповіді. Більше тобі, отче говорити не треба, бо це вже не моє діло.

Сагайдачний лишив Івана в церкві і пішов на майдан.

Піп приказав зачинити церкву і розпочалася сповідь...

Сагайдачному аж навкучилося ждати. Він не хотів, щоб потурнак сам вертав з церкви. Ходив по майдані, зайшов аж до свого куріня, балакав з козаками, а сповідь нескінчилася.

Аж вийшов піп з церкви і прикликав Сагайдачного.

На серед церкви лежав на помості на вхрест руки розвівши потурнак Іван.

— Возьми його з собою, пане Конашевичу, а то околіє чоловік... такого щирого каєння я ще не бачив....

Сагайдачний нахилився і взяв його за одєжу.

— Устань товаришу, підемо обідати, Господь простив тобі твої гріхи,

Іван встав. У нього були червоні очі від плачу. Пішов з Сагайдачним, мов мала дитина держачись його руки. Козаки ззиралися за ними.

— Хто се?

— Се той потурнак, котрого Сагайдачний привіз із Варни.

— Чого Сагайдачний з ним возиться? Його-би живого у землю закопати.

Другий козак каже:

— Він під рукою Сагайдачного. Нераджу нікому його зачіпати. Сагайдачний добрий чоловік, але зачіпати його небезпечно.

Потурнак увійшовши в хату приклякнув перед іконою і став молитися, і так моливсь довго, довго. Істи не хотів нічого і просив Сагайдачного, щоб

йому не перебивати. А рано просив Сагайдачного, щоб його провів у церкву запричащатися. Цілу службу божу, лежав у притворі хрестом. До причастія треба його було підвести під руку, як недужого. Як вернулися у домівку, потурнак кинувся Сагайдачному вобійми і став дякувати.

— Тобі, отамане одному подякувати за спасення мої душі. Тепер я себе щасливим почуваю. Хочби нині присудило товариство розірвати мене кіньми, або настромити на кіл, то це прийму, як заслужену кару. Про земське мені тепер байдуже, як я осягнув прощення у Бога:

— Слухай, Іване, зараз збирається радне коло. Не роби собі з того нічого, що тебе приведуть на майдан перед раду в кайданах. Так воно мусить бути.

В тій вилі вдарили на майдані в литаври. З усіх сторін сходилося козацтво. Кожний був цікавий почути, чого їх кличуть.

Вийшла старшина з своїми знаками уряду. Кошовий кланяючись на всі сторони говорив:

— Панове отамання і усе січове товариство, лицарство!

Не того ми скликали вас на велику раду, щоб звістити вам про славний похід на турка, бо вже всі про се здорові знаєте. Богато з вас у сьому поході було і вони розповіли другим товаришам краще за мене. Я вам лише хочу сповістити, яку добичу привезли на Січ наші славні лицарі-молодці. — Прочитай, пане писарю, що списано, бо усього запам'ятати не можна.

Писар став вичитувати з реєстру, а козаки перебивали його окликами: слава!

Скінчився реєстр тим, що визволено з турецької неволі шість тисяч християнських бранців.

Тепер кошовий говорив далі:

— А чия в цьому найбільша заслуга, панове товариство? Правда, що без війська, то кожний найкращий ватажок нічого не зробить, та коли знову найкраще військо немає тямучого ватажка, то пропаде вся громада...

— Правда! Правда! Добрий ватажок за половину війська стане.

— Слава Сагайдачному! Гукали козаки підносячи шапки в гору, давайте сюди Сагайдачного, чого ховається за спину других?

Сагайдачного випхали на підвищення і він кланявся на всі сторони.

— Тихо! Сагайдачний буде говорити!

— Панове отамання і ви мої добрі, щирі і вірні товариші! Зашо ви мене славите і величаєте? Я лише думку піддав, щоб йти на Варну, а похід повів і все запорядив наш славний отаман Жук, він там і голову поклав, його тіло ми з собою везли, щоб славно по лицарському авичаю на січовому кладовищу поховати. Та буря на морю затопила його враз з байдаком і він на дні моря спочиває. Царство йому небесне і слава на віки вічні. Йому треба подякувати, його досвідному отамануванню, а не мені.

— Що й казати, говорив хтось з гурту — а варнянський замок таки ти здобув, нехто другий...

— А хто нас так хитро вивів із матні, як не ти?

— Ні, не я, товариші. На здобуттю замку був моєї роботі кінець. І коли ми були у найбільшій

небезпеці, коли турецька фльота з Бургаса сиділа нам вже на спині, то я був безрадний, бо я не мав жадного досвіду у морським поході. Тоді післав нам Господь на щирю пораду мудру і досвідну голову, і це нас вратувало від неминучої загибілі. В цю хвилю коло заворушилося і всі були цікаві знати, про кого Сагайдачний думає. — Та цьому ще кінець говорив Сагайдачний. Той сам чоловік славно убрав в шори очаківського пашу, забрав у нього усю турецьку флоту, яку ми опісля в лимані спалили, видунив від нього двацять тисяч золотих турецьких цехнів, і не взяв з цього ні шага для себе, а все віддав січовому товариству.

Коло розступилося і тепер привели козаки з шаблями на голо в кайданах потурнака і поставили перед Сагайдачним.

— Боже провидіння заставило одного славного козака, що побував в турецькій неволі, потурчитись. Се дало йому спромогу вивчитись турецької мови, звичаїв, пізнати всі бісурменські штуки, розвідати усі скритки у варнянським замку. Коли його невольники піймали, хотіли його живого кинути в огонь. Та голос божий наказав мені до сього недопустити. Сей потурнак показав нам ці казамати, де мучились заковані христянські невольники, показав нам комори та скринки, де було турецьке добро зложене. Без того ми самі хтозна, чи були би що знайшли, а ті нещасні у льохах були б повмірали голодовою смертю.

А коли ми збірались вертатися надплила на нас турецька погоня. Я дав приказ втікати прямо до дому. Колиб се було сталося, ми були би пропали від страшної бурі. Вихор віючи нам в бік,

бувби повивертав усі судна, а недобитків булиб захопили під Очаковом. Тоді цей потурнак порадив плисти в дністровий лиман з вітром. І це нас вратувало. Що далі було під Очаковом, я уже говорив.

То його заслуга, а не моя.

Він сповідався передімною і старшиною нашою каюся, забажав вернутися в рідну землю і тут спокутувати свої гріхи своїми добрими вчинками на службі січового товариства. Вчора він примірно висповідався, а сьогодні запричащався. Значить, що він вже поєднався з Богом і він його простив. А щож ви гадаєте з ним робити, панове товариство? Чи простите йому і приймете у товариство як товариша, чи будете строгійші від самого Бога і покараєте його?

— Коли Бог його простив, то й ми прощаємо, каже старий Жмайло, чи правда панове товариство?

— Він варта сього, щоб його живого у землю закопати, обізався якийсь голос.

— Се правда, панове, каже Сагайдачний, потурнак Ібрагім сього варта, але потурнак Іван варта і великої нагороди за се, що він для козацтва зробив. Якже ми се зробимо? По правді, то треба його в першу чергу нагородити а відтак покарати. Та я гадаю так: Хай наша нагорода зрівняється з карою, бо обі вони однакові.

— Добре говорить Сагайдачний, так сьому і бути. Ми прощаємо.

— Прощаємо, зняти з нього кайдани, кричали козаки.

— Чи всі згодні? питає кошовий...

— Усі!

— Нема згоди, кричав якийсь турецький бранець з позаду кола.. розірвати його на куски..

— А ти що ? Кричали козаки... яке ти маєш право тут говорити ? Хто зна, чи тебе у січове товариство приймуть, йди собі з Богом, та мовчи.

Зараз приступили до потурнака і зняли з нього кайдани. Він плакав зрадості, кланявся і дякував.

— Панове лицарі ! за це, що ви для мене зробили, я не годен вам словами подякувати. Ви мені зробили велику ласку, але і собі ви зробили добре. Бо те все, нащо я надивився і наслухався, чого я між турками навчився, складаю це на ваші послуги. Я знаю всі турецькі та татарські штуки і замисли, а це, охоронить козацтво не від одного лиха. Знайте це, що моя помста над турками далеко ще не заспокоєна. Я мушу страшно відомстити їм за це, що вони мені накоїли і до потурнацтва присилували, а колиб я був пропав, я би не доконав цього, чого я ще доконаю. Та ще панове товариші знайте тепер, хто я ? Я багато знайомих пізнаю між вами, та ви мене не пізнали, бо я дуже за той довгий час змінився... Я Іван Іскра-Іскрицький отаман гадяцького куріня... Я пропав у поході на татар літ тому десять назад і ви певно за мене до сьогодні молились...

Між козакамм заворушилось. Хто не памятав отамана Іскру аж охнув від нежданої вістки....

Іскра скочив з підвищення і пропав в юрбі

IX.

Сагайдачний відпочавши кілька днів, узявся за свою ранішу роботу. На Січі було тільки народа. Прибули турецькі бранці з котрих багато не хотіло, або не могло вертатися до дому. Прибуло знову багато збігців з України. У всьому тому треба було завести лад і привчити їх воєнного діла. До того Сагайдачний був мистець і зараз взявся за організацію. Поділив усю ту громаду на сотні і полки, понаставляв старшини. Ціла штука була у тому, щоб нікому не дати дармувати, щоб нікому „гумори до голови небили, та джмілі не за водилися“. Сагайдачний знав добре душу козацтва. Знав яка у ньому сила, і як тую силу треба в руках держати, бо як вона з руки вирветься, то цілий світ переверне і сама у пропасть провалиться.

На Січі і січовому майдані ставало тісно. До того ще купці і всякі крамарі прочувши, що Запорожці привезли з Варни велику здобичу злітались, мов гайвороння на Січ для торгівлі. Треба було позавалами Січі покласти базарі, де цілий день клекотіло, мов у казані.

Сагайдачний виводив своїх новиків на беріг Дніпра у степ, і там їх вчив, пішки і на коні, то з гарматою то з заступом.

Поперед усього він вчив старшину, а ті опісля вчили других.

Одного дня взяв гурток вибраних і за річкою пустився у недалекий степ на конях.

Почулась команда : списи в низ ! Усі відразу познімали списи і наставили їх вістрям перед себе. Рушили в перед, зразу кроком, потім що раз швидше, аж до найшвидшого бігу скоком. Сагайдачний дививсь за тим, щоб ніхто передом не виривався, а щоб йшли усі рівною лавою. Гнали так досить далеко, потім виконавши рухи списою заверталися назад. Се повтарялося кілька разів.

Аж ось побачили напроти себе ватагу людей, що їхала степом на впростець. Видно було, що ватага побачивши козаків, що в ту сторону гналась, дуже збентежилась і ладилася до оборони.

Сагайдачний здержав своїх. Вони піднесли списи і позавішували на руку. Опісля з кількома козаками підїхав до ватаги, даючи шапкою знак, щоб не лякалися.

То була компанія ляхів. Було між ними кілька старших людей, а далі панські козаки, та чури озброчні в шаблі і мушкети.

З ватаги підїхав до Сагайдачного старший чоловік з сивою довгою бородою і вклонившись Сагайдачному каже :

— Ми їдемо в посолстві у Крим з Польщі невольників викупляти, про котрих їх рідні довідалась, де вони живуть. Маємо поручаючі письма від гетьманів коронного і польного, та від українних старостів. Ми, здається з шляху збились, та в степу заблукалися так, що не знаємо, де ми опинились. Я бачу що ми з запорожським козацтвом стрінулися, від котрого не буде нам напасти.

— Вітайте, панове, на запорожській землі! Кожний посол має право на охорону, відкогоби він не був, кудиби не йшов. Такої охорони не

відкаже вам і Запорозьське військо, будьте цілком спокійні о ваші особи і майно... З шляху ви не збились, бо саме через Січ найблища і найпевніша дорога у Крим. За вашу безпеку я поручаюсь вам лицарською честю. Тепер панове прошу вас на Січ у гості. Відпichnete, а тоді поїдете далі. Дамо вам певного провідника, та ще яку чету козаків для вашої безпеки...

Сагайдачний вклонився шапкою і пристав до польського гурту.

Вертали так всі разом. Ватагу оточили запорожці і стали балакати з двірськими козаками та чурями.

Ляхи незважаючи на те занепокоїлися побачивши себе серед січовиків. Вони не дуже то Сагайдачному довіряли. Один з них каже до одного старшого шляхтича, який здається усьому приводив.

— *Quae omnia pulcherima sunt, sed semper melius est cavere, ne haec turba nos spoliet.* (всьо воно гарно, але всеж таки треба берегтись, щоб нас ця голота не пограбила).

А Сагайдачний зараз йому на це відрубав :

— *Si haec turba vos spoliare vellet, adhuc non vestrum iam viveret.* (колиб ця голота хотіла вас ограбити, то до сьої пори вже ні один з вас не живби).

Ляхи дуже збентежились, а сей найстарший віком каже по латині:

— Вибач вашмосць, ми не могли відгадати, що під цим простим буденним козацьким одягом криється шляхоцька душа. Не вжеж що вашмосць польський шляхтич з вищою освітою?...

— Вашмосць що до одного помиляєшся, що

до того, будьтоби лише польський шляхтич міг здобути собі вищу освіту. Я острожський учень, а ця школа з Польщею немала нічого спільного, бо там між учительством не було тоді ні одного Патра — Єзуїта, без котрих у Польщі нема науки.

— Вибач, вашмосць, я про це нічого не знав.

— У тому — то ціла біда, що панове з Польщі незнаєте про Україну правди. Вас дурять, а ви дурите самих себе. Ви вважаєте нас козаків за банду розбишак. А це справдішне християнське лицарство. От може вашмосці й не відомо, що ми лиш що вернулися з морського походу на Варну. Ми Варну спалили, знищили очаківську флоту, визволили шість тисяч християнських невольників та привезли з собою. Між ними знайдете і ваших земляків, та певно візьмете їх з собою вертаючися. Поки що вони у нас гостюють. За таке діло купа розбишак не візьметься, а хіба добре впорядковане військо.

— Не вже-ж Варна ограблена! Господи! Велика порта знову на нас помститься, і будемо мусіти знову солено оплачуватися.

— Сагайдачний поглянув згiрдно на шляхтича і каже:

— Ми козацькі шизматики помстили смерть вашого католицького короля Владислава Варненчика, що під Варною поляг лицарською смертю. Дарма! не спромоглись на таку помсту польські магнати, то мусіла це зробити козацька голота...

— Вашмості жартувати хочеться, а мене дрожею приймає на сам спогад, що з цього може вийти... Зараз посипляться з Царгороду погрози на адресу Польщі, зараз підуть татарські набіги на По-

куття, Поділля, Волинь. Який настане страх між шляхтою. Наш гетьман обганяється від своєї погані, мов від вовків... тепер і моє посольство у Крим стріне нові перепони і може увесь мій труд піти в нівець...

— Цього останнього вашмосці найменше лякаться. З бакшішом в руці потрапиш до самого хана, а через це, що Варна булаб ціла, то вам одного золотого з окупу не опустять. Таксамо не підібють в ціні через те, що ми турків у Варні погромили. А що вже до турецьких погроз, то неслід лякатися погрози, а зараз поміритися з поганьцями.

— І пропасти..

— Хто? Польща? Така велика сильна держава? Як мені жаль вас ляхів, що ви так себе недоцінюєте. Треба лише мати відвагу і хотіти. Польський король, на мою думку за великий пан, щоби ледачої порти боятися, як що ми сіроманьці її не боїмось.

— Ви зле робите. Й. М. король наказує вам виразно під строгими карами ходити на море і невірних зачіпати...

— А ми розуміється, цього не слухаємо, ходимо у походи і будемо ходити... Приготови вашмосць своїх земляків, що ми підемо аж на Царгород, а саме тому, щоб Польщі показати, що турки нам не страшні. Може це і панів з корони підбадьорить і осмілить і страшка від них віджене.

— Чи панове Запорожці не уявляєте собі, як воно негарно неслухати приказів свого пана?

— У нас козаків є така думка, що то не його королівська милость наш пан дає такі прикази

лише можновладна шляхта, до діла лінива, а до рошкоші привикла. Дай Боже, щоб наш король став колись паном у своєму царстві, та щоби його шляхта слухала, а не він її слухати мусів...

— Бачу, що вашмосць не є сам шляхтич, коли таку герезію говориш... Ти би хотів золоту вольность шляхти знищити.

— Не в тім діло, чи я шляхтич або ні, а в цім, що я соромивбись по шляхоцьки жити. Золота шляхецька вольность, коли не буде завчасу приборкана королівською волею, заведе Польщу в загибіль. Таке моє святе переконання. Подумай вашмосць, куди така держава зайде, де стільки самовладних королів, скільки магнатів, а вибраний король підписавши *pacta conventa* залежить від їх ласки...

— В Польщі прецінь є сойм...

— Теж шляхецький і робить це, чого шляхта хоче і з чим її добре. Сойм, який можна кожної хвили зірвати одним словом: *veto*, ніколи не вирішать того, чого хоче більшість.

— На цім ми не згодимось...

— Я це бачу, і тому говорім про що друге та говорім щиро не як вороги стоячі на противних кінцях, а як приятелі.—

Ви їдете в крим, чи можу вас спитати, в котрий кут?

— Не роблю з цього тайни. Ми вибралися в Кафу, бо з відтам прийшов до нас голос розпуки, щоб бранців ратувати, поки їх не вивезуть в Азію або в Африку, з відкіля вже вороття немає.

— Знаєте панове, я мавби велику охоту поїхати з вами, колиб ви були згодні взяти

мене з собою. Заваджати вам не буду, своїм коштом поїду, нераз можу вам в пригоді стати.

— Не вжеж вашмосць не жартуєш? Я дуже радий буду з такого товариства...

Він подав Сагайдачному руку:

— Моє імя Януш Пшилуцький гербу Ястрженбец...

— Я називаюся Петро Конашевич, прозваний на Січи Сагайдачний. Зі мною поїде ще Марко Жмайло Кульчицький, Іван Іскрицький, мій чура Антошко, та ще кількох товаришів. Та вашмосці дозволите, що ми передягнемоя за шляхтичів і ніхто з вас не сміє того перед татарами зрадити, а то ми всі пропалиби. Нас взялиби за козаких шпигів, а вас за таких, що шпигів у Крим перевозите.

— І на це згода...

— Я знаю, що вашмосці додержите слова, але вашій службі а довіряти не можу, щоби між татарами не виговорився котрий. Тому, панове зробимо так, що ваша служба остане і ждати буде на Січи аж до нашого повороту, а замість їх я виберу між нашими запорожцями людей певних, що і татарську мову знають і цілий Крим. Супроти них то ваші пахолки телята. Розуміється, що мусите мені вашмосці вірити, бо без того нема дружби. До цього я вас не силую. Як так хочете добре, а інакше я би не поїхав. Ваші милости розважте це добре, а відповідь дасте мені опісля. Ось вже наша Січ мати. Побачите наш побут, і поміркуєте, чи можна нам вірити. Тепер я вам скажу, чому я хочу зайти у Кафу в несвоїй шкурі Знаєш вашмосць, що ми у Криму частими гостями бувае-

мо, але цілою громадою, а одному нашому братові зайти туди небезпечно... Я мушу мати певність, що ніхто мене не зрадить і не виговориться.

Пшилуцький подумав хвилю і каже:

— Вірю вашмосці: Твої резони мене переконали. Приймаю твої умови — на те моя рука...

— Гей хлопці! крикнув Сагайдачний до своїх, що пустилися через річку вплав — а подайте нам кілька суден сюди щоб гостей перевезти.

Підплили байдаки і туди посідали ляхи враз зі своєю службою, та позаводили коней.

Як перейшли ворота Січи, Сагайдачний повів Пшилуцького до кошового.

Кошовий був радий гостям. Вислухавши за чим у Крим їдуть, давав їм поради, куди повернутись, щоб діло як слід перевести.

— Та от кошовий батьку — говорить Сагайдачний, — я рішився поїхати сам з тими панамі у Кафу...

— Свербить тебе шкура, чи голова тобі заважила? Ти лиш покажись між татарами, а живий з відтам не підеш. Від останнього погрому татар над Інгулом усі татари на нашого брата бісом дивляться. А від набігу на Варну то турки і татаре тебе вже знають і як мені донесено, нема у них більшого шейтана над Сагайдака.

— Я там мушу бути, щоб гаразд роздивитися. Може воно мені на що придатся, а що до мого імення, то хто зна, чи воно непереборщене. Звідкіля вони мене можуть знати, коли я їм нігде не підписувався? Але на те все, я маю спосіб. Я за згодою їхностів передягнуся за польського шляхтича і значиться, що їду в посольстві вику-

пити бранців. Беру з собою Жмайла, а щоби служба їхмосців не виговорилась, то вона лишиться на Січі аж до нашого повороту, а ми візьмемо кількох наших запорожців до почоту. Переодягши їх за паньських пахолків...

— Раджу взяти Іскру. То розумна голова їхні звичаї і мову знає...

На це всі пристали. Кошовий просив своїх гостей, щоб кілька днів на Січі відпочали, а то за той час усе приладиться.

— Так можеби ми зложили в переховання ті гроші, які веземо на окуп тут в січовій скарбниці, каже пан Пшилуцький, так буде безпечніше.

— Як вам ходить про безпеку, панове, то у нас на Січі усюди безпечно, так у канцелярії, як і на майдані. У нас крадежі не може бути. На спробу покладьте на майдані гаманець з грішми, а він вам певно непропаде.

— Не вже-ж ?

— Так воно і є. Кожна крадіж карається смертю так само як забійство.

— Я цього незнав, що тут така карність...

— Бо ви у Польщі за мало або і зовсім нічого про нас не знаєте, а вірете в те, що вам різні авантюристи про нас нагородили. Якби ви нас справді пізнали, то і вам і нам краще би жилося. І не требаби вам у турків та татар харачами оплачуватися. Ми би спільними силами ту бісурменську погань геть винищили.

— Говоріть, що хочете, а Турція то сила з якою нам числитися треба.

— Для нас вона не сила, і ми Турції не боїмось. У нас нераз вже родилася думка, щоб заня-

ти увесь Крим і поселити там наших козаків. Тоді присмирніли, мов овечки і ногайські і буджацькі татари та чи спромага нам це зробити? Коли Польща на своє і наше лихо держить нас за рукав? Не пускають до нас людей з України, бо нікому буде на панських ланах робити. Нас відгородли від України. Ні туди ні сюди не можна нам переходити. За нами стежать як за вовками, хоч ми так вірно заступаємо Польщу від татарських набігів.

— Признаюсь, що я з цюю справою замало познайомився. Коли краще тут роздивлюся, то стану найбільшим вашим приятелем.

Гості відійшли, а кошовий подумав собі: „А щоб ти так здоров був, як ти правду говориш. Всі ви однакові, коли вам нас потреба, а коли приходить до діла, то всі ви в незнайків перекидаєтесь, а в душі ви такі самі ляхи“...

Сагайдачний пішов зараз шукати Жмайла. Його якраз вибрали курінним отаманом полтавського куріня, де старий Жмайло був осаулою.

Жмайло був з цього, що йому Сагайдачний сказав, невдоволений.

— Та що робити? Мушу їхати у Крим, хоч я мав інший намір, і саме хотів з тобою про це поговорити. Ти знаєш, як ми би Очаків скубнули. Кораблів там нема, війська ми теж багато намотлошили. В Царгороді про це либонь ще не знають, бо паші непильно про це в Царгород писати і заробити собі на шовковий шнурочок. Мені прийшло на думку, що колиб так на Очаків наступити, то можна би його взяти і зруйнувати до тла.

— Думка гарна. Чи ти загадав до цього братися?

— Так. Треба й мені чимсь показатись.

— Боже тобі помагай! Я ще поговорю про це з кошовим і старшиною. Воно дуже важна річ зруйнувати Очаків, який нам все буде перепиняти дорогу на море... У мене теж зродилась велика думка і не спочину, поки її непереведу в діло. Так ми розстанемося на часок, тільки незнати, хто із нас ранше вернеться. Йди ти з цілим своїм курінем і забери стрія. То досвідний, бувалий чоловік і багато тобі pomoже. Тепер йду за Іскрою.

Іскра дуже зрадів, як довідався, що поїде з Сагайдачним в Крим. Він хотів Сагайдачному віддячитися. Сам вибрав десяток товаришів певних і дотепних. Вони передяглись за панських козаків. Сагайдачний дав собі обтяти козацького чуба, підголити довкруги голови волосся і перебрався враз з Іскрою у шляхоцьку одежу. Їого довга борода недасть татарам пізнати у ньому козака, бо татари знали, що молоді козаки брять лице.

Переплили враз з панамі на байдаках до найблищої татарської переправи і тепер поїхали прямо у Крим на конях.

Незадовго перед самим Перекопом стрінулися з татарською четою. Іскра розповів, куда і зачим їдуть, а чета повела їх до мурзи, який був поставлений найвищим ханським старшиною в Перекопі.

Тут треба було дати першого хабара. Хоч татари нікого не перепиняли, хто їхав у Крим з грішми, то все-ж старшина, коли не дістав хабара видумував різні перешкоди, щоб подорожніх довше задержати, хоч як їм було пильно. Подорожний, що потерпав за кожну втрачену хвилю, чи не приїде за пізно, мусів відкрити гаманець. Між бісур-

менами можна було кожний замок, золотим ключем відомкнути.

Перший раз прийняв їх мурза дуже непривітно. Він розкричався, відгрожувався на Польщу, що його світлість хан забожився знищити її огнем і мечем за це, що вона нездержує сих шейтанів козаків, а вони сміють непокоїти татар і високу порту.

Цей перший татарський достойник, котрого стрінули, був собі замітний чоловічок. Низького приземистого росту з великим животом, товстяк. У нього було округле жиром обросле жовтаве лице. Його косо поставлені чорні очі з бідою дивились на сьвіт з товстої пики. У нього були ріденькі вусики і такаж борода, яку безвпинно гладив товсгою рукою з короткими пальцями. На ньому був шовковий засалений каптан.

Коли йому вклонилися, він надув губи і показував себе дуже важним та став кричати.

Як вже викричався, Іван Іскра вклонився йому ще нище і заговорив:

— О скільки нам відомо, то в останних часах козаки сиділи тихо і не робили правовірним нашим приятелям ніякої шкоди.

— Як смієш таке говорити? Хіба не знаєш, що вони недавно пробували напасти на Варну, лише що чуйне ухо і всевідуче око падишаха, — щоб він жив вічно — задалегідь, відкрило цей злочинний намір, і вірні війська! Його султанської милости недопустили до того і витопили цих псів до одного.

— Коли їх витопив, то добре їм так, і велика порта не мала з того жадної шкоди, а слава падишаха, щоб він жив тисячу літ, рознеслась

по усьому світу на великий пострах всіх невірних
— відповів Іскра.

— Певно, але вже сама така думка, то така безличність, що варто її, як слід, покарати. Подождіть, ми вам ще за це відплатимо, ваші села і городи пустимо з димом, а вас у сирівцях сюди приженемо.

— Ваша милість безвинно на нас сварите, і шкодите своєму много-цінному здоровлю. Ми нічого більше, лише послі, а послів всі народи шанують. Коли падишах і його ханська світлість-щоб їм Аллах дав тисячу літ прожити — задумали своєвольство козацьке покарати і винищити їх, то й. м. наш король бувби з сього дуже радий. Козацтво нам дуже не на руку і маємо з ними багато клопоту. Через сих гільтаїв приязнь між Польщею а в. портою дознає ущербі... Ми їдемо за ділом у Кафу і нам пильно. Тому прохаємо в. м. перепустити нас і допомогти їхати далі. Хай це не обидить в. м. що цінячи його лицарську вдачу зложимо у ваших ніг найпокірніше малий подарунок.

Іван моргнув на шляхтича, а той зараз виймив гаманець з червінцями і передав мурзі.

Мурза зважив в руці його вагу і зараз по-добрів...

— Про мене! воно правда, що ви за других не винуваті, коли хочете їхати?

— Як в. м. позволите, то хочби і зараз.

— Гаразд! А тепер будьте моїми гостями — він плеснув у долоні і зараз служба принесла каву і чубуки.

Тепер сиділи всі на тапчанах.

— Вашмосць, бачу, побуваа у Турції, заговорив мурза до Івана, бо добре по турецьки балакаеш і наші поведенці знаеш...

— Його милість, наш пан і король послав мене частенько з посольством до Стамбула. Я там нераз жив цілими місяцями, а навіть мав щастя оглядати моїми недостойними очима лице сина сонця, повелителя всіх вірних, падишаха...

— В Стамбулі либонь гарно жити? перебив мурза...

— Як в сёмому небі пророка..,

Мурза став випитуватися, за падишаха, великого везіра, достойників, а Іван городив йому таке, що самому хотіло сміятися.

— А бачив ти огороди падишаха?

— Я цього недостойний. Невірному навіть невільно ті слова вимовити, не вільно подумати, бо колиби і в сні виговорився, то йому б язик врізали. В тих огородах султанський гарем...

Іван вимовляючи те слово прислонив собі лице долонями, начеб справді в тіх хвилі султанські одаліски побачив..,

— Бачу, що ти бувалий чоловік і наші святі звичаї знаєш, наче муслем... Нікому не вільно до нашого гарему заходити...

— А вжеж я мав щастя бути в огороді великого везіра. Ми дуже гарно з собою жили і раз, коли його милість був в добрім і веселім настрою, мене там завів... Я бачив його гарем...

— Дивне диво, аж вірити не хочеться... щож ти там бачив?

— Це що я бачив також і неімовірно... Рай тай годі...

— Гарні одаліски ? спитав мурза і облизався.

— Вибач в. м. але мені цього говорити не вільно. Правовірний муслем такого питання ставити не може.

Іван повторював ці слова з докором, а мурза вже більше не питав. Між сими трома шляхтичами, які там були, оден розумів турецьку мову. Прислухуючись тій розмові, він, щоб не розсміятися в голос, частенько кашляв і притикав собі рота рукою.

Аж мурза це завважав...

— Чого ти так кашляєш ?

— Не звик до вашого чубука, за кріпкий для мене...

Гостина скінчилася і гості вибралися далі. Дістали від мурзи письмо, що ніхто не сміє їх по дорозі чіпати аж до Кафи і з поворотом.

Їм було вільно їхати кудюю захочуть...

Мурза запрошував їх до себе, як будуть вертатися, а будуть йому любими гостями. Бо він хоч муслем, то як лицар вміє оцінити послів лицарського народу і дуже їх полюбив. Як вже були в дорозі і Іскра розповів товаришам свою розмову з мурзою, то усі трохи не заморились сміхом....

Їхали у Кафу навпростець. Сагайдачний пильно розглядав околицю, полишався частенько позаду і значив собі дорогу на кусочку паперу.

— Дивно мені, каже Пшилуцький, що вашмосць ітересуешся так усім і на тут татарську погань тільки уваги звертаеш.

— Для мене це інтересна новість. Хочу впрочім запам'ятати добре дорогу, як будемо вертати.. Подорож йшла без пригоди. В улусах вика-

зувались перепусткою, всюди їх приймали і перепускали.

Нарешті заїхали до старого татарського города Єски-Крим, де була колись ханська столиця. З відсіля можна було за кілька годин заїхати у Кафу, по турецьки Кефа. Коні дуже знемоглися і треба було тут припочати до завтра. Іскра зараз написав письмо до Кафи, де були польські бранці, і післав туди татарина. Поляки дуже трівлилися, боячись, щоб не приїхали за пізно. Іскра написав, що посли вже їдуть і везуть окуп.

На другий день побачили Кафу. Сагайдачний думав, що побачить город сильно укріплений, а тимчасом того не було. Город був розлогий, але його укріплення були мізерні, занедбані. Земляні вали позасувані і поруйнований фортечний мур. Лише в середині міста стояв обведений муром з високими баштами замок. Одна висока башта служила разом за морський маяк, бо нічю запалювали на ній бочку з смолою.

Пшилуцький пояснив Сагайдачному, що ще недавно ланували в Кафі Генуенці, що тоді Кафа була славним торговим городом. Тоді вона була справді сильно укріплена. Недавно здобули її на Генуенцях Турки, зруйнували укріплення, а ставити нових не квапилися. В прочім цього навіть не було треба, бо Кафа стояла на полудневім крайчику Криму. Сушею ніхто там не забіжить, бо требаби хіба всю татаршину перебити, а на це ніхто не зважиться. Від моря знову ніхто сюди не запливе, бо не пустять через Босфор. Це також була причина, що Генуенці улягли не діставши помічі від свого материка.

Іскра знав Кафу добре. Він повів їх до одного гану себто гостинниці до якогось вірменина. У тій гостинниці примістилися всі враз з кіньми. Для себе взяли одну кімнату прибрану на східний лад. Зараз передяглись у кращу одежу і пішли у город.

На базарі мов у муравельнику вештався усякий народ з усього світу. Були тут Турки, Татари, Вірмени, Греки, Іспанці, Араби, Сирійці, Жиди. Все тут зіздилось з своїм крамом.

Повздовж дороги, якою йшли до пристані повно шаласів під дошками, або крамів таки під голим небом. Крамарі викликали і вихвалювали свій крам, щоб привабити покупців на всіх язиках. Лише турецькі купці були іншої вдачі. Кожний сидів на своєму столі спокійно та байдужно, курив свій чубук, заледві відповідаючи на запити покупців, не журячись тим, чи їх крам хто купить чи ні.

В цій хвилі побачив Сагайдачний щось таке, від чого його аж заморозило, і болючо стиснуло за серце.

Йшли сковані один за другим обідрані люде, байдужі на все начеб у них душі не було. Лише тоді скорчився і показував, що живе, коли його дозорець вдарив батогом підганяючи.

Іскра востхнув важко і пояснив, що це невольники, котрих ведуть на базар продавати.

— І мене так вели, шепнув Сагайдачному, та це ще нічого, що тут бачиш, а там на базарі де людьми торгують, побачиш ще не таке.

Цей базар стояв недалеко морської пристані. Стояла тут під кришею з одної сторони відкрита велика будівля. Під сею кришею стояли гуртками

повязані невольники. Продавець викликував гугнавим голосом прикмети свого товару. Покупці ходили від одного до другого, оглядали, пробували мязи, дивились в зуби, оглядали тіло, торгувались за ціну поки не добили торгу, або відходили. Проданого невольника торговець перебравши гроші розв'язував і віддавав покупцеві. Відтак підходили до урядовця, що тут сидів і списували грамоту на власність. Зараз забирав його покупець з собою, якби купленого коня.

В однім гуртку побачив Сагайдачний двох звязаних з собою молодих парубків дуже на себе схожих з лиця, хоч не рівних літами. Це були два рідні брати. Їх купили два окремі покупці. Вони спам'ятались аж тоді, коли їх розв'язали і мали розлучити. Тоді кинулися собі в обійми і стали страшно плакати. Дозорець бив їх батогом, та вони цього начеб не чули. Держалися в обіймах начеб зросли в одне тіло, та лиш тільки чути було: „брате ріднесенький, прашай брате“ Їх розлучили на силу і повели в різні сторони.

Так само трохи далі розлучили батька з сином недолітком, котрий кричав і плакав на весь базар.

Дивлючись на се наші подорожні і собі плакали нишком над людською долею. Сагайдачний затискав кулаки з досади, кусав губи, що тих собачих синів нічого не змягчить, що вони ще сердилися і били мучений народ.

Було й таке, що покупець забирав більший гурток невольників, зганяв їх в одне місце зв'язував разом. Такі вязанки відводили підручні на кораблі, що стояли у пристані. Це були покупці гуртівні. Було між ними багато Італійців, Греків та

Вірмен. Вони відвозили свій товар продавати далі.

Подорожні зайшли далі у ту часть базару, де продавано жінок. Тих вже не вязали і не ковали. Вони сиділи поодинокі або гуртками. Котрій ще на сльози стало, плакала, а інша то таки сиділа у якімсь соннім задубінні. От зараз з краю сидить якась не стара польська шляхтянка з молодю дочкою та малим синочком, сидять собі небожата держачись в купі. Дочка держить маму за шию. Хлопя поклато головку на коліна матери і начеб заснуло.

Приступають до них покупці. Доглядач на силу відриває дочку від матери. Покупець бере її під бороду, обертає до себе лицем рознімає брудними пальцями губи, дивиться у зуби, оглядає її тіло, мацає за груди і торгується. То само робить другий з матерю.

В кінці добивають торгу. Матір забирає якийсь старший татарин, хлопчика купив турок, а дівчину якийсь інший молодий турок. Їх хочять розлучити. Та вони отямившись, сціпилися знову, обороняються усі троє руками, драпають поганців по лиці, кусають зубами, та голосять так, що кам'яне серце би змягчилось. Їх голосіння приглушує базарний гамір, їх розділили на силу і понесли на руках. Нічого не чути лиш : мамо, доню, синочку, діти мої. Тут знову торгують українську дівчину красавицю. Зійшлося до неї аж трьох охочих, з чого продавець дуже радий, бо вони переторговуються і підбивають ціну. Аж двох відскочили заклявши, а третій платить ціну і забирає свою власність. Вона небога йде за своїм новим паном, мов сонна.

Сагайдачний дріжить усім тілом. З очей па-
дуть ясні сльози по лиці. Те саме бачить у своїх
товаришів. Іскра дивиться на Сагайдачного, як
він закусує губи, блискає люто очима і судорожно
стискає в руці рукоять своєї шаблі.

Іскра бере його за руку і каже твердо :

— Ходімо з відси, ти вже бачив досить. Не
шматуй даремне свого серця, бо через те бідним
нічого не допоможеш, ходімо краще у пристань.
Там не одне таке, що тобі придасться знати.

Сагайдачний, мов зі страшного сну прокинув-
ся. Нагадав відразу, за чим сюди приїхав. Від-
разу начеб оглух, закаменів на голосіння бідних
невольників.

У пристані стояло багато кораблів, галер та
суден.

Вони підїздили під беріг, забирали товар і
довозили до великих кораблів, що стояли далі.
Народ шниряв в різні сторони, штовхався, і ви-
крикував в різних мовах. Вавилон..., Сагайдачний
пропхався над сам беріг і став роздивлятися. Хотів
перелічити кораблі, та не можна було. Одні засту-
пали других, а байдаки шниряли і мішались, мов
стадо уток, коли між них поживу кинеш. Сагай-
дачний придивився ще до мурів города на при-
стані. Тут були ще нащадки колишньої башти.

— Буде з мене, каже до Іскри — та поки
приїдемо сюди походом, то усіх невольників ви-
везуть.

— Не турбуйся, це тут ніколи не переведеть-
ся. Тут головна торговиця.

Шляхтичам було пильно за своїм ділом і во-

ни пішли в іншу сторону з своїм товмачем. Сагайдачний з Іскрою пішли далі по городу.

Оглянули замок, і пішли бічною вулицею на край города. Видно було, що Турки недовго ще тут панували, не було ще часу витиснути свого всхідного пятна. Іскра усе Сагайдачному пояснював. Він знав добре турецькі города і умів відрізнити, де Азія, а де Європа. Пішли потім довкруги городських мурів і окопів. Усе було занедбане не мало оборонної вартости. Сагайдачний оцінював все з воєнної точки і прийшов до такої думки, що Кафа сама про себе жадного опору ставити не може, колиб лише до неї з військом добратися можна.

Як вернулися у гостинницю то Ляхів ще не було. Сагайдачний присів на тапчані передумуючи те, що тут бачив. Образи переходили через голову одні блискавкою, інші знову держалися довго, що годі їх було забути. Особливе ті образи, які він бачив на невольницькім базарі різали його по серцю ножем. В ухах дзвенів плач, та розпучливе голосіння.

Він так потонув у своїх думках, що не чув, як до нього заговорив Іскра.

Іскра сіпнув його за рукав :

— Над чим так задумався ?

— В мене одна думка, а ти її гаразд знаєш. Та я зараз не можу собі усього зясувати, так в голові усе мішається, що вдуріти можна.

— Минеться. брате, я серед такого жив, а опісля привик і тепер дивлюсь на все, як на таке лихо, якого усунити не можна. Щож? Головою муру не пробеш.

— А я би хотів як раз, це лихо усунути, знищити до тла, щоб хрещеним людям полегчало. Скажи товаришу — кудюю нам легче сюди дібратися: морем, чи сушею...

— Гадаю, що морем.

— Я до моря ще не привик, мені прийшлось би легче перебитись поперек Криму...

— Господи помагай!

Надійшли Ляхи з викупленими бранцями. Було їх пять душ, трох мушин і дві жінки. Молодша була гарна дівчина білява струнка...

Викуплені бранці аж плакали нарадошах. Обходили всіх обнімали і цілували, мов рідних.

Пшилуцький представив їм панів Конашевича і Іскрицького. Конашевич оден не поділяв тої радості. Він сидів на своєму місці голову, опер на руках...

— Вашмосць не хочеш з нами веселитися? говорив Пшилуцькій з легким докором. Він добував з своєї сакви барилчину вина, щоб усіх почастувати...

— Значте панове, колиб я веселився, скавав з радости? Тоді, колиб ми могли забрати з відсіля не лише отсих пятеро панства, а всіх нещасливих, які тут мучаться, тих що я бачив, як їх на суднах вивозили, як і тих, що ще тут остали. Без цього нема для мене ні радости ні супокою...

— А знаєш вашмость, що коли їх всіх хотіти викупити то несталоби на се стільки золота, що ми всі враз нашими кіньми важимо.

— Розкажи вашмость й. м. королеві тай своїм землякам усе, що ти тут власними очима, бачив. Скажи щоб Польща міцний ланцюх кова-

ла і козаків поприпинала, щоб не важились тих добряг турків зачіпати та перепиняти їм в такому благородному промислі.

— Гіркі слова вашмосці...

— Але правдиві, та скажи ще і те, вашмосць, що хочби козаків справді Ляхи на ланцюх повпинали, то ми його розірвемо, зубами порозкусуємо, а це прокляте кодло рознесемо до тла...

— Ради Бога, мовчи, вашмосць уговорював. Пшилуцький, тут бувають потурники, котрі нашу мову розуміють і донесуть це турецьким заптіям*) і тоді не вийдемо з відсіля живими.

— Рація вашмосці. Добре, я буду мовчати на словах. а у своєму часі заговорю ділом. То буде краще, бо слова тут нічого не допоможуть. Дайте і мені чарку вина, хай випю на щасливий наш поворот.

Сагайдачний устав і начеб перемінився увесь, був веселий. Чарка стала кружляти.

— Вас, панство, з відкіля забрали ?

— Ріжно бувало. Мене взяли з поля від роботи коло хліба, а от цього товариша взяли з дому в ночі, коли нічого злого не прочував...

— Ось бачите! Не булоб того, колиб ви з козацтвом в злуці приборкали татар так, щоб не посміли носа з Криму виткнути...

— Що вашмосць говориш! Хібаж ми з ордою не бємось ? Думаєш, що я так легко дав себе взяти в пута ?

— Ви обороняєтесь аж тоді, як татарин вам на спину сяде, попалить ваші домівки, поруйнує, та пограбить. То не так треба робити... Татар треба бити в їх улусах...

*) турецькі жандарми.

Викуплені бранці не розуміли, чого Сагайдачний усе за козаків говорить.

Вони вважали Сагайдачного і Іскру за шляхтичів, котрі лише тому по українськи говорять, що на Україні живучи схлопіли і забули рідної мови. Це здавалось їм дуже дивним і неприродним.

Зміркував це і Пшилуцький і каже півголосом:

— Ці два панове, то Запорожці. Вони оба доброхоть пішли нам товаришувати в тій небезпечній дорозі — а далі додав жартом:

— А пан Конашевич цілу дорогу свариться зі мною, чого Польща зупиняє козаків набігати на невірних, чого наші гетьмани і наш сойм посилає безвпинно на Січ заборони і грізні універзали,..

— Пан Конашевич має повну рацію, говорив оден з викуплених, пан Строжелецькі. То свята правда. Замість перепинювати в тім святім ділі, їм би треба всіма силами пособляти, а тоді було б краще нам всім жити.

— Спасибі вашмосці! каже Сагайдачний про стягаючи до нього руку. Такі слова чую перший раз від польського шляхтича.

— Були такі, що погнівались на смерть за мої резони. На погибіль тим шляхоцьким ледарам неробам, у котрих тільки мудрости, що повний живіт і розкішне життя, котрі лиш за тим дивляться, щоб з свого хлопа підданця послідню каплю крові виссати, а все тільки для своїх розкошів і вигоди — а такі, як вашмосць, щоб на камені родились. Я тоді Польща наша спільна мати стане могутньою державою, а ледачий турок перед нами дріжати буде.

Усі визволенці були тої самої думки. Вони мали нагоду в часі своєї неволі придивитись усьому гаразд. Турків і татар вони ненавиділи від серця.

— Вашмосць ще усіх тих панів в козацтво звербуеш... каже сміючись пан Пшилуцький, але жарт на бік, та ви мосці панове не виговоріться часом, що вони Запорожці, бо татари піввалиби в куски, і нам по при це дісталосьби...

— Так довго мовчіть, поки поза Перекоп не переберимось, а там вже їх нічого нам боятися — докинув Сагайдачний.

Як тільки визволенцям нагадали за Перекоп, то всі заявили бажання чим швидше з Криму вибратись, де тільки лиха натерпілись, та ще й тепер не почували себе зовсім безпечними. Тої самої думки були усі.

Сагайдачний пішов до запорожців, подбав о всьо, чого їм було треба і шепнув, щоб були на завтра раненько готові в дорогу. Цю ніч треба було тут переночувати. Сагайдачний пішов з Іскрою ще раз роздивитися по городі.

Та вони поміркували, що на них стали звертати своє око турецькі заптії. Іскра взяв зараз Сагайдачного під руку і завернув у господу.

— Ми вже під оком заптіїв. Вертаймо, а то як попадемо їм в руки то це дорого буде нас коштувати.

Завчасно полягали стати, а раненько побудив Сагайдачний усіх. Розплатились, купили ще п'ятеро коний з сідлами і поїхали. В городі було ще тихо і пусто і ніхто за ними не дивився.

Вертали тою самою дорогою. Сагайдачний придивлявся пильно до околиці так, як першого разу.

В Перекопі треба було знову поклонитися мурзі. Він дуже зрадів побачивши знайомих, жалувалася їм горювання в неволі, а вже пану Анну трохи не зів очима.

— Всього того би не було, колиб Польща сих шейтанів-козаків знищила, бо вони у всьому винуваті. Вони зачіпають нас Татар, а ми відплачуємося за нашу кривду.

— Ми постараємося розбити Січ, говорив вродисто Іскра, кладучи руку на серці.

— Старайтеся, а ми вам поможемо, їх всіх переведемо у сирівцях до Кафи на базар... Вже, як ви відїхали прийшла сюди вістка, що ті розбишаки нам на Очаків напали і пограбили його, то зухвальство. Особливе говорили про якогось Сагайдачного. То має бути олицетворений шейтан... А щоб його огонь геджени спалив. От колиб я його піймав в свої руки... Він і під Варною накоїв нам багато лиха...

— Як він був під Варною то там певно і загинув, коли війська падишаха козаків розгромили; як ми це чули з уст в. м. В такім разі він не міг бути під Очаковом. Каже Сагайдачний....

— Він оден міг втекти і тепер помстився...

Поляки збентежилися почувши таке, бо Сагайдачний був між ними. Всі мимоволі на нього оглянулися. Тоді Сагайдачний кажє до Іскри :

— Перекажи й. м. що я Сагайдачного знаю лично і обіцяю доставити його живого. Лише спитай кілька я за нього дістану.

Іскра переповів це мурзі, через що від разу затерлося збентеження у Поляків. Мурза дуже зрадів :

— Не вжеж ти його знаєш ?

— Так, знаю добре і він мені певно повірить. Зайду його хитрощами, що і нестямиться, як поїде в Перекоп... На це даю моє лицарське слово... Лише я би рад знати, як високо в. м. його цінуєш.

— За нього дам тисячу цехнів — каже мурза.

— Ваша милость за мало його цінуєш. Але грошей я не візьму, а зроблю це для приязни в. м. до мене. Вона мені більше варта, чим усі скарби Криму.

Сагайдачний поклав руку на серце і підвів очі в гору. Це дуже подобалось мурзі. Він простягнув Сагайдачному руку. Мурза подумав собі, що колиб він справді дістав в свої руки того козацького шейтана і повів його ханові, тоді він піде в ласці дуже високо...

— За те, вашмосць, будь певний мої ласки, і можеш хочби що днини їздити свobodно з викупом у Крим за бранцями, а ніякої перепони тобі не буде.

Усім хотілось сміятися з такого жарту Сагайдачного.

На пращання не обпійшлось знову без бакшіша, а мурза подарував Сагайдачному коня.

Коли вже були за Перекопом Пшилуцький каже :

— Що собі, вашмосць думав обіцюючи таке тому засаленому мурзі ?

— Те що казав, так й думав. Я приведу самого себе до нього, як прийду сюди з козацтвом. Тоді сіпну його за ту миршаву борідку і скажу : „Ось маєш живого Сагайдачного, пізнай мене“.

— Не вже-ж справді козаки задумують напасти на Крим?

— А як вашмосці здавалося? Хібаж я товкся сюди і наражував на небезпеку своє життя для самої дитячої цікавості, для того, щоб дивитися на людське горе, щоб дати різати собі душу їхнім плачем? Дивись, вашмосць, ось у мене ціла дорога в кишені

Сагайдачний вийняв папір і показав нарис дороги, якою їхали з наміченими місцевостями, горами, річками і нарис розположення Кафи та пристані над морем.

— Колиж вашмосць це робив?

— Тоді, як ви на мене не дивилися. Дещо рисував з пам'яті. Я навчивсь запам'ятувати подробиці, котрі бачив.

Ляхи не могли з дива вийти. Панна Анна не могла від нього очей відвернути. Вона старалася все поруч з ним їхати і радо з ним розмавляла.

Старша її товаришка пані Дзюбінська кілька разів упоминала її, що це для панни непристойно так поуфало поводитись з чужим чоловіком та ще козаком. Та це нічого не помагало, панна лише плечами здвигала:

— Але то лицар, якого я ще не бачила...

Усю дорогу ночували в степу. Час був дуже гарячий. Трава в степу висохла. Треба було острожно з вогнем поводитись. Сагайдачний з Іскрою проводили тій валці. Вони вибирали на нічліг і постої місця над водою, де було доволі зеленої паші.

Сагайдачний ділив усіх на партії, котрі мали в ночі сторожити. Для жінок розпняли шатро, всі інші спали на траві на кожухах.

Саме переїздили околицю, де ногайці випасали свої стада коней. Частенько стрічали по кілька татарських конюхів, котрі боялися озброєних людей чіпати. Але ноччу треба було пильнуватися і коней держати на припонах.

Пригода з татарами трапилась їм зараз при третім нічлігу. Шляхтич, що мав сторожити, утомлений денною спекою не видержав і заснув.

Татари підкралися під обоз, повідпинали коней та втекли в степ.

В обозі почувся тупіт втікаючих. Сагайдачний схопився перший, за ним Іскра. Вони зараз пізнали у чому діло, що їх підійшли не прохані гості.

— Гей! де вартовий? Нам вкрали коней...

А вартовий спав, мов не живий у тяжкій замороці.

Сагайдачний копнув його ногою з досади.

— Вашмосць спиш? Тепер підемо пішки, а ти нести меш наші клунки... От вартовий, матери твої ковінка! колиб мені таке козак зробив, яб його приказав розстріляти... Тфу! А то баба, перина! Сагайдачний став далі ляяти шпетними словами. Шляхти підвівся з землі і дививсь заспаними очима не розуміючи, що з ним ?...

На те прибіг Пшилуцький:

— Не гримай на нього вашмосць, він зачадів від спеки, ще за дня жалувався, що йому голова болить...

— То чому мені того не сказав? Я бувби кого другого поставив. Тепер, як наших коней не відшукаємо, то треба буде татарам забрати силою, або вкрасти... Добре, що хоч сідла нам лишилися. Але наш поворот дуже через це припізниться.

В обозі настала метушня. Кожний проклинав і лаяв злодіїв. Їх бралась розпука, коли подумали, що серед такої спеки треба буде стільки дороги волочитись пішки...

Сагайдачний покинувши Ляхів став нараджуватися з Іскрою і запорожцями. В обозі остало всього чотири коні...

Стало на тім, що як лише розвидніється піде Іскра з двома товаришами за слідом. Треба було конечно коней відшукати, або роздобути.

Вже не спали до рана. Пшилуцький сам сердився на шляхтича, другі докорювали йому теж, що через нього втратили найшеньше оден день дороги, а коли коней не роздобудуть то й цілий тиждень.

Як лише розвиднілося поїхав Іскра з козаками за слідом і пропав в степу...

Всі були в лихим настрою духа. Посідали мовчки. — А тимчасом заносилось на дуже гарячу днину, бо на небі небуло ні одного облачка... Сонце піднялось на обірю і страшно жарило. Жінки скрилися під шатро.

Козаки полягали на кожухах і куняли. Шляхтичі проходились мовчки. Сагайдачний сидів на сідлі і курив люльку. Одна Анна не втратила бадьорсти.

— Чого ви всі понадувались, мов сови в полудне? І щож такого страшного сталося? Ми вже не таке переживали. Перебудемо і це. Я вам кажу, що пан Конашевич видумає щось таке, що нікому би і не приснилося, і все буде гаразд. Вона поглягнула на Сагайдачного і заспівала пісоньку та пішла у траву цвітки збирати.

— Панночко, говорив Сагайдачний — дайте-но спокій сій роботі по траві, а то ще гадюку замість квітки знайдете, а тоді нема для вас рятунку. Ви степу не знаєте і не прочуваєте, яка тут всюди небезпека криється. Настає спека і гадюка тоді дуже злюча буває. Не можна вам і на траві сідати. Коли утомилась так сідайте на сідло, або ось на розстелений овечий кожух, гадюка до овечого кожуха не піде...

Анна поглянула ласкаво на Сагайдачного і каже :

— Спасибі за осторогу, але співати мені можна ? Піснюю чейже гадюки не прикличу.

Сагайдачний усміхнувся:

— Співайте здорові! Хібаби між степовими гадюками був який зачарований царевич, так як в казці говориться. О тоді він певно на вашу любов піснюку звабиться, відзискає свою прежню поstattь, ну і тоді запрошуйте нас всіх на весілля..

— Спасибі за царевича, каже Анна кланяючись — за високі пороги на мої ноги.

Тепер заспівала Анна своїм срібним голоском українську піснюку, аж степова птиця у траві замовкла...

Сагайдачний узяв рушницю на плече і каже до Пшилущького:

— Я не на довго відходжу. Колиб що поганого трапилось, так дайте мені знати вистрілом.

Сагайдачний пішов у степ і за хвилину пропав в траві.

Нараз залунав з того боку стріл. Подорожні посхапувалися і не знали, що це значить, а Анна каже:

— Та чого ви налякались? То пан Конашевич певно щось сполював...

В обозі лишився ще оден кінь. Анна побігла і вдрапалась на нього, станула ногами на хребті і стала розглядати околицю. А далі сплеснула руками і вже була на землі:

— Пан Конашевич вертається, каже схвилована і задихана.

Він вертав справді таскаючи на плечах убитого олення.

— Ну-те хлопята, каже до запорожців, розведіте огонь, будемо обід варити...

Приніс олення і кинув на землю. Анна була дуже з цього рада, бігала довкруги і плескала в долоні.

— Не казала-ж я, що пан Конашевич не дасть нам загинути?

Козаки стали олення натрошити, принесли в казанах води з потічка і розвели вогонь.

Незадовго варилася в казані юшка з кашою і пеклись на вогни куски мяса. Розходилася люба воня печеного мяса аж слина в роті збиралася.

За достатною їдою всі повеселійшали. Завелась балачка і стали собі з цілої пригоди жартувати.

— Пан Іскрицький повинен би вже вернути, вже більш чотири години, як поїхав.

— Так не можна казати, каже Сагайдачний — ми не знаємо, як далеко йому прийдеться їхати, тільки я того певний, що він надармо не поїхав.

А тимчасом Іскра знаючи добре степ їхав за слідом в траві не зупиняючись. Він поспішав, щоб

тимчасом, як сонце пригріє столочена трава не піднялась.

Сонце вийшло високо і дуже гріло. Коні попріли і знемоглись, будилась степова муха і дуже до них присікалась...

Аж побачили, що в одному місці хвилювалася трава. Там пасся табунець коней. Козацькі коні заїрзали, а тамті стали відзиватися. За ними стали показуватися кінчасті татарські шапки. Іскра поїхав до них прямо. Йому на зустріч вийшло кільканайцять татарських конюхів обідраних і напів голих. Вони зараз обступили козаків довкола. У них не було жадної зброї окрім ломак.

— Чи не забігли тут часом наші коні? питає Іскра по татарськи.

— А скільки тих коней було?

— Ти непитай скільки а одвічай, про що я тебе питаю!

— А колиб забігли, то що?

— То панські коні, а пани дадуть вам викуп, скільки захочете.

— А ті пани де?

— Там, де ви у них коней вкрали, каже сміючись Іскра — ви гільтаї. Але добре ви зробили, бо пани заплатять золотом. Нам це байдуже. Приказали нам панів з Криму супроводжати, так ми і робимо — це наше діло...

— А деж це золото?

— Та годіж мені було з собою золото везти, як я не знав, чи вас стріну. Скільки вас тут є в купі?

— Більш шістьдесять люда...

— А моїх панів лише пятеро, і нас трох.

Пішліть з нами, яких сорок люда, або хоч і всі ходіть. Приведіть коней з собою, а звідтам вернетесь з грішми. Це ліпше для вас як коні, бо золота вовк не буде їсти.

Татари стали нараджуватися поміж собою і так порадилися, що пятьдесять їх поїде з кіньми за Іскрою.

Вони його ніраз не підозрівали, бо по татарськи так говорив, начеб між ними довго жив.

Посідали на коней і цілою юрбою поїхали за козаками,

— Чомуж ви і наших коней не забрали?

— Ти мудрий, але і ми не дурні. Перш візьмемо викуп, опісля ви приїдете за кіньми.

— Ті шельми щось не доброго замишляють, каже Іскра до запорожців. Держіться осторожно. Іскра вирядив одного козака, щоб їхав передом та показував дорогу. З другим полишився позаду підгоняючи конюхів до поспіху...

— Знаєш батьку, що я підслухав? Каже козак до Іскри — ті гільтаї не догадуючись, що я їх розумію, говорили так між собою: „Візьмемо усіх в пута, та в ясир, а що при них знайдемо, то наше“...

— От і добре, каже Іскра — будемо мали трохи втіхи. Сагайдачний з запорожцями дасть їм раду. І Ляхи без діла сидіти не будуть, а Антошко з своїм цапиним любом, як раз добрий до такого бою.

Вже було геть зпівдня, як чуйне ухо Сагайдачного зачуло тупіт коней. Сагайдачний присів до землі і надслухував.

— Мосці - пани! Не завадить оглянути порох

на пістолятах, та шаблю під рукою мати. Лише прошу не вихапуйтеся на перед, а дивіться, що я робитиму. — А ви хлопці візьміть в руки по дрючкові, з отсих, що казани на них висіли, тай мені дайте якого пригожого ціпка.

Незадовго захвилювала степова трава і стали показуватися з разу кінчасті татарські шапки а відтак і їздці. Козак, що їхав на переді почвагував, що сили до своїх. Татари стали за ним кричати і пустились здоганяти, та він їх випередив.

— Огамане! пятьдесять татарських конокрадів їде за викупом...

— А коней наших ведуть ?

— Не хотіли чортові сини. Перш, кажуть гроші, а потім за кіньми посилай...

— Вашмосці маєте яку скринку, так давайте сюди, а ти вашмосць, що знаєш татарську мову, скажи їм, що окуп вже для них приладжений, хай зараз поділяться тим на наших очах, щоб нікому не було кривди. Скажи, що на кожного випаде по пять золотих.

Зараз надїхали татари. Побачивши таку юрбу на півголих дикунів можна було справді налякатися. Вони були без сорочок. Тіло осмалене від сонця, мов у циганів. Вони сиділи на конях без сідел, а замість зброї держали ломаки в руках.

Пані Дзубінська налякалась дуже і ломила руки в розпуці. Анна дріжала теж, але показувала бадьору і потішала свою старшу товаришку. Вона була певна того, що пан Конашевич дасть собі з ними раду.

Товмач шляхтич, показуючи на скринку говорив так, як його Сагайдачний навчив.

Татари позіскакували з коней і обступили скринку так, як голодні поросята принесене корито з кормом. Брали собі скринку з рук, через що повстала велика метушня.

Тоді Конашевич дав знак своїм козакам і вони всі, мов яструби впали на юрбу з колами і стали з усеї сили бити.

— Держіть коней, щоб не розбігались, кричав Сагайдачний.

Татари не сподівалися такого прийняття, збилися в купу і стали кричати.

Козаки з панами били по лобах, аж черепи тріскали.

Іскра ловив коней і звязував до купи.

Антошко храбривав і ціпком і своїм твердим лобом. Котрого татарина штовхнув, то вже не встоявся на ногах.

Анна дивлячись на це сердечно сміялась і показувала своїй подрузі Антошка. Він, що розбіжиться і вдарить, а татарини лише руки розведе і паде на землю.

Метушня тривала недовго. Ті татари, що оцілили втікали в степ і ховалися в траву, До коней не було приступу, бо Іскра з козаками грозив рушницею.

Усі дуже знемоглись, сливе дух переводили. Анна приступила зі сяючим з радості лицем до Сагайдачного:

— Дякуємо пану Конашевичеві, як нашому спасителеві. Я все була певна, що вашмосць не даш нам загинути...

Конашевич не відповів нічого, лише подякував головою за привіт.

— Іване! гукав Сагайдачний до Іскри — а скільки коней піймав ?

— Буде з трицять...

— Добра заміна, каже Сагайдачний, щось так, якби за одного три. А того окупу, який їм дістався вистане на цілий рік. Тепер мосця панна, каже до Анни, прошу потрудитись зі мною, вибери собі коня якого хочеш...

Анна покрасніла, мов вишня і пішла з Сагайдачним до татарських коней.

— Коли панна Анна на конях незнається, то позволь, що я сам виберу. Татарські коні такі витревалі, що зайдеш на ньому до самої Польщі...

— Я дуже дякую пану Конашевичеві за такий подарунок, але я на конях незнаюся... Вона подала йому руки і поглянула ласкаво у вічі.

Козаки і шляхта пішли й собі коней оглядати, та лиш язиками, цмокали. Вони були дуже гарні і сильні степовики, тої самої породи як ті, на яких Татари аж не Венгрію забігали. Сагайдачний вибрав для Анни коника, мов мальованого, у нього була гарна невелика голова з буйною гривою. Шия, мов у лебедя. Очі блистіли вогнем і розумом, широкі груди і такі гарні ноги. За ним волочився гарний довгий хвіст. На чолі пишалась біла стрілка, а так само усі чотири ноги були над копитами білі.

— Та то, моспане, араб чистої крові, говорив з захопленням пан Пшилуцький — на нього хіба ціни не має. Панно Анно, кажу вашмосці, що то королівський дар... Подякуй...

Анна запаленіла ще дуще і подякувала. Відтак приблизилася до коня і стала його гладити

по шиї. Коник обнюшив її і став потирати своїм лобом до її плеча.

— От вже і приязнь завелась, говорили шляхтичі. Він здається вже уїзджений.

— Беріть люде добрі по коневі і сідайте. Ми тут довго попасати не будемо. Та голота готова зібрати більше гільтаїв і нас напасти... Ти Іване їди до огнища, там ще дещо для вас лишилося печеного та вареного...

— Га, га! а ви з відкіля мясо взяли? Ми такі голодні, мов вовки...

За хвилию коні були осідлані і навючені. Пустились в дальшу дорогу. Анна сиділа на своїм булануку, котрий показався спокійним, мов дитина і уїздженим. Вона держалася все при боці Сагайдачного і радо з ним розмавляла.

Поки сонце зайшло проїхали велекий шмат дороги. Станули на нічліг. Небо палало від заходу рожевим світлом, денна птиця замовкала. Усе спішило на нічліг. Журавлі летіли довгими ключами до своїх гнізд. Десь далеко почувся в болоті хор жаб. Степ виглядав так, начеб нічні працювики міняли денних в якійсь великій робітні. На землю насідала густа роса.

Козаки назбирали сухої трави і розвели вогонь. Сагайдачний повиділював сторожу на ніч, по двох в одну чергу. Для жінок розпняли шатро.

На другий день десь з полудня зблизились до одного дніпрового рукава, що перепливає дикі поля і натрапили на козацьку редуту. Здалека видно було на обрію високий стовп, начеб з бузьковим гніздом на вершку.

— Слава Богу, каже Сагайдачний, ми вже між своїми.

— Що це за стовп такий? Питають шляхтичі.

— Це козацька фігура. Це стовп з драбиною, а на ньому бочка з смолою. Коли наближається небезпека від орди, то цю бочку запалюють, а з того хрещений народ знає, що небезпека близька. За цим знаком запалюють другий і третій, і так народ або ховається, або втікає, або стає до оборони.

— А хтож їх запалює?

— Така фігура стоїть посеред редути, котрої козаки пильнують, їх тут багато на Запорожжю. Ми зараз будемо в такій редуті між своїми, і там ми переночуємо. Ми цієї ночі добре проспимо, бо там вже буде кому нас сторожити і проїду для нас подбають.

— Я не знав, що у вас така гарна організація.

— Приглядайся вашмосць до усього добре, уважно, та розкажи опісля своїм землякам. Може вашмосць знайдеш у Польщі послух, та на нас стануть іншим оком дивитись, як досі.

— Буду старатися усіми силами все направити, де вам зроблено кривду наклепами. Дай Боже, щоб я зробив добрий початок. На кожний спосіб, я памятаючи на те, що козаки для мене зробили, буду для вас другом і приятелем, і ніколи вам того не забуду. Я довжний вам вдячність. Не боюся, щоб наша дружба завязана серед таких незвичайних обставин, коли небудь розірвалась.

Пшилуцький подав Сагайдачному руку.

Наблизились до редути. На стовпі біля бочки сидів сторожний козак і зорив постепу. Зда-

лека видно було вал, а у середні сторчала криша куріня, з якого справді йшов прямою пасмою в гору дим.

Передні козаки з валки підіхали і звістили залогу, що йде до ннх валка, котру веде Сагайдачний, що як раз вертає з Криму з кількома ляхами. З ними є дві ляшки, що їх з татарської неволі викуплено.

Козаки в редуті знали Сагайдачного і були раді такому гостеві. Сагайдачний поки віхав у ворота обіхав редуту довкруги.

— Здорові були панове товариство! Чи приймете подорожніх з далекого світа.

— Радо приймаємо, та у хату просимо.

— Хто у вас ватажком?

— Се я — Семен Бульба...

— А здоров товаришу. Ти либонь із Чубівців будеш?

— Справді з Чубівців. Ми враз на Січ мандрували...

— Ну коли так, то скажи, як тобі подобається отця редута, і хто її ставив?

— Вона мені зовсім не подобається, а ставив її якийсь великий дурень.

— От зараз пізнати птицю по пірю, та з якого гнізда вона вийшла, говорив урадований Сагайдачний, бо йому зараз видалась редута „пса варта“.

— Ти довго тут отамануєш?

— Не більш двох неділь, як я прийшов сюди на зміну із Січі. Не було часу ні змінити ні поправити...

— Нема що змінити ні поправляти, а треба поставити редуту на іншому місці. Вона округла,

мов куряче гніздо, ціла стоїть в долині. Татари візьмуть її першим розмахом, а вали такі, що конем перескочиш. Треба пошукати кращого місця, блище Дніпра, щоб можна було в разі потреби втекти на байдаки.

За курінем, де жили козаки був окремий переділ на усячину. Там помістили жінок. Чоловіки всі спали в куріню

Сагайдачного не брався сон. Вже було пізно, а він ходив по валу покурюючи свою люльку. Ніч була гарна. Небо вкрилось ясними зорями. Місяця не було. На землю насіла густа роса, мов дощ. Сагайдачний присів на валу і задумавсь. У його голові засіла велика думка походу на Крим, геть аж у Кафу. Треба все передумати в подробицях. Козацтво за ним піде певно, але це ще не все. Колиб так похід неповівся, то він певно наложить головою, а уся його слава пропаде. — То таке сміле і велике діло, що аж подумати страшно. А колиб це повелось, кільки би то християнського народу визволилося з страшної неволі.

Коли так сидів задуманий, не завважав, що хтось до нього тихо мов дух наближався. Якась стать підійшла і станула над ним, а він ще її не завважав. То була панна Анна. Її також не спалось і ждала тільки, коли її товаришка засне. Зараз вийшла потихо, наставляючи в п'їтьмі напроти себе руки на майдан. Вона прочувала, що Сагайдачний не спить і певно його десь тут на валу стріне.

Вона доторкнулась легесенько його плеча.

— Хто це ? спитав Сагайдачний, начеб зісну прокинувся.

— Не пізнєш мене пане Конашевичу? питала тихим вогким дріжучим голосом.

— А! се ти панночко? чогож не спиш, не відпочинеш? Завтра прийдеться ще не абиякий шмат дороги переїхати...

— Не спиться мені чогось, Думки роєм по голові літають, в нашій комірчині чогось душно, тай вишла я погуляти на свіжому повітрі серед такої чарівної ночі.

— Гарна ніч для таких, у кого нема на голові турботи. А кому треба про все думати і пам'ятати, то однаково йому, чи на світі соловейчики щебечуть, чи громи бють...

— Я це бачу, пане Конашевичу, і відчуваю, яка відповідальність на твоїй голові, які турботи про себе і про других. Та годі так усе клопотатись. Треба дати волю самим думкам, відпочати і звернути їх до чогось кращого, гарнішого, як та важка томляча буденщина. Я це по собі знаю. Коли мене вирвали поганці з посеред домашнього огнища від тата і мами, то мені здавалося, що краща булаб для мене смерть. Я знала, що мене між турками жде, бо проте говорилося нераз в дома. Мене брала розпука. Та все я, щоб відогнати від себе ті страшні думки, мимо мого страшного оточення, котре мені безвпинно мою гірку долю нагадувало, перемогла себе на те все забути, і я присилувала себе думати про щось краще. Я вмовлювала в себе ту любу надію, що Господь змилується надімною, вислухає мої молитви і мене з неволі визволить. Воно так і сталося. І я дякую за це Божій Матері. І за це дякую, що здержала мою руку, коли я загадала моїм терпінням

зробити край. Таке покінчення, моїх мук оставила я на останок і воно добре сталося.

— А хто, панночко, твої батьки?

— Мій батько подільський магнат. Нас лише двоє рідні було. Мій старший від мене любий братчик поляг на моїх очах, підчас посліднього татарського набігу, коли то наше майно руйнували і грабили поганці, як мене взяли. Я не знала до тепер, що з моєю матінкою сталося, бо мого батенька на той час не було дома. Тепер я довідалась, що маму скрив старий пасічник Андрій у льоху під пасікою. Вони обоє живуть, а я тепер одиначка... Вона стала нишком плакати.

— Жаль мені тебе, панночко, що ти так щиро за братіком побиваєшся, та плачем його не воскресиш, так судилось....

— Пане Конашевичу, каже Анна подумавши, їдь з нами до мого батенька. Ти людина освічена, не вік тобі вікувати серед тих простих людей, тобі між рівними людьми місце. Мій батенько пізнавши тебе, прийме з отвертими руками і до кар'єри допоможе...

— І зробить мене певно сотником надворних козаків, коли їх справді має...

— Гріх тобі пане Конашевичу, таке говорити... Мій батько виробить тобі на соймі наше польське шляхоцтво. Коли я його о те попрошу, то певно не відмовить і... прийме тебе за зятя...

Вона вимовила ці слова з великою дрожєю в голосі.

— Панно Анно, що тобі в голову прийшло? Подумай, хто я а хто ти? Ти дочка, до того оди-

начка у польського магната, може і сенатора, я простий козак хоч і з освітою...

— Твоя освіта дає тобі приступ у найвищі круги...

— А хоч би і так, то між нами така пропасть станова, народня і релігійна, що про злуку між нами, про одружіння і бесіди не може бути. Ти католичка, я православний, по вашому шизматик. Двом богам в одній хаті молитися неможемо. Я моєї віри нізащо в світі не покинуся, а тебе не можу силувати, щоб ти косцьола виреклась. Врешті твої батьки до цього не допустилиби. Стрінулись ми випадково на дорозі нашого життя, так і розійдімось по доброму, згадуючи одне одного добрим словом.

Я між козацтвом оден з перших, між вами я бувби потурайлом, посміховищем і моя позиція булаб дуже мізерна і для мене не виносима.

Я остану тут, де мене провидіння боже поставило, а ти йди своєю дорогою, хай тебе Бог благословить. Я бачу в тобі, панночко, людину розумну і з серцем. Тож буду тебе о одне просити: недай панам знущатися над бідним робучим народом. Згадай, що то такі самі люде з яких я війшов, з під солом'яної стріхи, і це мої брати. За те панночко, я буду тобі дуже вдячний..

Анна присіла на землі біля Сагайдачного. Вона дуже дріжала усім тілом, мов в лихорадці...

— Легко то сказати: „йди собі своєю дорогою“. А що можна на це порадити, як наші життєві дороги зійшовшись раз перехрещуються, що я не можу йти окремою дорогою, без тебе. Від першого разу, як я тебе у цій проклятій Кафі побачила, мене щось начеб за серце за-

чіпило. Я козаків взагалі не знала. І зараз шепнуло мені прочуття, що ти мій вибраний, у снах велеліяний лицар, з котрим я пішлаби на край світа. І коли я довідалась, що ти козак, що ти належиш до тих людей, якими в моїй сфері товариській дітей лякають, то мене це ніразу неналякало. Я собі зараз нагадала, що вже бувало таке, що панська дитина в козака влюбила і виходила за козака заміж. Я не перша. Я немогла з тебе очей звести, і я почувала себе щасливою, коли могла поруч тебе їхати, як ти на мене поглянув, заговорив до мене слово. І ось я поконуючи цілою силою волі мій дівочий сором і амбіцію дочки магната, сама тобі говорю, що люблю тебе, як свою душу, хоч не знаю, чи ти хоч крихіточку зі мною спочуваєш. Це, що я тепер зробила називається у моїй товариській сфері великим проступком, і я за це стратилаби на славі. За це всилувалиби мене вийти за першого ліпшого шляхтича, або піти в монастир. Я ще не трачу надії, що тебе приєднаю до себе, зеднаю собі твоє серце моєю щирою любовю. Може бути, що ти не можеш до нас пристати, так я кину вітця і матір, відречуся богацтва і піду за тобою на край світа, щоб лиш дивитися на тебе, бачити твої лицарські подвиги. Ти мій вибраний князь, ти моє сонце, козаче мій любий, мій пане...

При тих словах вона пригорнулася до Сагайдачного, мов налякана голубка, що ховається перед чимсь страшним, обняла його руками за шию і стала пристрасно цілувати.

Сагайдачний гладив її ніжно по лиці.

— Бідна дівчино, як мені тебе дуже жаль. Жаль мені, що я проти моєї волі став причиною

твого горя. І з того другого, що ти сказала нічого не може бути. Я немігби бути таким підлим, щоб тобі світ завязувати і брати тебе з посеред панських розкошів до твердого простого свого життя. Ти би ніколи до цього не привикла. Поглянь на моє оточення, на моїх товаришів. Їх просте безманерне поведіння завжди тебе би разило. А навіть не все могла би ти зі мною жити, а що моглоб заступити тобі втрачений рай. Моє діло козацьке, лицарське. Та там де я мушу бути, там тобі бути не можна. У нас не так, як в Польщі, що шляхта жде аж „віців“*) на посполите рушення, а поза тим живе дома. У нас посполите рушення кожної хвили. У нас похід за походом. То й так ти мусилаби жити десь угороді самітно між чужими тобі людьми. А колиб я так у поході загинув, колиб не було кому за тобою постояти, тоді хоч під тин йди, бо до дому нічого тобі вертатися. Батьки і вся твоя рідня відцураласьби тебе, а земляки показувалиби на тебе пальцями: от виродна дитина, що за козаком повіялась...

— Ні, Анно, я такого гріха на душу не візьму. Вона закрила лице долонями і плакала.

— А от ще одна перешкода — говорив по хвилі Сагайдачний — Ти би на цій любові дуже ошукалася. Я неможу вже нікого, жадної дівчини любити. Як ти до мене була така щира, то і мені треба відкрити перед тобою мою тайну, хоч при тім порушу ніколи незагоєну сердечну рану...

Анна випрямилась і слухала.

— Я полюбив раз в життя дівчину гарну, як ранішна зоря, чисту, як небесна роса, добру і

*) тими віцями скликувано посполите рушення шляхти..

розумну, мов янгол... По при неї для другої дівчини в моїм серцю місця немає...

— Хто-ж вона?

— Чесного козацького, роду одиначка, як ти, бо також ти втратила одинокого брата в борбі з бісурменами.. та лиха доля нас розлучила...

— Певно, я так догадуюсь, видали її за нелюба заміж...

— Ні, цього не було, бо такий смільчак, що-би її важився мені забрати не живби... Ми були вже заручені, батьки мене любили, мов рідного сина... вона згинула страшною смертю. Один попихач на хуторі її батька, жид вихрест, поганий, потвора, вівчар влюбився в неї, припомочі розбишак вкрав її з батьківського дому, і коли ті гільтаї побачивши за дня, яка то красавиця, хотіли її забрати і продати татарам, він її зарівав пожем.

Анну начеб підкинуло з обурення.

— Такого лотра на вогні живого би спетки...

— Його ті гільтаї за це, що такої добичи їх позбавив, повісили... Зрозумійже тепер, моя добра Анно, говорив Сагайдачний важко зітхнувши — що для мене любови вже немає. Я би найчистішою любовію до другої споганив пам'ять мої дорогої Марусеньки. Тепер я козак і нічого більше. Я лише у бою, серед граду куль, серед реву гармат, серед рукопашні і стону конаючих, можу знайти забуття і полекшу на моє терпіння... Тебе я ніколи не забуду. Останьмо друзями, тай тільки всього. Коли на мене згадаєш, то зараз подумай, що ти несвідомо полюбила жонатого чоловіка, а така любов грішна. Я не буду користати з твої слабости, з твого зворушення — йди собі люба дитино своєю дорогою.

Він поцілував її ніжно в чоло, підвів з землі і повів дріжачу в її переділ..

А за той час розмови соловейко у верболозі співав своїй любій дружині пісеньку аж заливався....

На другій день Сагайдачний вибрав пригоже місце на редуту, поміряв, випаликував рови та вади, і заставив козаків копати нову редуту.

V.

Вернувши на Січ застав тут Сагайдачний деякі зміни. За січовим валом покладено кілька нових будівель. Це було призначене для посторонних людей, для купців, крамарів та тих козаків, до котрих їх жінки приїздили. Старшина обміркувала, що небезпечно кого будь пускати у Січ, особливе крамарів, між котрими були турки, татари, вірмени, греки.

Далі довідався Сагайдачний, що приїхали сюди, як раз комісарі з Польщі за ділом. Тут було також приміщення для турецьких бранців, яких козаки відбивали вертаючим з краю татарам, а се траплялося дуже часто. Тут приміщено також і гостей Сагайдачного, що з Криму вернулися.

Сагайдачний пошукав зараз за Марком, він цікавий був почути за очаківський похід.

— Поталанило тобі Марку, дуже радію твоїм щастям.

— А ти з відкіля це знаєш?

— Добряги татари вже про це знали, і нам ска-

зали. Я так зрадів, що обіцяв урочисто мурзі привести йому живого Сагайдачного.

— Не розумію...

— Опісля тобі все подрібно розкажу, тепер мені до кошового треба піти із звітом.

— А знаєш, Петре, якого гостя маємо на Січи ?

— Певно думаєш про тих польських комісарів.

Чого вони хотять ?

— Начхать мені на комісарів... Старий Чепіль приїхав. Сагайдачного, начеб у серце кольнуло...

— Рад би я його зараз привітати, та перший обовязок.

Кошовий побачивши Сагайдачного дуже зрадів, аж його обняв.

— Слава Богу, що ти вернувся живий та здоровий. Ми тут дуже нетерпеливо вижидали, та таки ніде правди діти побоювалися за тебе. Приїхали з Польщі комісарі, та привезли таке грізне письмо, що аж волосся дибом на голові стає.

Я лише ждав на тебе, щоб скликати велику раду, та обміркувати, що відповісти комісарам. Ось воно.

Кошовий подав Сагайдачному велике письмо з печаткою польського канцлера.

Сагайдачний прочитав письмо і каже :

— Цього письма на великій раді козакам читати неможна.

— Чому ? Без ради неможна нічого зробити.

— Неможна тому, бо розярене козацтво на такі безличні вимоги може потопити комісарів в Дніпрі, а тоді наробилиби ми собі сорому на увесь світ. А колиб старшина хотіла їх у тому здержати то козацтво здмухне нас, мов билинку, вибере зараз іншу старшину і піде походом на Польщу, а до того ми ще не доросли. Тоді ляхи нас поконають і вся

наша дотеперішня тяжка праця змарнується... Це письмо то вершок безличности і панської гордовитости... Та сих погроз нам нічого боятись, бо самі ті, що їх писали не вірять в те, щоб ми ці прикази виконали...

— Як же по твоєму зробити ?

— Письмо треба прочитати лиш старшині, і відповідь обдумати в хаті, в чотирох стінах, без ляхів, а тоді дати готову відповідь комісарам, як відповідь від усього запорожського низового війська... Чейже козацтво про цей лист нічого не знає...

— Ніхто не знає, крім генерального писаря. Я благорозумно ждав на тебе, а комісарів, які вже зачинають свої ріжки показувати, я держу за валами Січи і сюди не пускаю. Ти певно бачив, що там побудовано хати і цілі куріні.

— Вибач мені батьку, що спитаю, коли скличеться рада старшин ?

— Як ти не дуже охляв, то можна завтра...

Сагайдачний вийшов пошукати за Чепілем.

Чепіль засів у переяславському куріні, поки не верне Сагайдачний. Там стрінулись.

Чепіль Сагайдачного з довгою бородою не пізнав зразу.

Сагайдачний завважив теж, що Чепіль дуже перемінився. Він постарівся. Голова і вуса добре посивіли, він похилився, начеб який важкий тягар його придавив.

Вони взялись в обійми і обидва сердечно заплакали.

— Зятю мій любий, як це ми стрічаємось ?

— Спасибі батеньку, що мене навідали, а то я не зараз спромігсяби на твій хутір приїхати...

— Я не приїхав на Січ, тебе навідати, а таки хочу віку тут доживати. В мене вже нікого немає, хіба ти оден. Я забрав з собою ще тільки спомини колишнього могого щастя...

— Шож воно сталося, деж пані-матка, де хутір? Хібаж татари спалили?

— Моя небога вже під муравою на могилках спочиває біля нашої Марусеньки. Страх, як вона мучилась. Тільки з неї вської роботи, що скоро рано біжить на могилки, та біля Марусі порається, То квітки садить, то воду носить і підливає, то бурян поле, а все щось говорить, начеб з покійницею розмавляла, усміхається, начеб її бачила, а часом то і пісеньку з тиха заспіває. Більше нічого її не зацікавить, нікого не бачить. Страшно було на неї дивитись, серце рвалося з жалю. Ти памятаєш, яка то була молодиця, яка господиня... І де то все поділось від тої хвилі, як вона втратила розум... І так ниділа, ниділа, аж заснула безболізно з усмішкою на лиці. Була рада вмірати, раділа, мов мала дитина, що вже йде до Марусі. Перед смертю прийшла до памяти, прикликала мене і каже:

— Ще сьогодні я бачитиму Марусю. Ти Іване за мною не побивайся, бо мені так краще, йти на вічний спочинок, і ти прийдеш до нас, а тоді заживемо разом у Господа Небесного. Я лиш тебе прохаю, щоб мене біля Марусі поховали...

— Я все те мусів слухати, усе пережити. Моє щастя, начеб який чарівний сон проминуло. Як я похоронив мою небогу по христьянському закону

то що мені більш на хуторі робити? Хутір я передав Остапові Бондаренкові. Він оженився з подругою покійної Марусі Горпиною. Ти її знав. Забрав я свої гроші і віддав усі на січову церкву — спасибі січовикам, що церкву побудували. Хочу тут доживати, тут хочу і кінчити.

— А хтож той Бондаренко?

— А хіба ти не знаєш? То добра козацька дитина. Виростав сиротою на нашій паланці, та ще і маму удову вдержував, а Горпина то знову сирота по добрім козаку товаришу. Ми її держали у себе з малку. Незадовго по стерти Марусі ми їх одружили та прийняли на хутір. Добрі щирі люде. Як вони, особливе Горпина, біля покійниці небоги заходилась, мов рідна дочка. Я їм подарував хутір з полями, лугами, і зі всім, що мое було, хай їм Бог благословить.

— А старий дід пасічник, що мене лічив, живий ще?

— Помер, якось незадовго по смерті Марусі. Дуже глибоко узяв собі її смерть. Він її ви- няньчив, під його оком вона небога виросла... Страх, як старий тужив. Навіть його внука більш його не займала. Нидів так, тай минувся. Так воно усім нам від смерті Марусі пішло з Петрового дня.

— Знаєш батьку, що ми незадовго виберемось обидва туди на хутір. Я мушу ще раз поглянути на ці всі місця мого коротенького щастя, мушу поклонитися могильці моєї єдиної Марусі, мушу взяти з її могили грудку землі. Буде мені здавалося, що ми bliще себе, а коли і я минуся, а мене з цею грудкою поховають, то так начеб я біля неї спочив...

— Коли-ж ми поїдемо?

— Після завтра. На завтра скликає кошовий раду старшин, важне діло, і я там мушу бути...

— Чував я про тебе мій сину дуже багато, а самого доброго. Тільки для мене і радості, що ти так високо вплив між козацтвом. Чував за Варну... Ех сину мій, сину, чому-то Бог недозволив... Та що й казати! — Чепіль махнув рукою...

— Така воля божа, а проти неї нічого невідіємо. Коли я довідався про таку страшну смерть моєї дівчини, трохи з розуму не зійшов, та рук на себе неналожив...

— Зате розказував мені твій побратим...

У куріню розповів Марко Сагайдачному про свій вдалий похід на Очаків. Турки і не сподівались того, і були за слабі, щоб давати опір. Привезли добичу...

— А що паша очаківський ?

— Ми його вже не застали. Султан прислав йому шовковий шнурочок так, як Іскра йому виворожив...

Другого дня зібралась січова старшина до кошового на раду. Запросили сюди і старого Чепіля. Хоч він поки що на Січі старшиною не був, та поміж січовим козацтвом мав повагу для своїх заслуг, віку і досвіду...

— Я закликав вас панове отамання порадитись в однім важнім ділі. Знаєте, що приїхали з Польщі комісарі з письмом. Поперед усього ми прочитаємо його тут між чотирма стінами, а опісля обміркуємо, чи самі дамо відповідь, чи скличемо до того велику козацьку раду. Я думаю, що колиб ми відмовилися зробити це, чого Польща від нас хоче, тоді і ради не потреба, і козацтво

про це не потребує знати. Тому панове, не говоріть цього нікому, що тут почуєте.. Вам тільки скажу, що комісарі скакали мені вже до очей, мов оси, чого я так проволікаю. Я одмовлявся, як міг, лише щоби діло проволочки. А властиво я вижидав на поворот Сагайдачного, бо там о його голову ходить. Тепер вже довше зволікати не можна, і треба сьогодні вирішити, та цих діявольських комісарів відправити з відкіля прийшли,.. Читай пане писарю, а ви панове уважно слухайте.

Генеральний писар розвернув письмо, відкашельнув і став читати поволі слово за словом.

„До козаков тих, котори на запорожу перебивають, а счегульно до січових наш королевський приказ.

Дошло до нашей ведомости, а што наше серце жалем й гнівом переймасть, што никотории козаки подщуваніям вихрителей своє уху давши забивши на Бога и на подданчое послушеньство, которое нам своєму королеви і панови заприсягли урочисто

— Хіба йому дідько на кочергу присягав, а не ми — завважав старшина-

„урочисто заприсягали, — читав далі писар — собравши гультаєв вкупу лотровским способом спокайніе землі Й. В. султана турецького нашого приятеля...

— Знайшов свій свого —

...„приятеля, бовем ми з ним вічний мир заварли — зрадецько напали, спалили, а спокійних подданих людей побили. Ми юж мнагократь наказивали козакам жеби спокійно на своїх землях и местах седали й турецьких татарских суседов наших неизультували под

гордлом и утратою нешей королевской ласки...

— Сховайсь з твоєю ласкою.

...Тепер пишесть нам свою тяжбу, иж много козаков на город Є. м. Варну напали, кораблі і судна огнем знищили, самую Варну спалили й пограбили, а жителей подданих Є м. султана насмерть забили. А потом укравши гультайским способом з под Очакова турецкую флоту увезли до собою в лиман у здесь на очах турецького бімбаші спалили. Через ті свавольства и грабежництва козацких лотров и гультаев ми не можем мати спокою з великою портою. Таке свавольство не можеть бути перебачено и за то постановили ми вас сурово укарати :

Приказуємо вам беззвлично видати до рук наших комисаров превудцов и вихрителей той ви-
прави. Приказуємо вам всі судне и байдаки ваше, ти котори суть на Днепру альбо гдекальвек схранени в обещности наших Комисарів спалити, люб затопити. Висока Порта жичить себе, аби ей видати превудцов варнаньских й прислати в ланцухах у Стамбул, што ми и учиним. Между тими превудцами хочеть мати неякого Сагайдачного, альбовем всі указивають не него, яко на головного ватажка...

Недали далі читати королівського письма. Один старшина скочив і видер письмо писареві з рук, та хотів його на куски пірвати. Ще завчасу хопив його Сагайдачний за руку і письмо відібрав.

— То вершок безличности так до нас писати, кричали зі всіх боків...

— Стійте панове, вгамуйтеся — говорив Сагайдачний. — Коли вас старшин, людей розв'яз-

них це письмо так роздратовало, то щоби воно було, колиб його прочитав на великій раді перед всім козацтвом? Я сам того боявся. Саме письмо мені не страшне, хоч воно мене найбільше лякати повинно. Ми це письмо гарненько сховаємо до слушного часу, а коли ляхам прийде скрутна година і знову зачнуть до нас сунутись з братерством, щоби ми їм помагали, тоді ми те саме письмо добудемо і народові прочитаємо. Тепер з цього, як би козацтво про се провідало, моглаби вийти яка халепа...

— Їх би, цих комісарів зараз в Дніпрі потопили, мов цуценят.

— Ні, ми цього не зробимо, бо цілий світ назвавби нас дикарями. То булоб справді нелицарське діло, за яке не минулаби нас кара божа.

— Хайже буде і по твоєму, але ми зараз відпишемо королеві так, що йому аж у пятах похолоне.

— Ні, я гадаю, що ми тим разом нічого писати не будемо, лиш скажемо панам комісарам твердо слово, що цього не зробимо.

Тоді зажартував собі генеральний суддя :

— Ов ! таваришу Петре, то ти таки не хочеш поїхати у Царгород до султана в кайданах ?

— Поїду тоді, як мені самому схочеться Царгород побачити, але без кайданів, лише з отсею шаблею...

— Як би султан знав, що то за птиця Сагайдачний — говорив жартуючи Іскра, то би сам просив короля, щоби його у Царгород не посилати. Він би йому усіх жінок розлюбив...

От тепер, як ми вертали з Криму, то визво-

лена ляшка трохи не вдуріла так у нього влюбилася...

Всі стали сміятися, а Сагайдачний каже.

— Не пора тепер на жарт, панове товариство — тепер краще обдумаємо, що і як комісарам відповісти, щоб надто Польщі не обидити...

— Чорт з ними! Що нам тут ляхи зроблять, хай придуть брати превудцов! тай ще в кайдаках...

— Певно, що нам нічого не зроблять, та ви подумайте, що вони можуть за нас ще більше помстувати на наших братах, що на Україні під їх кормигою стогнуть.

— А ми підемо на них походом і проженемо за десятю межу.

— Хіба самі не бачите, каже Сагайдачний, що поки що ми до того за слабкі, а Польща за сильна. Зірватися до нерівного бою, щоб потім соромно пропасти, то такого розумна людина не зробить.

— Якже довго ми на це ждати мемо? спитав оден з молодих курінних отаманів Петро Скалозуб — далі то і терпцю не стане і сам народ до бою зірветься.

— Це станеться тоді, коли Польща нас буде потребувати. Це послідує не за довго. Вона заплутається у яку небудь війну з сусідами, тоді прийде до нас з поклоном: ну-те панове козаки збирайтесь, допоможіть нам. І ми так зробимо. Тоді на реєстр ніхто не буде зважати. Але вже як зберемось, то засядемо твердо на Україні. Під ярмо на панський лан вертатися не будемо. І коли нам вдасться заволодіти, хочби частиною України, хоч-

би лише самою Київщиною, то згодом розширимося далі, Запорожа остане і на далі тим джерелом, з якого козацтво черпатиме свою силу а з України будуть туди спливати усі річки...

— Ну якже панове отамання? підемо зарадою Сагайдачного і дамо відповідь комісарам без письма?

— Ми усі согласні.

— Коли-ж відправимо комісарів? питає кошовий.

— Відправмо зараз, хай нам не смердят на Січи...

— Ні, я гадаю завтра, говорив Сагайдачний — нічого спішитися. Треба краще усе передумати та переспати. Стоїть на тім, що ні. Та воно треба це „ні“ сказати солоденько і політично.

— І на се ми згодні, а вже ти Сагайдачний говори з ними за ціле товариство, бо головню тебе польськми король хоче „міти“.

За валами Січи у куріню призначеному для чужинців відбувалась у той час рада між ляхами.

Посходилися там усі, які тоді на Січи пробували. Були тут три комісарі з своїми підручними канцеляристами, було тут багато визволенців з Варни, з Очакова, й ті що з Криму вернулися, було їх тут більш сотки самих гербових... Комісарі не хотіли зразу говорити землякам, чого вони сюди приїхали, та потім дехто виговорився, і довідались усе. Вони привезли грізне письмо до січовиків, вони мають припильнувати нищення козацької фльоти, і мають забрати з собою винуватців варненського походу. За Очаків Турція ще нічого не знала, а може й знала, та ще небуло часу погрози-

ти Польщі. Тоді визволенці не втерпіли, щоб не порушити цього діла на спільній раді. Та визволенці замість підбадьорити своїх комісарів насілись на них мокрим рядном, та настоювали, щоб навіть неважились домагатися, виконання свого приказу. Один з тих, що визволилися з Варни говорив:

— Мушу припускати, мосці - панове, що ціла Польща з глузду збилась. Замість тим лицарям помагати в такім святім ділі, то їм під ноги колоди кидають і за гарне діло карати хочуть... Вони ходять у Турцію з золотом і поклонами, а козаки пішли з огнем і мечем, і золото собі з відтіля забрали. Коли кого з нас бідних не стане на окуп, то таки там і пропаде. Чи в Польщі за нас бідних хоч хто пальцем рушив? А козаки непрохані і некликані прийшли і нас визволили, і тепер поводяться з нами по братньому. Якби не козаки, ми би там і поздыхали у важких муках. І за цей хліб ми їм маємо платити каменем? Дай їм Боже здоровля і силу! Хай собі плавають по мори, мордують і граблять бісурменів, і визволяють далі християнський народ, між котрим і наших братів чимало...

— Я мушу цей закид проти Речипосполитої опрокинути, каже один з комісарів, що будьто вона про шляхту недбала і не опікувалась ними. Річпосполита все за тим у порти побивається, а пан гетьман польний Жулкевські стоїть все на кресах і пильнує.

— Тільки з цього опікування, що кіт наплавав, а Жулкевські нічого краще не вміє, як стояти, та пильнувати, щоб українним панам добре жилося

хлопи, щоб не бунтувались, а при нагоді то і козаків бриборкає, та вимордує. Тфу! на таку роботу. Я прочуваю, що та невинно пролита кров наших оборонців, тяжко колись на ньому помститься.

— Вашмосць таку герезію говориш, що аж слухати страшно. Пан гетьман добре свого діла пильнує, і колиб не він, то всі українні панове повтікалиби перед непослушним хлопством з Руси, пропалаби католицька віра і унія...

— Ха ха ха! Ото вашмосць сказав, що знав. Баба о хлебе, а дзяд о фіялках. Я говорю о козацькім лицарстві, о походах на турків, о визволенню невольників, а йому українні пани, та неслухняне хлопство сниться! І щож сталосябся, колиб і українних магнатів і єзуїтів і унії на Русе нестало? Чи Польща пропалаби через це? Навпаки усунуласьби одна з ятрячих ран... Та що й говорити? Вашмосць піди на оден місяць у турецьку неволю, хай тобі дозорці вигарбують кілька разів дротяним канчуком спину, як ось мені — він скинув миттю одержу і сорочку і показав свої шрами вкриті плечі — а тоді забудеш і за українних магнатів і єзуїтів, і унію і Жулкевського прокленеш...

— У нас оо. єзуїти мають великі заслуги. Вони вдержують вищі школи, збирають лепти по косьцолах на викуп невольників...

— Шкода, що ще не назбирали тільки, щоб мене викупили... Вибач вашмосць, а говориш так, як стара дурна девотка...

Комісар обидився, аж старий Пшилуцький мусів його задобрювати...

— Ми, говорив другий комісар, котрий бачив, що визволеньці таки держать сторону козаків —

ми так дуже на виконання королівських приказів наставати небудемо. Але так без нічого вертати не можемо. Хай сплять кілька старих суден і хай нам видадуть того якогось козака Сагайдачного.

Лях, що говорив перше лише руками сплеснув:

— Ви всі глuzzi втерjali. Чи вашмосць знаєш, хто є той козак Сагайдачний? Тобі певно здається, що то собі звичайненький мужик, що втік від панського економського канчука. То атаман з під Варни, то освічена людина, острожський учень, то лицар. То перший чоловік на Січи і він більше значіння має, як кошовий. Загадай від козаків, щоб його видали, а втоплять тебе в Дніпрі, мов сліпе котеня. Та чорт бери вашмосць, без одного дурня світ не провалиться, але козацтво розярене таким безличним визовом може нас усіх перебити, що жива нога з відсіля не вийде. Не розумію, як можна таких йолопів, як вашмосці в такім важнім посольстві посилати.

Лях був такий лютий, що аж запінився. У нього скакали очі, мов у дикого кота. От, от, кинеться до очей комісара. Він став присікатися до нього з кулаками...

Знову мусів вмішатись в цю суперечку Пшилущкий і став їх уговорювати:

— Гамуйся вашмосць, бо говориш до королівського комісара, а вашмосць, пане комісарю, не дратуй козаків, бо всі на тім зле вийдемо. Я пізнав пана Сагайдачного в подорожі до Кафи, і ми дружбу завязали між собою. І я кажу, що то вибраний чоловік...

— Я ще раз кажу, що то велике шельмство чіпатися козаків за те, що Турцію та Орду мотло-

шать. Це наклеп українних панів, а видумка сих наших панів з Корони, що бояться війни, як чорт свяченої води.

— Бо усі тут дбають, щоб їм не убуло підданих, а тамтим добре, бо знають, що там ні Турція ні Орда так далеко несягне. Але ми на Поділі, Волині, Покуття сидимо, мов птиці на гилячці, що дріжать перед яструбом. Коли мені Бог допоможе до дому вернутися, то зараз на першій соймаку нароблю такого бешкету, що пізнають по чому локоть. Нас лише козацтво може спасти.

— То пристань вашмосць до козаків, каже один з комісарів зі злобною усмішкою...

— Певно, що приставби, колиб в мене не було жінки та дітей, а вашмосць певно, що не пристанеш, бо ти лежись і тхіром підшитий. Але я що ишого у себе зроблю, чого вашмосць певно не зробиш. Я позволю моїм підданим йти до козаків, ось що... Ти Сагайдачного хочеш у кайданах відвести до Варшави? ха, ха, ха! Як лиш подивиться Сагайдачний на тебе, то до пояса йому вклонишся і шкіра на тобі затерпне... Знаєш вашмосць, що значить Варну здобути? А хіба ти можеш собі зясувати, що то Варна?

Він поглянув згідно на комісара, сплюнув і вийшов з куріня.

— Той пан-брат за багато пащекує, говорив комісар — навіть не хоче вшанувати в моїй особі королівського комісара...

— Як би вашмосць тільки витерпів, що ми витерпили — говорив другий визволенець з Варни, то і вашмосць не заговорив би інакше. Тому не можна чудуватися, що мій товариш так гарячо-

стояв за козаків. То наші спасителі, ніде правди діти...

— Отож панове комісарі — говорив Пшилуцький — вивідете з нічим. Я не раджу наставати на виконання королівського приказу, бо Січ то не Солониця, диктувати неможна.

На другий день скликав кошовий раду старшин і післав за комісарами. З ними прийшло ще кільках ляхів, а між ними Пшилуцький.

Козацька старшина вже зібралася в кошовій канцелярії. Як увійшли сюди ляхи, Сагайдачний стояв на середині держачи королівського листа в руці.

— Вашмосці прийшли до нас — говорив Сагайдачний — від короля й. м. як виконавці його волі. Жадаєте знищення нашої мізерної фльоти і видачі наших старшин, котрих обіцяв й. м. король відіслати в кайданах до Царгорода. Жадаєте, щоб вам було видано старшину варненського походу. Це ваше жаданне ще не повне. Жадайте ще за одним заходом видачі і тої старшини, що перед кількома роками розбила сороктисячну орду над Інгульцем, що вибралась пограбувати краї Річипосполитої. Тих пішліть кримському ханови на втіху. А коли пани з Польщі так дуже піклуються підданими й. м. турецького султана, то треба нас і за Інгулець покарати, бо ми перепинили тим добрягам у так чесному промислі, як грабіжа підпал, мордовання і ведення в ясир підданих й. м. польського короля. Та коли вже йде о справедлівість і льогіку, то щоб підданыці й. султанської милости нічого на своїй власности не потерпіли, то треба усіх тих поляків, яких ми з Варни

і Очакова освободили, віддати назад туркам, бо вони були неоспоримою їх власністю.

— Вашмосць іронізуєш і висміваєш приказ Й. М. короля, а то називається злочином, обида королівського маєстату...

— За який-то злочин у Польщі ще ні одного шляхтича не покарано.

— Не заходи мене вашмосць з боку, а говорім прямо про наше діло.

— Ви би, панове, не осмішували себе і не видавали таких приказів, про які знаєте, що ніхто їх не виконає — бо не може, а ви не маєте сили присилувати нас до того. Не забувайте, що ми на Січі, і сюди жадна ляцька нога без нашої волі не поступить. Ви хочете знищити нашу флоту, і то нашими таки руками, а ми маємо на цім острові здихати з голоду. Хочете видачі нашої старшини, щоб козацтво остало без проводу, без голови і або пішло в сирівцях у Крим, або вернулося на Україну у панське ярмо і на панів працювало. А що буде, як це розбите безголове козацтво сформує неслухняні розбишацькі ватаги і візьметься до панів? Вам захоцється печеного леду, і ви з огнем граєте. А що буде, панове, коли ви нас притиснете до стіни, а ми погодимось з ордою? Тоді ми визначимо шлях, котрим будуть могли татари переходити в Польщу, там і назад без ніякої від нас перешкоди. На це вони радо пристануть, бо не вас, лише нас вони бояться. За таку ціну вони радо зобов'язуться не брати ні одної української душі в ясир.

— То булаб зрада власної вітчизни.

— Нашої вітчизни, нашого краю ми такою

умовою не зрадімо. Серед того, що тепер робиться, то Польща показується для нас не матерю, лише мачухою, котра хоче нас винищити. Хочете забрати наших старшин і вивезти у Варшаву, а опісля видати бісурменові на перепросини його султанського маєстату. А що зробите, як старшина того приказу не послухає і не поїде, а козацтво не схоче її силою видати? Чи маєте змогу взяти їх силою з відсіля? Потроби́йте. Покиньте таку підлу думку, якої кожна культурна держава повинна соромитись. Я вас запевняю, що між низовим козацтвом друга Солониця не повториться, — другого Наливайка ви таким способом в свої руки не дістанете. Забаглось панам з Варшави дістати в свої руки Сагайдачного. Це я сам, панове. Беріть мене. Я в сій хвилі без зброї, беріть, коли у вас є на те сила. Я сам не маю тепер часу їхати ні у Варшаву, де на мене жде розпечений мідяний бик Наливайка, ані у Стамбул, де мене жде чорна вежа і смерть Дмитра Байди.... Я в Стамбулі колись буду, але не з залізом на руках і ногах, лише з залізом в руці. Вертайте вашмосці з тим, з чим приїхали і то чим швидше. Не дратуйте козацтва, бо право гостинности має свою межу там, поки гість поводитьсь чемно. Недай Боже, щоб наше поспільство довідалося, по що ви сюди приїхали. Тоді і ми вас не охоронимо, хочби і голови за вас поклали.... Скажіть тим панам, що вас сюди прислали, що ви бачили і чули, та ще добавте, що ми як ходили, так і ходити мемо на поганців. А коли це невлад, то злучіть свої сили з бісурменськими та йдіть разом на наше Запорожжа війною. Та я вам зоповідаю, що не верне з вас

neque puntius cladis (ані віступ погрому). Вертайте собі здорові до дому, бийте далі чолом султанам і ханам, возіть золото на гарач, а ми собі його опісля заберемо. Розповіжте те, що я говорив від цілого козацтва, а коли вам здається цього за мало, то добрешіть ще дещо від себе. — Сагайдачний очевидно був схвильований.

— Прошу вашмосці не обиджати королівських комісарів — крикнув оден з комісарів.

Сагайдачний тупнув ногою і поглянув на нього так грізно, що його аж заморозило.

— Тихо! тут запорожська земля і ми тут панами. — Та зараз запанувув над своїм схвилюванням і каже:

— Може вашмосці памятаєте, що зробили вольні Греки з послами перського короля, який взивав їх зігнути голову під перське ярмо? Іх закопали живих у землю. Ми неслабші від жміночки цих патріотичних греків, а вам далеко до того, щоб з тодішнім перським самодержцем рівнатися. Це, чого ви від нас зажадали може ще є підліїшим, як жадання персів. Там жадали лише віддатися в неволю, а ви поводитеся з нами, начеб ми вже були у вашій неволі. Я вам раджу, вашмосці комісарі виїздіть скорійш з відсіля...

Він вклонився комісарам і відвернувся від них, а приступаючи до Пшилуцького каже:

— Це не дотикає вашмосці, що я говорив. Будьте у нас гостями, як довго вам завгодно.

Але Ляхи вийшли всі разом. Пшилуцький був сердитий аж дріжав:

— Як можна так по дурному поводитись і говорити. Ви такі здатні на послів, як я на біску-

па. Вам здавалося, що до хама говорите. Вам треба було говорити політично, та бодай яку обіцянку до дому привезти, задобрювати їх і уговорювати. А ви обмежились до того неfortunного письма, позатим гороїжились і облизня піймали. Я вам кажу, що незадовго козаки такий похід уладять, що цілий світ буде про них говорити...

Ляхам не було вже чого довше на Січі побувати. Козацтво чогось догадувалась і дивилось на них вовком. Поляків не хотіли через січові ворота пускати. Пшилуцький переказав, що хоче з Сагайдачним попрощатися, і він там пішов.

Прощавсь з усіма сердечно. Анна пращаючи його була бліда, мов полотно і тільки раз поглянула йому у вічі своїми живими очима з яких виглядала розпука.

— Незабудь, панночко, о що я тебе благав : в користь підданців пана батенька прохати...

— Обіцяю, і додержу слова.. відповіла тихо...

VI.

Сагайдачний поклав собі поїхати у Чепілів хутір. Вважаючи се за довг своєї душі відвідати ще раз ті місця, і поклонитись мощам своєї єдиної дівчини.

Старий Чепіль з разу не похочував, відкладав з дня на день. На віщо роздряпувати болючу рану, яка ще незагоїлася? Та Сагайдачний так настоював, так просив, що нарешті старий згодився. Взяли з собою кількох козаків для безпеки і вибрались одного літнього дня в дорогу.

По дорозі розказували собі то, що за той довгий час переживали. Сагайдачний мав що старому оповідати, а той слухав з великою увагою. Особливо цікавився походом на Варну і жалував, що його там небуло.

— Знаєш Петре, що як ти задумаєш який похід, то піду і я. Може легко забудеться мое горе...

— А який я буду з того радий, коли матиму при собі такого досвідного чоловіка, як ти батьку. Нераз прийде скрутна година, а кого будь радитись мені не ялось, і сам собі радити мушу, хоч дріжу на саму думку, що може з того вийти лихо, а тоді козацтво пропаде, а з ним і моя добра слава...

Та ось батьку, що я тобі скажу : я задумую з весною великий похід на Кафу.. Поки що не треба про це говорити, аби татари не довідались..

— Аж так далеко ?

— А вжеж. Моя душа чим будь заспокоїтись не дасться. Ганятись за малими татарськими чамбулами, або татарськими конокрадами, це не для мене робота. Мені припало на долю великі широко закроєні завдання, про які світ мусить заговорити. Таких думок у мене кілька. Коли поживу, то може їх й виконаю. Тільки я це тобі одному говорю, як рідному батькови, бо це мені душу розпирає. Другі з мене можеб за це посміялись, на глум взяли мою зарозумілість, а мені нераз конче треба перед кимсь ширим виговоритися.— Через такі більші походи козацтво набере сили і самопевності себе, і тоді можна буде справді щось великого хосенного зробити для церкви і народа. То-

ді всі, а особливо Польща мусить нас боятися, ще заки ми з Ляхами візьмемось за чуби. Це жде нас неминуче, та до тієї боротьби треба нам добре підготувитись. Поки що хай ляхи гуляють з уніятами по Україні, це підбурить народ до краю, ненависть до панів поглибиться. Ми не можемо зачинати цю боротьбу з тим що Косінський або Наливайко. За козацтвом мусить стати увесь народ від великого до малого, а тоді певно побіда буде за нами, і ми запануємо на своїй землі.

Поки що я бажаю собі спричинити війну між Польщею а Турцією. Тоді прийдуть до нас ляхи з поклоном, тоді буде нам право збирати по Україні військо. Та ми зібравши його раз, не розпустимо і не дамо розігнати, а скажемо ляхам: давай ляше, що наше, а то собі самі візьмемо. Хоч ми не зараз з Польщею розріжемось, то все таки жити будемо не під Польщею, а побіч Польщі.

На хутір Чепіля їхали тою самою дорогою, якою їхали з відсіля на Січ. Сагайдачний тямив добре дорогу, хоч їхали степом, де не було на чім окові спочити.

Аж здалека побачили високі тополі, а далі купки менчої деревини. На обрію поміж деревами показалися дими з хат.

— Не вжеж там село?

— Так, це село, відповів сумно Чепіль,

Сагайдачним заволоділо якесь дивне почування. Почував у серцю якусь ніжність і розжалоблення. Став пильно розглядатися, аж станув в однім місці під самітною грушею. Зліз з коня, припав до землі і став її цілувати. По його лиці плили гарячі сльози.

— Що тобі Петре ?

— На цім місці я у останнє прашавсь з Марусею, до цього місця вона мене супроводжала... Тепер вже їдьмо далі.

Наближались до села. У них забило живійше серце. На вигоні за селом пасли недолітки товар. Вони придивлялись подорожним. Аж одне хлопя скрикнуло до товаришів.

— Таж це наш пан сотник.

Хлопята стали вимахувати шапками, збігались у купу і пхались до Чепіля, щоб поцілувати його в руку.

— Здорові були діточки! що у вас в селі доброго чувати ?

— У нас все гаразд...

Поїхали далі. Сотникова оселя стояла серед села. Тут був великий рух, бо як раз звозили з поля хліб. Бондаренко стояв лише в сорочці на стіжку і складав снопи, які йому з возів у гору подавали. Заслонивсь долонею від сонця, тай зараз пізнав свого добродія...

Митю зсунувся з стіжка і побіг до гостей.

— Слихом слихати, видом видати, які любі гості! Вітайте батьку, та у хату просимо — Гей хлопці! Візьміть від гостей коні.

Чепіль скочив з коня і став Бондаренка обнімати.

— Горпино! А чи є ти там ? біжи сюди гостей витати... З кімнати вибігла на рундук здорова гарна молодиця. Вона була боса, в сорочці та спідниці. Її фартушини держалось двоє білявих діток. Вони дивились несміло на гостей, повтикавши пальчики в ротик.

— Батеньки! та цеж пан сотник, наш добродій. Вона відняли рученята дітий від фартушини і побігла з рундука гостям на зустріч...

— Здорова будь, моя дитино люба, як вам живеться?

— Славити Господа, гаразд. Боже мій, а ми при роботі так замарались, загавились, що я ні себе ні діток не прибрала, ні хати не припрятала...

— Я з цього більш радий, як би я мав застати вас повбираних та в холодку в садочку, — хто дбає, той має...

— А хто-ж це? Питають Бандаренки обоє разом вказуючи на Сагайдачного.

— Не пізнаєте, мене добрі люде? Яж Петро, а ти сестро Горпино мала бути дружкою на нашім весіллю з Марусею...! Здорові будьте! Він поцілувсь з Остапом і Горпиною.

— Вітай щира подруго мої незабутої Марусеньки! У нього тремтів голос.

Тепер прийшла черга на діток. Мама захочувала їх, щоб привітались...

Сагайдачний узяв обоє на руки і став цілувати та голубити. Він аж прослезився... Можна здогадатися, про що він думав.

Пішли в хату. Тут нічого незмінилось. Бандаренки нічого не переїначували, начеб вони тут на часок, поки самі господарі не вернуться, прийшли жити. Сагайдачний обкинув усе оком і нагадав усе відразу, що тут було. Тут він Марусю посватав, тут відбулись заручини, тут началось і тут завмерло його щастя. Не видержав, щоб не зайти у кімнатку покійної Марусі. За ним пішла Горпина.

І тут було усе по давньому, навіть такі самі квітки стояли у горнятках на вікні.

— Спасибі сестро, що заховала усе по давньому, велике спасибі... Дивишся, так тобі здається, що те все діялось лише вчора, що от от відчиняться двері, і увійде покійниця така, якою вона була за життя...

— Хібаж я менше Марусю любила, як ви всі? Вона мені з думки не сходить... От так зайду сюди на часок, посиджу, та усе нагадаю. Маруся була моєю подругою і між нами не було нічого тайного.

Пішов відтак у садочок, у пасіку, згадав старого Ониська а опісля став у великій задумі проходжуватись по садку, по тих стежках, куди прохожавсь з любою дівчиною. Нагадав і препоганого Срулька і жалував, чому він його тоді не роздав, мов жабу. Усе з його причини сталося. Та хто це міг відгадати?

Посумувавши так довгенько вернув у хату, де Горпина частувала сотника.

Остап вийшов до челяді, що під розлогою грушею обідали. Горпина оповідала сотникові, як вони живуть, що за той час у селі сталося, хто вмер, а кому вродилась дитина.

Вернув потім Остап в хату. Він знову розказував сотникові за свої господарські турботи, начеб гостей, як своєму господареві здавав із усього звіт.

Сагайдачний пізнав зараз, що Остап, хоч козацька дитина, більш пристає душею до хліборобства. Але таких треба Україні теж.

Поживившись, пішли обидва на кладовище.

Воно лежало при старій деревляній церкві, докруги окопане ровом, над котрим росли старі розлогі липи та берези, з поміж високої по-жовклої від сонця трави сторчали на могилах низькі хрестики. На липах та квітах серед трави бреніли мухи, в траві відзивалась цвіркуни. Сонце дуже пригрівало. Видно було, як у промінях сонця дріжало повітря.

Обидві могилки стояли біля себе з низькими камяними хрестами. Були рівно обгорнені, та обсажені зеленим барвінком і такими самими квітами, як ті, що росли під вікном у Марусі. У горах Марусі росла червона калина.

— Отце Марусина могилка, каже Чепіль.

Сагайдачний припав до неї лицем і став сердечно плакати, потім підвівся на вколішки і довго молився. Опісля присів на бережку могилки і важко задумався...

Здається, що бувби так пересидів цілу ніч, аж Чепіль узяв його за плече.

— Годі Петре! пора нам вертатися. Смутком вмерлого не воскресиш, та лише бідній душі муку завдаєш. Вона з того дуже сумує.— Ходімо.

Сагайдачний, начеб зі сну прокинувся. Потер чоло рукою, поцілував ще раз могилку і зірвав собі кілька квіток, які сховав за пазуху. Вертаючи до хутора не говорили до себе нічого. Сонце вже зайшло. З пасовиска вертав у село товар, розлягались по тихому селі співи дівчорі, що з товаром верталася до дому.

Горпина ждала гостей з вечерею. Жінки ладили під грушею для челяді вечеряти. Остапа ще не було в хаті. Він кінчив завершувати стіжок з

хлібом. Увійшов у хату цілий зіпрілий сів на лаві і став оповідати гостям про свої господарські справи. Слава Богу довелось звести цілий стіжок хліба, на якому не було ні каплі дощу і треба було його зараз завершити, бо може схоче і дощ їти, тоб увесь стіжок пропав...

По вечері каже Горпина:

— Мої любі гості спати будуть на своїх місцях. Пан сотник у світлиці, а пан Конашевич хіба найлюбійше в Марусній кімнатці, там де вона його недужого доглядала. Вже все приладжене, як слід.

Сагайдачний пішов зараз сюди, став на вколішки перед іконою, що висіла над постелю і горячо молився за її душу...

На дворі заходила пречудна українська літна ніч. З садка заносило пахощами у відчинене вікно. Щебетання птиці замовкло. Десь з далека з болота доходив жабячий хор. В селі десь заричала корова, забляля вівця. Інколи загавкала собака, так від нехочу, лише для свого собачого обовязку. Там знову чути було дівочу пісню десь із садочка...

Сагайдачний виглянув крізь вікно на світ божий. Блакитне небо вкрилось рясними зорями, що виринали одна по одній...

Він роздягся і ляг у постелю. Вікно оставив незачинене. Хоч був утомлений не міг заснути, був дуже зворушений усім тим, що сьогодні пережив. В голові перебігали роєм різні думки, різні спогади з недавнього минулого...

На небі зійшов ясний місяць. Сагайдачний помітив, як увесь садок відразу засіяв срібним сяйвом.

Сагайдачний заплющив очі і силувався заснути під ритмічний голос цвіркуна, що відзивався з під печки...

В хаті стало, що раз більше ясніти, начеб у хату сонце засвітило. Сагайдачний побачив ясність мимо заплющених очей. Відкрив очі і знову їх заплющив, бо ясність разила його зір. Робив так кілька разів, поки око до сього світла не привикло. Та зараз побачив щось таке, від чого серце перестало битись і кров у жилах мимоволі застигла.

Біля дверей стояла Маруся окружена ясностю, наче на образку. Вона була одягнена так, як її у домовину нарядили, про що Горпина йому розказувала. Гарно заплетена коса звисала гадюкою на її високих грудях, на мереженій сорочці. На голові віночок із зеленого барвінку, на шії коралі з золотим хрестиком. На ній зелений оксамітний байбарак обшитий золотими тасьмами, та вишивками. Червона, мов кров спідниця і шовкова мережена запаска. Її стрункий стан оперізував шовковий пояс, а за ним заткнена гарна біленька, мов сніг хустина...

Сагайдачний лежав, мов задеревілий. Від привиду не міг очей відвести. Хотів піднести руку, щоб заслонити очі, та неміг рукою рушити. Рука була важка, начеб хто у жили олова наклав...

Маруся зближалась поволі до постелі з ангельською усмішкою і поклала свою мягеньку, мов аксаміт руку на його горяче чоло. Вона заговорила ніжно, наче мати до малої дитини :

— Чого ти, Петрусю, так налякався? Хіба не пізнаєш своєї Марусі? мій любий єдиний — геть жах, геть смуток! З далекого світа приходжу

до тебе, щоб з тобою поговорити, розважати тебе, повеселити. Вона стояла біля постелі так, як колись, коли він перший раз у своїй немочі відкрив очі, і питав: чи ти ангел, чи дівчина.

Від тих м'яких ніжних слів він відразу заспокоївся. Серце билось правильно, жах минувся, і ясність Марусиного лиця вже не разила очей, не осліплювала і він міг тепер в її лице дивитись.

— Давно я бажала до тебе навідатись, та уговорити тебе, щоб так дуже за мною не побивався. Ось як раз трапилась нагода стрінити тебе у цій самій кімнатці, де ти мене перший раз побачив... Правда Петрусю?

— Правда моя Марусенько єдина. Та скажи мені, як тобі живеться на тамтім світі?

— Не скажу тобі цього, бо не зрозумієш. Розум живої людини за слабкий, щоб зясувати собі, як живуть на тому світі угодники божі. Знай тільки, що я щаслива. Я щаслива таким щастям, якого люде на землі не знають. Живемо з матерею разом, та вас дожидаємо. Наш тато прийде до нас ранше, на тебе треба буде довше підождати. Та це „довше“ значить лише по вашому розумові, бо на тім світі немає ні довше, ні ранше. Ми не міримо часу, бо у нас одна вічність...

Я тебе мій Петрую, заєдно бачу, хоч не відчуваю твоїх турбот, бо для нас незрозуміле те горе, яке люде на землі терплять. Лише моя любов, до тебе не припинилась через мою смерть. Коли моя душа від тіла відлучалась, ти тоді у Києві на панських покоях побував. Ти гарно там вівся, мій любий, і я дуже з цього раділа. Я бачила, як ти із Києва утікав, бачила твою роботу

на Запорозжі, бачила тебе у поході на Варну. Ти гарних діл доконав, тільки хрещеного люду з неволі визволив. Я бачила, як їх молитви, їх благословення йшли, мов дим Авлевої жертви, прями́сенько до Господа Бога. А вже найкраще твоє діло, то з тим потурнаком, що ти його грішного не дав зараз вбити, а до покаяння привів. Я бачила, як його ангел хранитель з ясніючим від радости лицем линув до Господа звістити, що такий великий грішник покався. Так воно у нас, Петре водиться. Лише добрими ділами можна собі на небо заслужити. Й мене лиш те завело між божих угодників, що я за мойого короткого життя успіла доброго зробити. Ці бідні немічні бабусі, ці старці, котрим я страву носила, вони вимолили для мене небо.

Я всі твої задушевні думки знаю. Ти вибрав собі пряму і добру дорогу. Твої замисли по більшій часті сповняться, Ти поставиш козацтво так, як воно ще ніколи не було. Воно під твоєю рукою стане могутнє і сильнє і вороги бояться його будуть. При твоїй помочі наша церква піднесеться з упадку, в якому вона тепер. Ти поможеш нашому народові піднести голову, але Польщі ти не переможеш. Тобі припало на долю добути від неї лише розумом дуже багато, чого тепер Польща не хоче дати. З цього, що ти від Польщі розумом здобудеш, скористає твій наслідник у гетьманстві. Він розібе Польщу тими засобами, які ти придбаєш, розібе її так, що вона втратить силу і ніколи більше не піднесеться.

— Хтож буде мій наслідник ?

— Ти його не знаєш, хоч він вже живе. Та я тобі його зараз покажу. Покажу тобі дещо з того,

що він робитиме. Ходи зі мною... Ходи зі мною...

Маруся узяла його за руку і він встав. Десь відразу ділась його сонливість і утома. Почував себе тепер легким, мов перце. Маруся повела його у садок.

— Памятаєш, як ми тудою походили ?

— Цього я ніколи не забуду.

— Тепер ходімо далі. — Вона держала його за руку.

Він зауважив, що підносяться легенько в гору, все вище і вище. А далі піднеслись вище дерев, а за хвилю ціле село осяєне ясним світлом місяця було під ними. Неслись в далекий, тихий, чистий простір. Він не почував жадного страху, що так далеко від землі відстав. Йому було на душі так легко, так весело, як ще ніколи досі. Розумів, що його душа відстала від тіла так, як коли людина вмере. Вони все держались за руки...

— Бачиш, отсю довгу срібну ленту, що так гадюкою по землі вється ?

— Це либонь Дніпро...

— Так, Дніпро - Словитиця, дивись добре зараз і його острови побачиш і твою дорогу Січ-матір...

Він побачив, що на землі стояв ясний день, хоч сонця ніде не було видно.

Побачив справді і Січ, а там тільки народу, мов мурашок. А далі усі згуртувались в купу, либонь на велику раду зібрались. Якийсь кремезний козак стояв у середині збору і говорив, а козацтво підкидало в гору шапками.

— Що воно там робиться Марусю ?

— Там йде велика рада над тим, як на ляха

стати, та прогнати їх з України з усіми єзуїтами, та жидами... А сей, що насередині стоїть, те саме твій наслідник, про якого я тобі говорила. Там підсувається вікова хвиля. Там збирається чорна хмара з якої вдарить грім, від котрого Польща затруситься у своїх основах. Вона не перестане труситись і хитатись, поки не впаде. — А туг що ти бачиш ?

Січ пропала йому з очей і він тепер бачив широкий степ, по якому йшло військо. Дніпро було видно і далі. Далі Дніпром плили з військом байдаки. Із берега хтось до них промавляє, вони виходять на беріг і братаються з військом, що йшло степом.

— Це, бачиш, ляхи післали українців, мов освоенних вовків, щоб своїх братів запорожців на куски шматували. Та це не повелось. Твій наслідник перемовив їх, і вони зєднались на спільного ворога.

— А тепер, що ти бачиш, Петре ?

— Козацьке військо до бою ладиться. Гарно стають, видно, що не абиякий ватажок їм отаманує... Так, то люблю, говорив владований Сагайдачний — а це що, ті багаті шатра, коляски і ті гарні панські коні, а тих людей, то й незлічиш...

— То панська шляхта на козаків зібралась. Самі ясновельможні пани з своїми богацтвами, та двірнею...

В тій хвилі Сагайдачний затремтів.

— Я боюся за козацьке військо, — каже, онтам орда стоїть, як вона хитро зачалась, мов хижак, щоб на добичу кинутись. Тоді і ляхи їм поможуть. Чи не можнаби Марусенько, козаків осте-

регги перед небезпекою? просив своєї товаришки.

— Не турбуйсь, тепер Орда в злуці з козаками, вони з козацтвом змовились і у свій час кинуться разом на ляхів.

— Хто? татарин в союзі з козаками? Як це можливо?

— Чого-ж так чудуєшся? Хіба ти не сказав польським комісарам на Січі те саме?

— Я так казав, щоб їх налякати, але це неможливе.

— А воно так справді буде. Але ця приязнь не буде щира. Вони опісля зрадять козаків і з ляхами получаться, та се буде незараз...

— Деж це все робиться?

— Не знаєш того місця? а що там бачиш?

— Якісь води кровю плинуть...

— Це місце звуть Жовті Води, а зараз вони почервоніють від вражої крові. — Задержимось тут і побачимо бій.

Сагайдачний бачив усі рухи війська, бачив, як козаки з татарами громили ляхів, як потім везали панів у пута і відводили, як забирали панську здобичу.

Та образ пропав відразу, начеб його хто здмухнув. Нічого не було видно, хіба степ широкий.

— А чи той мій наслідник в козацтві визволить усю Україну з польського ярма? Чи стане за ним увесь український народ?

— Народ послухає справді його голосу, стане за ним, та так довго стоятиме, поки він з народом буде. Він щира людина, та не одне прогавить, а з цього вийде таке лихо, що аж страшно подумати... Опісля можеби він і поставив Україну

самостійною, та він завчасно минеться. Його вороги утворюють... Польщу він повалить, вона вже ніколи не буде тим, що тепер є. Але самостійности Україні він не виборє, і на це треба буде ще довго ждати...

— Боже мій, якби мені хотілось остерегти його, та либонь я й знати його не буду...

— Ти його пізнаєш. Він під твоєю булавою служити буде, та ти його не остережеш, і нічого не вдієш, бо цього, що Провидінне боже для України призначило, жаден чоловік не перемінить. Та ти знай і запам'ятй собі, що Україна не загине, хоч як її вороги угнітати будуть. На тепер буде з тебе цього, що ти бачив. Не дивись на дуже далеку мету, бо ти сього робити не будеш. На Польщу ти не добувай шаблі, бо не встоїшся, і славу свою запропастиш, і козацтво пропаде. Вихиснуй своїм розумом кожную скрутну годину Польщі, а багато від неї видреш... Вертаймося в село, бо й мені пора до себе вертатися..

Завернули в село.

— На розстанні, ще тобі одне скажу, не побивайся за мною ні ти ні тато. Я щаслива, і на землі не булоб мені так добре. Тепер пращай мій вибраний козаче. Ступай цею дорогою, на яку ступив а певно зайдеш там, де я тепер — Пращай!

Вона пустила руку Сагайдачного і він станув на землі. Хотів її ще раз піймати за руку, та вона підійшла вже високо. Він бачив, як вона звернена була ангелсько-ясніючим лицем, поки не зникла з очей. На тім місці остала ще ясність, яка щораз погасала.

— Марусю! скрикнув Сагайдачний і від сво-

го власного голосу прокинувся зі сну. Його обливав горячий піт і серце дуже билось. Як раз світив йому місяць у вічі своїм біляво - мертвецьким лицем. За вікном було тихо, мов у могилі. За печкою цвірінкав свою одноманітну пісоньку цвіркун. Над постелею по стіні тріпотіла крильцями якась велика нетля...

— Свят Господи! Хрестився Сагайдачний... отсе був сон... Він став нагадуватися, що в тім чарівнім сні чув і бачив. Переповідаючи це в пам'яті запам'ятував собі кожну подробицю.

— Такий віщий сон певно від Бога. Марусина душа таки була біля мене. Марусі подякувати за те треба, що я почув і побачив. Він устав зараз і одягнувся. Узяв свій короткий кінджал на всякий випадок, і переліз вікном у садок. Усе тут побачив, що недавно бачив у сні. Великий місяць мертвецько - блідим лицем освітлював садок і виписував дивоглядні образи тінями дерев і кущів. Десь у дуплі верби відзивалась сова, а решта мертвецька тишина.

Сагайдачний переліз огорожу і пішов прямо на кладовище. Попрямував до могили Марусі. Тут було тихо, мов у домозині. Він не прочував жадного страху. Прикляк біля могилки, зложив руки, як до молитви і говорив з тиха:

— Марусенько, дівчино моя единая! Я гадав, що з твоєю смертю розстанемось на віки. Та цей чудовий, чарівний сон навчив мене, що ми ніколи не розлучимось. Я гадав, що ти лише за життя будеш мені провідною зіркою, а то бачу, що ти останеш нею до кончини мого туземного життя. Послухаюся тебе, мов дитина, піду вибраною до-

рогою до слави, на хосен своєї церкви і українського народу. Коли я під твоєю опікою, то я певний, що не заблукаюсь. Велика тобі дяка від мене, що до мене зявилася, та відкрила мені таке, чого я не знав. Нічого мені плакати за тобою, коли ти щаслива. Тепер мені ясно стало, що усе на світі марниця, суєта, а наша мета по тім боці у горнім Єрусалимі. Ми тут мізерні подорожні сліпці. Та я почуваю себе щасливим, що мені Бог післав таку провідницю, як моя ангельська Маруся.

Вічна тобі пам'ять моя незабута...

Він устав. Почував себе веселим і бадьорим. Узяв грудку землі і пов'язав у хустину. Вернувся тою самою дорогою до дому і зараз кріпко заснув...

VII.

— Хіба батьку вертаймося на Січ — говорив у ранці Сагайдачний до Чепіля — Я вже усе зробив, „по що сюди приїхав“, а там жде мене велика праця.

Чепіль зараз завважив у Петра велику переміну від вчешнього дня, і не міг з дива вийти, що з ним за одну ніч сталося. Вчеш ходив сумний, як хмара, плакав, а сьогодні він веселий, начеш на весілля ладився.

Сагайдачний повів старого у садочок і розповів йому свій сон. Старий слухав уважно, похитав головою і каже :

— Ти щасливий, бо мені такий сон не прис-

ниться. Та коли тобі Маруся сказала, що живе з мамою, то і моя небога живе між угодниками божими. Коли так, то і мені неслід побиватись за нею, бо мені ближче до них, як тобі, Мені би лише мої гріхи спокутувати поки ще час.

— Які там гріхи за вами тату! Усі ми грішні та воно прощається, коли вони добрими вчинками рівноважаться....

Чепіль, начеб не чув тих слів...

— Я знаю, що зроблю. Мені дорога у монастир віку доживати...

— Тату! Далєбі, що гріх вам таке говорити. На монастир для вас, ще пора, Ви чоловік діл. В монастирі не буде з вас ніякого пожитку, бо в черці вас не пострижуть, а сидіти там і дармо хліб їсти, то гріх. Ми, тату, ще не в один похід підемо, бісурмена погромимо, та християнський народ з неволі освободимо. Такими вчинками легче собі на царство небесне заслужити, як молитвами та постами.. Ми тепер ось що зробимо: відслужимо панахиду за покійницями, справимо поминки, підемо ще раз на могилки тай в дорогу, тату, до лицарського діла...

Побули ще на хуторі два дні. Вони ходили по селу, відвідувати знайомих. Бондаренки раді були гостям з цілого серця.

Як вони виїздили, то сливе не усе село їх супроводжало добрим словом і благословенням.

Сагайдачному не сходив з ума той чарівний сон. Він мав святе переконання, що покійниця справді до нього приходила з того світа, щоб впевнити його, що він ступає по добрій дорозі, яку собі вибрав. Отож йому треба організувати

козацьке військо, бити невірних і дратувати на Польщу, поки вона не присмирніє. До тої точки його діяльності було все одобрено. А далі не можна йому йти до того, що у своїй душі лелівав. З Польщею йому воювати неможна. З нею треба хитрити і торгуватися, видирати у неї в скрутних хвилях по шматкові це, що він хотів відразу здобути шаблею... Саме Запорожа багатовійська не зможе вдержати. Треба його творити на Україні в таку хвилю, коли Польща буде змушена козаків на поміч кликати і за реєстр забуде. А коли на Україні стане козацьке військо, тоді і пани мати муть морес і поступляться.

Так думав Сагайдачний вертаючи на Січ.

Зараз обміркував усі потреби до великого походу на Крим, аж до Кафи, і взявся палко за приготування не кажучи нікому з старшин. З одним Іскрою та Марком він частенько радився, замкнувшись у своїм домику на ключ.

Обміркували діло так, що у Кафу треба йти і морем і сушею. Кафу треба брати з двох боків. А колиб одне не повелось, то остане друге, а коли обидвом походам готаланить, то так і краще. Сагайдачний був цього певний, що його виберуть наказним у тім поході. Він той вибір прийме, бо він почуває в собі силу, що це діло переведе славно. Колиб до того прийшло, то він пішле на море Іскру, бо це мистець до морського походу.

Кому припалоби тяжще завдання? Морем то вже козаки не раз плили, нападали на Синопу, Трапезонт, Козлів. Більша штука буде переби-

тись через Крим, через те татарське муравлиско аж на другий кінець.

Після цього пляну, треба було і приготувитись. Вишколити кінне і піше військо, гармату приладити, вишколити плазунів, могильників, приладити багато таборових возів, приладити човни і бервена до ставлення походових мостів через ріки, набудувати великих байдаків, приладити багато муніції, харчів і паші. В Криму неможна буде за пашею розбігатися, треба мати все своє.

Велись запопадливі приготування через цілу осінь і зиму...

Козаки не могли відгадати, кудою піде похід. Ладять байдаки, значиться підуть на море. Ладять кінноту і вози таборів, значиться похід сухоходом. Буде два походи на турків морем, на Польщу сушею.

Наспіла весна. Сагайдачний сказав тоді січовій старшині, щоби треба зробити. Похід на Крим можливий ранною весною, поки трава зелена. Опісля татари можуть запалити степ, а це булоб дуже небезпечно.

Рада старшин приняла думку Сагайдачного. Козацтву треба дати роботу, а то чого доброго стане кипіти, потворяться партії і може прийти до якогось нерозважного кроку.

Кошовий скликав велику раду і тут буз проголошений похід на Кафу...

— Чому не на ляхів ? питали козаки...

Сагайдачний пояснив діло так:

— Як знаєте, панове товариство, я минулого року ходив з ляхами у Крим, аж в Кафу. Ви знаєте, що Кафа то головна торговиця хрещеними не-

вольниками. Я до усього гаразд придивився. В мені кров застигає на сам спогад. Я дививсь на страшні муки тих бідних людей і я заприсяг собі на євангеліє, що не спочину, поки не намовлю вас товариші до того, що козацтво доброхить зірветься, розібе, розторощить те турецьке пекло і освободить нещасних мучеників. За це усі матимемо велику ласку у милосерного Бога... І я обіцював собі, що колиб козацтво не послухало мого розпучливого голосу, і не пішло на це лицарське велике діло, то я кидаю все і йду в монастир, та в черці пострижуся. Колиб я цього святого обіту не міг сповнити, так я присвячу Господеві моє ціле життя. Пригадую вам, що в Кафі таке велике богацтво, тільки всього добра, що коли його здобудемо, то кожний з вас в золоті ходити буде. Тепер ви вирішайте! Як я вам непотрібний тут, то скажіть, що не пойдете, най надягну чернечу рясу.

— Неможе так бути. Ти козацтву потрібний а за монастир і не говори, бо це нісенітниця, каже оден запорожець.

— Але всеж таки, товариші, колиб я мав обіту недодержати, то краще для мене спасення душі, чим козацька слава...

— Та чого репетуєш? говорив другий — ніхто тобі козацької слави не відбирає...

— Панове, говорімо прямо, без викрутасів, та вихилясів: согласні йти на Кафу, чи ні?

— Согласні, гаразд, нам усе одне воювати з ким небудь. Колиб лише козацтво не залежувалося, та даремно хліба не їло.

— Коли согласні, говорив кошовий, так давайте зараз вибрати на наказного.

— Сагайдачний буде наказним, ніхто другий. Він не абиякий ватажок, а тепер ще й дорогу у Кафу роздивив.

Сагайдачний кланявся і дякував товариству за честь. Йому подали булаву. Тоді він зняв шапку, обернувся на церкву і говорив сильним високим голосом.

— Присягаю Господеві і св. Покрові, що не спочину, поки не виконаю обіту зложеного Богу, поки не розібю орди, не зруйную Кафу, не освободжу невольників, або ляжу головою... Так мені Господи Боже поможи!

— Амінь! гукнули козаки в оден голос — Ми всі те саме присягаємо.

Сагайдачний говорив далі.

— Коли мені припала велика честь отаманувати над славним запорожським низовом військом, то я відповідаю за вас всіх, що підете зі мною у той похід. А коли так, то вимагаю від вас послуху моїм приказам. Я готовий за кожного з вас покласти голову, але того самого жадаю від вас всіх.

— Ми раді тебе слухати, мов рідного батька...

— Панове товариство! Підемо на Кафу двома шляхами. Я поведу військо прямо на Перекоп через Крим, а товариши Іван Іскра піде на байдаках морем...

— Гаразд, ми згодні.

— Моїм обозним ставляю Марка Жмайла. полковниками наставляю Чепіля, Струка, Вичосу і Бодака. Вони хай міркують, кого у своїх сотнях сотниками понаставляти. У походах так повинно

бути, що товариство вибирає собі наказного старшину, а решту порядкує він сам.

— Згода!

Рада скінчилася і стали розходитися.

Сагайдачний прикликав свою старшину в кошову канцелярію і тут довго радили.

До походу вже було все приготовлене. Зараз на другий день стали перевозити похідний табор на беріг Дніпра. Перевожено вози нагружені усякими припасами, гармати, коні. На березі Дніпра обозний Жмайло порядкував. Рівночасно зносили припаси на байдаки призначені до морського походу.

Робота протяглась цілий тиждень. Сагайдачний узяв з собою десять тисяч добірного вишколеного війська. Перший раз мав нагоду бути атаманом великої сили...

Він був гордий з того, що то була його організація, його вишкіл. Він знав, що ці люде мають до нього повне довіря і підуть за ним в огонь, в саме пекло. Він знав що коли військо вірить свому отаманові, то це значить половина побіди... Тепер була ціла штука в тому, щоб сю організацію удержати в найтяжчій хвилі, вдержати військо в залізній руді. Того пильнував він дуже. Про все мусів знати, нічого без його волі не могло зробитися. До нього приходили безвпинно розсильні козаки і відходили з твердими наказами, яких невільно було невиконати.

Як вже все було готове і до походу уставлене Сагайдачний зібрав усю старшину і пішов у церкву.

— Зачинаймо товариші, з Богом, то Бог бу-

де нам благословити. По молебню переплили на беріг. Сагайдачному привів Антошко гарного турецького коня. Він об'їздив з старшиною уставлені в порядку полки. Його витали окликами.

— Слава Сагайдачному! Здоровий будь батьку отамане!

На січові вали вийшли всі, що остали в Січі. Січовий піп у ризах благословив військо хрестом. На валах заревіли гармати. Сагайдачний дав знак булавою і похід рушив з місця. Рівночасно на байдаках вдарили веслами.

Ав цю мить на березі і на байдаках залунала козацька пісня, забреніла бандура.

Сагайдачний оточений своєю старшиною і розсильними козаками рушив по середині свого війська...

VIII.

Кожного вечера, як ставали на нічліг, порядкувався возовий табор. Возами окружали цілий об'їзд, розставляли чати, на віддаль рушничного стрілу, запалювали огні довкруги табору, щоб хто не бажаний ночью під табор не підкрався. У цьому порядкуванню військо мало таку вправу, що в кожному хвилину на слово команди похід припинявся, миттю заточували вози у чотирикутник, а в середину ставало військо і коні. В ночі нікому не було вільно з табору без дозволу старшини виходити.

Сагайдачний показався у поході дуже строгим отаманом. Карав прогрішихся безпощади.

Зараз на першому нічлігу приказав кількох розстріляти за це, що на сторожи позасипляли. Одного розстріляв за це, що впився. Повага Сагайдачного між козацтвом була така велика, що ніхто не поважився ремствувати за такий строгий присуд.

Вимагаючи від других послуху він був і для себе дуже строгим. Не вимагав для себе нічого більше, як стільки, що діставав звичайний козак. Спав на возі, як і другі. Ів посполу з другими, спав дуже мало, а в ночі вставав і пильнував, чи сторожні на своєму місці, чи огні позапалювані.

Через цю суворість була у війську карність, полух, що усьо йшло мов у годиннику.

Першою перешкодою, яку стірнув Сагайдачний, то був Перекоп, по татарськи Аркапу, Золоті ворота у Крим. Він лежав на тій шийці, що веде з материка на кримський півостров. Значіння його для оборони Криму розуміли добре татари. Татарський хан Менглі Гірей, ще в пятнайцятім столітті побудував тут оборонну позицію. Уся та шийка не мала одной милі ширини. До цього було тут близко трицять озерців з оленю водою. Такий вузький шматок землі ослонений покінцям морем не було важко оборонити, а знову не легке було діло його перейти.

Та не зважаючи на те, козаки нераз здобували Перекоп, і робили татарам бешкет. Забігали в Крим та недалеко. Перший Сагайдачний підняв велику думку перейти збройною рукою через увесь Крим і вдарити у найболючіше місце турецької імперії.

До Перекопу зближалися козаки під ніч. Пе-

рекопський мурза довідався заздалегідь від утікачів, які гості приходять до нього. Він зібрав сили, які міг зібрати і ладився до завзятого опору.

Сагайдачний ставши табором по сім боці Перекопу післав ночю кінноту перекрастися на той бік. Кінноту повів старий Чепіль. За ним пішло теж трохи пішого війська. Вони перекрадалися боком понад море. Мурза, котрому про це звістили, приказав їх не чіпати „Хай йдуть собі на загибель. То певно звичайний загін козацький, котрий тут замкнемо і вибємо.

Мурза затирав з радости руки, що так козаків загнав у матню, а тимчасом, коли мурза ладився вдарити на Чепіля з ранною зорею, вдарив Сагайдачний цілим своїм військом на Перекоп з півночі. Тут було мало війська.

Козаки вийшли із табору і дерлись на вали. Татари дуже збентежились. Треба було частину сил обернути на північ, та заки це сталося, Сагайдачний перейшов окопи і вдерся в город. Тоді Чепіль рушив зі своєю кіннотою. Кіннота окружила довкруги город з півдня, щоб переймати втікачів. Полковник Струк з своїми ніхотинцями зійшовсь в городі з Сагайдачним. Козаки ганялись по городу і різали татар, кого попало. Знатніших піймали і вели перед Сагайдачного, що стояв з старшиною на баразі. Між пійманими був і мурза. Його витягли козаки з льоху, куди він сховався.

Як його привели перед Сагайдачного, то дріжав усім тілом, аж смішно було Сагайдачному на нього дивитись, коли нагадав цього коротенького товстяка, що йому вибивав поклони і давав бакшіша.

— Слухай мурзо, говорив Сагайдачний через товмача, чи ти пам'ятаєш тих польських шляхтичів, що минулого року били тобі чолом, як йшли з окупом до Кафи?

Мурза витріщив на нього налякані очі, начеб не розумів, що до нього говориться.

— Чи ти оглух? Не бійсь не зїм тебе. Придивись мені добре, бо і я був між ними.

— Я приймав їх достойно, як другів -- залепетав мурза.

— Не в тім діло.. Я питаю, чи ти мене пізнаєш?

— Пізнаю, вашу світлість, каже мурза вже сміливіше і вдарив перед Сагайдачним глибокий поклін, аж до землі.

— Стій, і слухай, що тобі скажу. Тоді ти бажав собі, щоб тобі привести того козацького шейтана Сагайдачного, Ти обіцяв навіть заплатити за це великі гроші, вже не тямлю скільки.. та ми за ціну не будемо торгуватися.

Козаки стали страшно сміятися.

— Отож бачиш, мій голубе, що то я обіцяв тобі привести живого Сагайдачного, і от я хоч невірний гіявр додержую слова, бо Сагайдачний то я сам, коли не віриш, то і забожусь на євангеліє, що я Сагайдачний.

Тепер Мурза ще гірше налякався дивлячись на Сагайдачного, начеб справді шейтана побачив. Він чував, що Сагайдачний, нікого не щадить, і прочував свою смерть та ще на муках. Він впав лицем до землі, підповз до ніг Сагайдачного і хотів йому цілувати ноги.

Він лепетав:

— Ти світло моїх очей, я твій раб, пощади мене, я дам окуп, який захочеш. Пощади! О Аллах Аллах! ратуй мене, змягчи серце мого пана і повелитиля...

— Я знаю, що ти би цього зі мною не зробив, ти бувби помучивши Сагайдачного, себто мене, і післав у кайданах до хана. Не трудись, я сам там йду з цілим військом, а ти будь ласка, сідай на коня і біжи до твого хана, поклонись йому від Сагайдачного і скажи, що я з усею силою йду до нього в гості, щоб заздалегідь приладився достойно нас приймати. Встань! тобі зараз дадуть коня... Тільки знай, що колиб ти цього не послухав, то піймавши тебе в друге прикажу на кіл застромити.

Мурза почувши це не хотів собі вірити. Він думав, що Сагайдачний прикаже його зараз повісити, або кіньми розірвати, а ось він його помилував. Колиб лише з поміж козаків вирватись, тоді він безпечний. Він недурний, щоб ханові на очі показуватися, бо певне не мине його ганебна смерть за це, що так дав підійтись козакам, але він пішле кого іншого до хана звістити, що козаки йдуть на Бахчи-сарай з великим військом, та що Перекоп вже занятий.

Мурза кланявся на усі боки, дякував, поки не допаяв коня. Один посильний козак перевів його поміж військом.

В цю хвилю надійшла козацька чета з партією татарських бранців, самих знатних татар. Та між ними був один обідраний дідок з повязаною головою. Він знав трохи по українськи, і від козаків довідався, що ватажок Сагайдачний те саме, що Конашевич. Тоді дідок став тішитись, та лебе-

дів, благав козаків, щоб його повели перед отамана, бо вони добре знайомі, і він має отаманові дещо дуже важного сказати. Козаки вволили його волю і враз з пійманими богачами повели перед отамана.

Як станув перед Сагайдачним випередивши усіх, Сагайдачний став до нього придивлятися і зараз пізнав Ахмета.

— Здоров будь Ахмете. Ти добрий Ахмете, мій друже. Сагайдачний подав йому руку на привітання. — Коли ти досі живий, то вже нічого тобі не станеться.

Ахмет став плакати.

— Ахмет бідний, усе втратив. Моя убога хата згоріла, нічого не маю, а моя бідна жінка з дітьми ховається у льоху під клунею... Може вже подушились від диму. Мене ранили в голову, та це нічого, колиб лиш тих моїх бідних зберіг Аллах...

— Ми зараз твоє діло поладнаємо. Напиши писарю, йому цидулку, що він остає під моєю рукою і ніхто не сміє чіпати ні його ні його рідні. Знайте товариші, що цей добросердний чоловік вратував мені і цілій сотні товаришів над Інгульцем життя. Колиб не він, не бувби я туг сьогодні з вами. Ось тобі нагорода, Ахмете. За се постави собі нову хату, кращу як була твоя.— Сагайдачний подав татаринові гаманець з червінцями і стиснув йому руку на пращання.

— Пращай діду, та не згадуй лихим словом. Може коли ще стрінемось. А то письмо бережи добре. З ним можеш мандрувати по усьому Запорозю. Тобі волос з голови не впаде, бо це письмо я дав тобі.

Ахмет подякував Сагайдачному і побіг рятувати свою сімю.

— Нечувана річ, говорив один старшина — щоб між бісурменами такі люде водилися.

За той час горів город у кількох місцях. Козаки не втерпіли, щоб його до тла незнищити. Татари робили те саме на Україні. Це була запла-та за їхнє руйнування. З горючих домівок втікали татари ратуючи свою мізерю. Їх козаки вбивали безмілосерно не щадячи ні молодого ні старшого. У тих часах інакше побіди використати побідники не вміли. Сагайдачний заборонив забирати яку небудь здобичу, щоб не обтяжувати свого табору. Усе мало бути понищене, спалене, щоб воріг не знайшов тут пристановища і не заступав їм дороги, коли будуть вертатися...

Відпочавши біля згарищ Перекопу, козацька армія перейшла в Крим. Тепер знайшлися у ворожому краю, і кожної хвилі треба було сподіватися ворожого наскоку. Вістка про похід козаків і зруйнування Перекопу рознеслась блискавкою по всьому Криму.

Сагайдачний запорядив йти далі везовим табором.

Широким фронтом їхала передня часть возів у три лави. Вози попри себе у такім віддаленню, щоб кожної хвилі станувши могли повернутися боком до себе і створити одноцілий вал. Тоді коні і воли заводили в середину. За цими лавами їхали вози бічні, знову у три рядки так, що вози другого рядка заступали прогалини крайної лави. Так само йшли вози у задній лаві. На скрайніх возах були поміщені гармати. Посеред движимої

фортеці містилась уся піша сила козацького війська.

Довкруги того чотирикутника йшла великим колесом кіннота, яка висилала від себе розізди. Колиб ворог наступав, тоді кіннота заїздила по між вози до табору. Козаки злізали з коней і ставали до оборони поза возами. Вони стріляли з возів і з під возів, і відкривали нагальний огонь рушницею і гарматами. Якби треба було довший час оборонятись на місці, тоді скрайні вози окопували могильники земляним валом. По тім всі ховалися до табору.

Через кілька днів Сагайдачний не стрічав більшого опору. Поменчі татарські ватаги могла сама кіннота порозганяти. Сагайдачний догадувався, що татарська головна сила, або збралась заступати козакам дорогу у Бахчи-сарай ханову столицю, або вона певно заступить йому дорогу десь в степу. Сагайдачний навмисно випустив перекопського мурзу, щоб він звістив хана, що козаки йдуть на Бахчи-сарай.

По кількох днях такого походу прийшлося помірятись козакам з великою татарською силою.

Одного дня, вже від самого ранку показувалися на степу малі татарські частини, наче відірвані хмарки, коли злучаються, що заповідають бурю. Вони не заходились у бій, лише підїздили під ланцюг козацької кінноти, випускали стріли, та як козаки відкрили на них рушничну пальбу, вони завертали назад і пропадали в степу.

— Із тих хмарок велика злива буде говорив старий Чепіль.

Козаки йшли далі у повному поготові.

Це, що приповідав Чепіль не удовзі справдилось. Уже було коло полудня. Сонце підійшло ви-

соко і дуже нагрівало. Коням і людям ставало гарячо.

Відразу з усіх сторін стали наступати татарські загони. Довкруги зачорнівся степ начеб великі градові хмари на землю впали. Сагайдачний стояв на возі навантаженим високо сіном і роздивлявся, Приказав таборові стати. Сурмачі засурмили збір, і кіннота завершила у табор та сховалася за возами.

— Добре, що вже раз ті піжмурки скінчаться, — говорив Сагайдачний до Жмайла, що стояв на долині коло воза — Чи гармата налаштована?

— Все готове.

— На блищу віддаль стріляти — мемомдробом.

Тимчасом передні і задні вози поставали боком. Коні і воли позаводили в середину. Кіннота позлазила з коней і взялась за рушниці. Позасідали густо поза, і попід вози ждучи на ворога... Такі хмари татарви збіралися, що недосвідним козакам аж морозом по за спину пішло. Така сила може самою вагою розгрозити. Татари поприлягали тілом до шиї коней і летіли на козацький табор з великим криком..

Жмайло підпалив першу гармату. За тим заграли усі, і настав пекольний ізгук. Густа хмара диму повила, мов облаком цілий табор. Важкі залізні кулі падали у татарські лави і робили широкі борозди поміж ворогами. Та в ту мить ті борозди загладжувалися, маса зливалась мов чорна гноївка, коли по ній ціпом вдариш.

Татари випустили на табор масу стріл, та вони не долітали.

Гармати стали стріляти дробом. Такий стріл

робив все широкі прогалини між татарськими купами. Тепер вже почулося тарахкотіння рушниць. Відкрито нагальний бій. Вибрані стрільці звихались, мов які бездушні машини. За кожним стрілом подавав стрілець порожню рушницю позад себе і доставав другу налаштовану. Татари падали, мов підкошене колосся. Вал трупів, коней та людей підносився що раз вище. На їх місце виїздили другі. Дерлись до табору, мов нетлі до світла. Татарські коні, що втратили їздців, втікали ошалілі в степ розбиваючи напіраючі лави. Настав пекольний крик, вереск, стони. Коні квичали, мов кабани, татарські стріли стали попадати у табор — людям це не шкодило, бо всі крились поза возами. Не можна було дихати від горяча і диму. Пальба не вгавала. Татарські свистівки свистіли. Татари кілька разів завертали, та знову наступали нові сили ще з більшим розгоном. Деякі гармати, так розпеклись, що годі їх було налаштувати порохом. Їх стали холодити водою.

Пальба тривала до заходу сонця... Тоді знову почувся татарський свист, і вони завернули та пропали в степу. Козаки відпочивали обтираючи піт з почорнілого від диму лиця. Виглядали, мов чорномази. Дим став рідшати, а далі розійшовся зовсім. Можна було дихнути чистим повітрям.

Козаки мали дуже мало втрат. Зате довкруги табору лежав цілий вал трупів та ранених. З відсіля долітали до табору страшні стони ранених і умираючих.

Сагайдачний стояв знову на возі з сіном і розглядав степ. До нього стали сходитись старшини. — Гарне було жниво, каже полковник Струк.

— Нечувана річ, щоб татарва козацький табор розбила, — говорив старий Чепіль.

— Вони хіба подуріли, що таке загадали.

— Дістали прочухана, що їм певно віддохеться...

— А що буде далі? питає Сагайдачний...

— Либонь, що підуть заступати дорогу у Бахчі-Сарай. — То булюб найкраще.

— Щож тепер? Чи ждати тут до завтра, чи рушати в перед?

— Підемо далі — говорив Сагайдачний. Годі нам посеред трупів стояти. Поки не повечоріє перейдемо який шматок... Тут недалеко є річка. Нам води треба...

Зараз рушили. З переду треба було промощувати дорогу, возам і прятати трупів.

Ніч перейшла спокійно, і ніхто їх не заціпав. Та Сагайдачний був певний, що наскок ще повториться, хоч може не з такою силою.

І так воно сталося на третій день. Та наступ татар був цим разом інший. Вони підїхали що сили до табору, зіскакували з коней, лягали на землю і повзучи наближались до табору... Повзли по землі, наче стадо мандруючих мишей. Годі було до них стріляти поки зовсім не наблизились. Тоді відразу позривались з землі і з великим криком кинулись з усіх боків на табор. Козаки випалили з усіх гармат налаштованих дрібним камінням. Настала страшна пальба з рушниць. Татар, мов мітлою змітали, та це їх не здержало. Вони йшли в перед, а далі стали дертися на вози. Козаки відбивалися списами, шаблею, дручками, келепами. Козаки повилазили на крайні вози і роз-

почалась страшна рукопашня. Якому татаринowi повелось вилізти на віз, злітав з відси проколений списом або зарубаний шаблею.

Бій трівав довго, козаки помучилися відбиваючись. Татари побачивши, що їх не багато остало завернули і стали втікати. Знову козаки підняли густу пальбу.

Тепер табор розкрився в кількох місцях і Чепіль з кіннотою пустився здоганяти втікаючих.

— З відкіля тільки тих чортових синів взялось?

— Хібаж гадаєте, що татарів мало? Орда може поставити триста тисяч війська. Інше діло, що воно лихо озброєне і вишколеному війську воно не встоїть. Але ніде правди діти, вони відважні і життя у них маловажиться. Ми їх зачіпили у найболючіше місце, а це їх ще більше дратує. Ми тут лише в таборі безпечні. Ще будемо мати певно один бій на переправі через ріку. Там буде найтяще, та ми і це перебудемо, а таки до Кафи доберемось — говорив Сагайдачний.

Западала ніч. Чепіль вернувся до табору з погоні. Небезпечно було оставати на місці. Поміж купами мертвих татар могли зачаїтись і живі, та ноччу табор підпалити. Треба було бодай кілька гонів піти наперед і там переночувати.

Рано рушили далі. Татарські оселі, які стрічали, стояли пусті, або попалені. Населення вибралося з своїм скотом на полудне в гори.

Козаки отаборилися над річкою Сальгіром а Сагайдачний розіслав кінні стежі на всі сторони. Їм було наказано, коли стрінуться з татарськими ватагами не запускатись у бій, піймати язиків і вертати до табору. Сагайдачний не хотів, щоб

який козак попався в полон. На муках міг дехто виговоритись. Не хотів зрадитись з своїм наміром, що йде на Кафу. Хай татари думають, що похід призначений на Бахчи-Сарай.

Над Сальгіром перестояли два дні, поки вислані стежі повертались. Привели з собою кількох пійманих на аркан татар. Їх треба було аж огнем припікати, поки від них дещо довідалися.

Довідалися, що татарам отаманує сам хан. Татари справді думають, що похід піде на столицю. Хан вибирався заступити їм дорогу. Сорок тисяч татар пильнує переправи а решта стоїть з ханом. Татари думають, що переправа буде вище. Вони заженуть їх у вили рік Салгіра і Карасу і там хан наспіє з цілою силою та виб'ють усіх козаків.

Сагайдачний дізнавшись про те, склав в одну мить цілий плян дальшого походу. Скликав зараз старшину і видав прикази на завтрішний день. Табор поділив на дві частини. Одну зложеною з легких возів з гарматою вислав під рукою Чепіля на випад. Чепіль мав стягнути татар на себе, а потім відбиваючись вертати знову на те саме місце.

Чепіль післав передом загони козацької кінноти. Вона змела передню татарську ватачу, і не вижидавши на зудар головної сили стала завертати до табору. Татари кинулись доганяти, та тут наткнулись на табор з возів. Він відбиваючись гарматою і рушницями став позолі відступати біля берега ріки. Табор був забезпечений возами лише з задку і збоку. З права забезпечувала його ріка.

Тимчасом Сагайдачний з другою частиною табору пішов низще, тут зараз поклали міст для переправи. До того були приладжені понтони, чов-

на з плоскими днами, а дуже міцними бортами. Їх познімали з возів і зтягали на воду, та повязали з собою мотузами один попри одного, від одного берега через ріку до другого. На них поклали дошки і міст був готовий. Тудою переправлявся табор. Передом пішла піхота і на другому березі зараз окопалася, одна частина піхотинців остала ще на цім боці ріки для захисту вертаючого Чепіля.

Він відбиваючися зайшов на давнє таборище. Татари хотіли забігти йому дорогу, та тут натрапили на піхоту, що привитала їх рушничним огнем. Під тою охороною Чепіль щасливо переправився мостом на той бік. Це трівало до вечера. Татари змагалися взяти піхотинців приступом. Над вечір борба притихла, а тоді піхотинці покинули окопане місце, тай прямо з берега ріки пішли на міст. Татари за ними, а тут з другого боку став Жмайло палити з гармат і здержав татар, поки не розібрали козаки моста і не повиносили усього на беріг. Татари пізнали, що їх козаки перехитрили. Щоб їм заступити дорогу треба було обїздити далеко, бо в тім місці, де впливали до себе обі ріки Сальгір і Карасу було багато води, перейти у слід за козаками було неможливо, бо козаки били з берега з рушниць і гармат.

Хан дізнавшися, що козаки його перехитрили, рвав собі волосся з бороди з досади.

Переночувавши тут Сагайдчний пустився в дальшу дорогу...

Татарського війська вже ніде не стрінули.

Перейшли так Крим, по дорозі стрічали татарські оселі. Населення, лиш що стало втікати, бо ніхто тут до послідної хвилі не сподівався ко-

заків. Заняли і спалили город Ески-Крим. І подалися на гори, що відгороджували Кафу від Криму. З такими возами не легко було через гори переправитись. Місцями треба було розкопувати дорогу, щоб возом переїхати, Усі ті труднощі перемогла залізна воля і енергія Сагайдачного. Вона захопила усе військо. Душа Сагайдачного жила в усьому війську. З вершка гори побачили вже Кафу. Ціль козацького походу, вислід важкої праці...

Аж тепер наспіли ханські війська, та вже було запізно. Походу вже не задержать. А Кафи не захотілось їм обороняти. Там стояла турецька залога, то хай сама обороняється. Добре, що козаки не йшли на Бахчі-сарай, чого хан побоювався.

Тепер у Сагайдачного була одна турбота: що сталося з Іскрою? Чи він вже на місці, і що робити, коли він спізниться, або коли його на морю турки розбили? Чи ждати тут на місці, чи кінчати самою з Кафою?

На раді старшин розбирано питання, як довго треба їм ждати? Коли вони довідаються, що Іскра вже є, або що його зовсім не буде? Вирішено, що ждати нема чого, бо коли би прогавили теперішню хвилю, то може всьо не повестись, бо із приморських азійських городів може наспіти турецька поміч.

Станувши на сьому, Сагайдачний оставив кілька сотень пильнувати гір, а з рештою свого війська рушив на Кафу.

Сагайдачний знаючи Кафу попризначував місце, де треба на голос сурми збиратися, де зносити добичу, і де приводити визволених невольників. Розділив дані прикази по між старших. Хто

що має робити. Города невільно було підпалювати без окремого приказу. Особливу увагу звертав Сагайдачний на припас харчів, яких тут можна добути. Їх треба забрати, як найбільше, бо в Криму не поживиться ніхто у голодних татар, а коли заберуть невольників, то буде доволі кого годувати.— Старшина розходилась до своїх частин, а Сагайдачний приліг на возі і кріпко заснув.

Тимчасом турецький паша, що командував над Кафою, довідався вже, які гості зближаються і приготувавсь до оборони. Усю свою силу, якою ропоряджав поставив на валах. Поставили тут гармати, хоч паша сам не вірив, щоб військо уступаючи схоронилось на замку. Туди позношено багато харчів. Цей замок уважав він за нездобутий і тут зможе видержати довшу облогу, поки не наспіє підмога. За нею післано до найблищих городів надбережних. Довідались про це і кафські купці. Між ними настав великий переплох. Вони заносили своє майно то до замку, то переносили на кораблі, що стояли в пристані, інші знову ховали усе по льохах, котрих в Кафі було доволі.

Цілу ніч вижидали наступу. Турки зброїлись по домах. Зношено там збрую, муніцію, набираю в бочки воду для гашення пожарів. Паша був певний, що замку не возьмуть, бо таких грубих мурів легкою гарматою не розібе, а по улицях справлять турки козакам таку купіль, що жаден з відсіля не вийде. До турків пристали ще і вірмені, греки, італійці. Всі вони вважали козаків за грабжників і своїх ворогів. Одні невольники молились по тюрмах і базарніх магазинах за побіду християнського війська, котре висвободить їх з неволі.

Другого дня рано військо зійшло з гори, і приладилось до наступу. Наступали з трох боків і йшли з таким завзяттям, що в коротшім часі змели турецьке військо з валів і увійшли до города. Та тут привитали їх страшенним огнем з вікон і з дахів, кожний дім перемінився на окрему фортецю. Турецькі дома з закратованими вікнами і сильними дверми. Люди живуть на подвірю і огороді, який прилягає до дому околений муром.

Сагайдачний почувши таку густу пальбу приказав сурмити до відступу. Не хотів втрачати людей. Оборонці дуже зраділи, що козаків прогнали. Тимчасом козаки позаходили із заду. Перелазили мури і через огороди добрались до домів, звідки їх ніхто несподівався. Роззвірене військо стало вибивати в пень усіх, кого стрінули. І зараз стали грабити добичу, яку знайшли. В короткім часі усі улиці одна за одною були взяті. В городі настав великий крик і лемент. Мешканці ховались по льохах.

Невольники дізнавшись усе повбивали, пошарпали на куски своїх дозорців, розбивали двері ломали на собі кайдани і вибігали на вулицю з чим попало. Козаки забирали їх на збірне місце, тут були козацькі старшини, котрі роздавали між них зброю, хто був до сього здалий і формували зараз сотні та посилали у бій...

Сагайдачний поїхав у город з своїм штабом оточений цілою ватагою розсильних козаків. Усюди лежали трупи побитих людей. З домів, з базарів забирали всяке добро, і зносили на визначене місце. Сагайдачного всюди витали радісними окликами: „Слага Сагайдачному! Невольники ставали

перед ними на вколішки і підносили у гору руки. Тиснулись до нього, хапали за стремена, цілували в ноги.

— Люде добрі! говорив Сагайдачний — пробі! не заступайте мені дорогу, бо робота ще не скінчена.

Станув на базарі. Посильні козаки окружили його колом і нікого не припускали.

Тепер стали підводити перед отамана знатних бранців, котрих пощадили тому, що обіцяли дати за себе окуп. Між ними був генуеньський католицький єпископ, високий худошавий старець з довгою бородою. Станувши перед Сагайдачним підняв до нього руки і просив пощади, через якогось товмача, що знав італійську і українську мову.

— Вашмосці нічого нестанесться, говорив Сагайдачний по латині — ми зуміємо пошанувати твій вік і достоїнство...

Єпископ дуже здивувався почувши від північного варвара мову культурного світа...

— Гетьмане! не забувай в. м. що ми тут народ завойований. Недавно ще, ми тут були панами, поки півмісяць не запанував над хрестом, для того я прошу пощади для моєї пастви...

— Я се знаю, що ви тут були панами, та що вас невірні поконали, та поясни мені ваша милість, чого твої земляки враз з невірними турками стріляли на нас, місто сполучитися з нами на спільного ворога? Чого твої люде не гірш турків торгують хрещеним людом, мов скотом, місто тим нещасливим помагати і спочувати їх недолі?

— Мене маємо сили спинити торгівлю неволь-

никами. Та гадаю, що краще дістатися такому невольникові у християнський дім, як до турка...

— Таким резонем вашмосць мене не переконаєш, бо з сього виходить, що краще аби я що вкрав, як малоби туркові дістатись. Вашмосці я видам лист безпечности. Ніхто з козаків ні тебе ні твоєї церкви не рушить, а за земляків то вибачай, їм дістанеться по заслuzі. Йди собі з Богом, бо у мене нема часу на розмову. В сю хвилю загреміли гармати і стріли від пристані, а за сим боєві козацькі оклики.

Сагайдачний почвалував до пристані. Тут побачив, як козаки загачували і здобували турецькі судна і кораблі. Цілий морський залив заповнився козацькими суднами. Вони шниряли по пристані, мов голодні утки за жиром.

Сагайдачний дививсь за отаманським судном. Воно стояло по заду на ньому повівав малиновий прапор, а біля нього стояв Іван Іскра і зорив пильно за боєм...

— Славаж тобі Господи! Сказав Сагайдачний і перехристився. — Гей хлопче, каже до посильного козака — приклич мені зараз пана обозного — Козак почвалував зараз у город.

Іскра доглянувши Сагайдачного підплив до нього судном і вийшов на беріг. Сагайдачний зліз з коня.

— В саму пору прибув ти Іване, а то булиб кораблі з добичею повтікали у світ. — Вони сердечно обнялись...

— Я вже три дні тут пильную скрившись під берегом. Ждав я, аж почую гарматню пальбу в го-

роді, аж навкучило. Нині рано почувши її ми виплили на море і окупили цілий залив великим колесом.

— Краще немогло зложитися. Не мав ти якої пригоди в дорозі ?

— Яка там пригода могла бути? Очаків пустий ще з минулого року, як його Жмайло випатрошив. За те по дорозі ми зруйнували Козлів, огрибили і спалили.

— А колиб було тобі не поталанило, тоді цілий похід міг не вдатись. Я приказав не поступати нікуди...

— Ну — не сердься Петре на мене. Здобути або в дома небути, коли я побачив Козлів, мене взяла непоборима нетерпячка, і кортячка. З Козловом я мав різні порахунки, ще з часу мого невольництва. Я довідався, що в Козлові війська мало, то чомуж не покористуватись нагодою? А колиб було не поталанило, то ти бувби мене певно не побачив, бо я бувби там лишив мою голову. Я взяв трохи добичі, а більше невольників освободив.

Надіхав обозний Жмайло.

— Слухай, Марку, як нездобудемо сього замку, то наша робота і до половини незроблена. Бери гармати і вибери собі яке слабше місце, щоб діру в мурі вибити. Лише не берись за скоро приступом здобувати, бо людей непотрібно збавиш, то справді твердий горіх.

Марко відійшов і взявся за роботу. Винайшов одно місце, засів за муром якогось дому і став стріляти з гармат у великі ворота. Але турки насипали з другої сторони стільки каміння і землі,

що хоч ворота ломались, то кулі грузли в купі землі. Пішли відтак драбини до приступу, та й се нічого не помогло, бо турки так пражили з мурів мушкетним огнем, що мусіли відступити.

— Треба підкопатись з отсего таки дому і підложити бочку з порохом, хоч це буде довго тривати.

Могильники заняли непомітно найблищий дім і взялись за заступи... Гармата стріляла лише, щоб приспати чуйність турків.

Аж ось з'явився перед Жмайлом якийсь невеличкий чоловічок обдертий, мов гири з засмаленим лицем, з чорною мов вугіль бородою і великим носом. Жмайло догадувався, що се вірменин і прикликав товмача. Але чоловічок говорив трохи по латині, трохи по славянськи і можна було з ним без товмача порозумітися.

Чоловічок став оглядатися, щоб їх хто не підслухав. Був дуже осторожний і нікому не довіряв. Жмайло узяв його на бік.

Він предложив Жмайлові, що за сто дукатів покаже козакам таємний перехід до замку. Про цей перехід, то навіть і турки нічого не знають...

Жмайло зрадів дуже. Обіцяв дати двісті дукатів, коли добре справиться. Колиж би зрадив, то прикаже його на кіл посадити...

Ось зараз дає йому завдатку пятьдесять, а по роботі виплатить решту. Жмайло кинувся між товаришів і став збирати, хто кілька може дати, бо сам не мав такої суми.

Але чоловічок жадав усього відразу.

— Коли так, то ти з відсіля живий не вий-

деш... А нуте хлопята звяжіть йому рученята, щоб не брикав.

Це більше допомгло, як дане козацьке слово, яким Марко йому поручився.

Його зараз звязали і перешукали за зброєю. Не було в нього іншої, як невеличкий блискучий штілет в шкуряній похві...

— Осторожно, говорив вірменин — остерігаю вас, що мій штілет затроєний. Найменше скалічення причиняє неминучу смерть... Розв'яжіть мене, давайте гроші, а я вас проведу.

— Слухай, чоловіче, коли добре справишся, то отаман не пожаліє ще від себе сотку докинути, У нас грошей є доволі.

Жмайло приказав припяти вірменина за ногу на довгим мотузі і берегти у певному місці до вечера. Чоловічок каже:

— Ще одне застереження, від якого невідступлю, щоб мене мали на вогні пекти. Обіцяйте мені і покленіться, що не рушете мого майна, попри яке будете переходити...

— Гаразд! клянусь тобі на отсей хрест, що не рушимо твого, на що ти вкажеш, що воно твоє.

Жмайло розіп'яв на грудях жупан і добув малий хрестик, який дістав ще на екзамені в Самборі від владики Брилинського і поцілював з пошаною...

Вірменин сягнув рукою за хрестиком і став йому придивлятися.

— Так ви віруєте в Христа?

— А ти що гадав?

— Добре. Твої люде переходити муть коло моїх купецьких складів. Це велика перед турками

тайна, а воно не моє виключно, бо я спільників маю.

— Хай собі буде і копиця золота, ніхто з нас не рушить...

Тимчасом Іскра розпитував Сагайдачного про його похід і дуже радів з проворности козаків, що так гарно справились.

— Ходімо Іване, подивимось, що робить Жмайло. Щось не дуже гримають його гармати, а начеб години вибивав...

Привели Іскрі коня і оба поїхали до Жмайла. Тут стояли всі за грубим муром якогось домівства і через вікна гримали з двох гармат у ворота, начеб на забавку.

— Нашими гарматами сього муру не розібемо, каже Іскра, хіба нагальним приступом, або підкопом. Сагайдачний йно рукою махнув :

— З підкопом, то і за тиждень не будемо готові, а нам ніколи так довго сидіти...

Коли Сагайдачний дізнався від Жмайла у чому діло і придивився вірменинові тай каже :

— Його очі великою шельмою на світ дивляться... То певно якийсь морський розбишака. та чорт його бери... Ми з ним побратимства заводити не будемо. Скажіть йому, що коли добре справиться ще цієї ночі, то завтра я даю ще від себе окремо стопятьдесять. Для мене це менче вартне, як втрачати людей при приступі...

Вірменин зрозумів, що Сагайдачний говорив і його очі заблестіли, мов вуглики. Жалував, чому відразу не заправив пятьсот.

Тепер Іскра став з ним толкувати по турецьки. Вірменин говорив тою мовою плавно, бо до

тепер цідив слово за словом мішаючи дві мови разом.

Він належав до такого товариства, розуміється купецького, котре торгує тим, за що гостро карають. Та йому це байдуже, бо кожний заробіток добриї, що приносить золото, а чим робота небезпечніша, тим вона і більш золота приносить.

— Вибери собі Марку певних людей...

— Я вже маю таких пятьдесять горлорізів, що самого чорта не злякаються.

— Між ними і я буду, каже Іскра, я сей замок трохи знаю...

— Ходи брате, каже Жмайло, твоя досвідна голова стане мені за сотню. Ти й порядкуй, а я буду охоче під твоєю рукою.

— А я тут буду пильнувати, каже Сагайдачний. Дайте мені знак із замку, коли закидати драбини на мур.

Пішли.

Вірменин припнятий був на мотузі, за який держався козак з готовим до стрілу пістолем. На світі стало темніти.

Вірменин вів козаків далеко від замку колючи. За той час гримала раз пораз гармата у замкові ворота.

Він завів їх у якусь бічну вуличку. Відтак вийшли на невелику площу, минули її знову і зайшли в у якусь ще вусщу, поки не станули перед муром високої будівлі. То був колишній італійський монастир, котрий тепер опустів. Пішли трохи далі попід мур, аж натрапил на невеликі двері. Вірменин добув ключа і відчинив їх. Ключ обертався тихо і не скрипів. Зараз увійшли всі на просторе

подвіря. Тут було темно, та Вірменин йшов так певно, начеб у своїй хаті. З відсіля зайшли до костела цілком зруйнованого. Не було тут ні вікон ні дверей. Вірменин йшов далі на помацьки, а козаки за ним, держачись у п'ятьмі оден одного. Близько престола вірменин відсунув від стіни якусь стару ікону мальовану на дощці. За нею було в мурі заглиблення. Він став шукати руками по мурі, аж вдарив в однім місци кулаком. При краю заглиблення мур подався. Тоді вірменин натиснув його плічми і зараз відчинилися невеликі дверцята на пролаз двох людей. То були двері деревляні, а лиш зверху виправлені вапном, і подабали на мур. Тепер вірменин викресав вогню і засвітив свічку.

— Це наша скритка, каже усміхаючись до Іскри. — Ходімо далі.

Пішов східцями у низ, а козаки ступали осторожно за ним. Тут було сиро і зимно, наче в могилі... Тепер приказав засвітити смолоскип.

Східцями зайшли у просторий глибокий льох. По однім боці лежали на землі людські кістяки загорнені у останки одежі. Вони при світлі смолоскипу дивились безочним ямами і шкірили зуби, аж лячно було глянути на них. Ті прогнилі мертвецькі голови, начеб усміхалися на привітання нових гостей. Козаки хрестились і відвертали очі. Оден вірменин не бентежився тим, і йшов наперед держачи в руці свічку. Козаки мимоволі зауважили, що не всі кістяки лежали на своєму первістному місці. Тут вже опісля хтось порядкував і поскидав їх на одну купу, щоб не заваждали.

З відсіля зайшли до другого, ще більшого

льоху, який простягався либонь під цілим костелом, Він був переділений від попереднього великою аркадою. Тут був поміст виложений канінними плитами. Ступання козацьких чобіт відбивалося о мурі склепіння якимось тупим дзвінким відгомоном, начеб хто у розколений дзвін дзвонив, аж в ухах лящало.

— Прикажи твоїм людям, каже вірменин, щоб ступали тихше. Тепер зауважив Іскра, що вірменин ступає по тихо, мов кіт.

В обох цих переділах льоху стояли всілякі скрині, це мабуть було те добро, про яке вірменин говорив.

Зайшли опісля у бічний захід на довгий низький коридор. В якому були глибокі отвори, чорні і страшні, мов очі мерця. Йшли тудою досить довго.

На прикінці показалися опять деревляні східці вже добре спорохнявілі. Вони ломились під ногами і западалися. Тут були на горі грубі заржавілим залізом ковані двері. Вірменин звернувся до Іскри.

— Ті двері треба виважити, бо вони замкнені. Тут було дуже гниле і душне повітря. Дехто став кашляти, кількох людей приступило з залізним дрючками, підважили двері і виважили їх з спорохнавілих одвірків.

Вірменин згасив свою свічку, і те саме зробили з сизоскипами. За тими дверми були ще другі слабші. Ті вирвано вже легко. Тепер повіяло свіжим повітрям з надвору. Струя його, аж пройняла усіх.

— Ви вже на замковім подвір'ю, шептав вірменин Іскрі. Я своє вже зробив, тепер вже са-

мі промишляйте. Та добре держіться, бо яничари посічуть вас на січку.

Іскра казав відвести вірменина далі під костел і там його стерегти. Сам вийшов перший на подвіря замку. Тут була сутінь і ніхто його не бачив. За ним пішли другі і станули під муром.

Тепер Іскра став роздивлятись по замковім подвірю. В замку світилося. Так само на вершку замкової вежі горіла бочка з смолою. Зроблено це з привички, бож у замку знали, хто під сю пору господарить у пристані. Від цього світла, котре розходилися горою не було великого пожитку в самім замку.

По мурах замку ходили одинцем яничари, яких змітала тут і там з укритя козацька куля.

По середині замкового подвіря стояло яничарське поготівля. Вони розмовляли між собою, та Іскра не міг нічого зрозуміти і даремне підслушував.

Іскра не знав, що йому робити. Узяв за мало людей з собою. Післатиби за підмогою, то не знати кого і куди. Вертатися самому теж небезпечно, бо зробиться рух. Турки помітять відчинені двері в мурі і тоді усьо пропало.

Та сталося таке, що ждати було годі.

Турецький старшина відстав від гуртка, і проходжуючися зайшов аж у сей бік, де під муром стояли козаки. Відразу наткнувся на Іскру. Придивлявся до нього в сутіни не пізнаючи.

— Чого тут поставали, мов стовпи, чого не йдете на свої місця ?

Місто відповіді Іскра потягнув його ганджаром по шиї. Турок йно захарчав і повалився в

судорогах на землю. Кілька жовнів підбігло сюди не знаючи, що сталося. Тих спіткала така сама доля. Козаки зарубали їх шаблями. Тепер вже не можна було скриватися. Козаки кинулись завзято з шаблями і ножами та стали їх без розбору різати. Счинився пекольний крик. В замку в вікнах від цього місця заблимали світла. В замку гадали з разу, що яничари завели між собою бучу. Аж ось долетів до них крик, що козаки вдерлись в замок...

Яничари повибігали з усіх закутків з смолоскипами і побачивши гурток козаків кинулись на них прожогом.

— Ставайте під мур і не дайтесь узяти іззаду — кричав Іскра відбиваючись шаблею — пускай ракету..

Іскра побачивши таку велику силу турків знав, що коли не наспіє поміч він не устоїться.

Ракета стрілила високо в гору.

— Ти Жмайле спасайся до льоху, я вас усіх заступлю до останку — Та нікому і на думку не прийшло уступати. З блиском ракети вступила усіх надія, що Сагайдачний не дасть їм пропасти.

Вони відбивалися стоячи під муром, аж рука омлівала. Турків лютила така зухвалість, а ще більше те, що ніхто не вгадав, кудою козаки сюди добралися?

Сагайдачний пильно наслухував, що у замку робиться. Коли почув крик і засвітила ракета, він знав, що Іскра вже на місці і треба поспішати з помочюю.

Він дав знак драбинникам. Вони підступили

під мур. Ніхто їх не зупиняв, бо усі збіглися на Іскру. Зафурчали драбини з гаками і позачіпалися на мур. З усіх сторін дерлись козаки на мур і стали спускатися на замкове подвір'я.

Козаків налазило що раз більше. Вони кинулися з шаблями на турків із заду. Одна частина із заступами стали відкопувати землю від воріт і усувати каміння. Ворота вже і так були розбиті.

Іскра з своїми лицарями побачивши таку підмогу відступив від муру і наперли на яничарів. Настала рукопашня. Турки не встояли і стали розбігатися. Де хто міг, ховався від цього пекла.

Яничарів вибили усіх, хто не встиг у яку скритку сховатися.

Замок був опанований. Кинулись тепер його грабити і шукали за пашою, котрий десь у замку скрився.

Добича була дуже велика. Крім збруї та харчів забрали військову касу і багато скринок з золотом, яке сюди позаносили багаті купці.

Сагайдачний увійшов сюди воротами. Іскра розповів йому усьо.

Сагайдачний пішов оглянути цей тайний прохід. Зайшовши з Марком у підземелля застав тут вірменина під сторожею козаків.

— Ти прислужився нам добре, каже до нього. Тобі зараз виплатиться тисячу дукатів...

— Йому лише триста належить, нагадав хтось із старшини.

— Дай спокій! Хай виплатять йому за сю прислугу тисячу.

У письмі святім говорить: ту не приясте, ту не дадите, а ми маємо з чого платити. Скільки ми булиби козаків збавили, колиб не він.

Вірменин почувши такий приказ отамана ду-

же зрадів, кланявся низько на всі боки, а коли йому виплатили дукати, він ще раз просив, щоб його добра не рушали і остався тут пильнувати.

Жмайло поставив зараз сторожу біля скринь у підземеллю. Сагайдачний увійшов у костел, де сиділо кількох козаків на ступеннях престоло і курили люльки. Принесли смолоскипи і освітили середину костела. Сагайдачний став до усього придивлятися. Страшна руїна. Вікна усі колись з венецького шкла з вітражами повибивані, що хіба останки полишалися. Склепіння попукало. Ікони по стінах понижені позривані лежали з поломаними рамами на долівці. Прикраси і різьба італійської роботи пооббивані. Престол поломаний, а ковчег лежав подалік на землі. Одна фігура над престолом, яка ще на своєму місці остала була подіравлена кулями, і сторчало у ній кілька стріл. Видно було, як тут бісурмени забавлялися.

— Иди Марку припильнуй, щоб усьо гарненько із замку забрали. Опісля виведи козаків із замку, у якім льоху поклади кілька бочок пороху, та приладь людий до підпалу. Запалити відтак смоляними кулями замок. Не забудь позабирати наших поляглих товаришів і ранених. Опісля підпалимо город..

Це прокляте гніздо людської недолі мусить довго памятати козацьку гостину...

На замковім подвірю почувась сурма на збір. Козаки стали збиратися. Жмайло видавав прикази. Стали усю добичу виносити на умовлене місце.

Сагайдачний вийшов з костела з козаками на вулицю. В тій хвилі запалав замок а рівночасно загоріло місто в кількох місцях відразу.

Кафа горіла вогненим морем. Козаки відпочивали по огородах та на площах. Аж почувся страшенний ізгук, начеб пекло відчинило свої ворота. Над замком, аж затьмилося від куряви і кусків цегли та каміння, що вилетіли у воздух.

На дворі стало свитати, та ніхто цього не зауважав, бо в місті було ясно, мов у день...

На базарі лежали цілі копиці награбленого добра. Треба було усе впорядкувати, одне позабирати на вози, друге на байдаки.

Сагайдачний пішов на те місце, де були невольники. Хто був до сього здатний брав зброю і ставав в ряди. Із них назбиралось кілька добрих сотень, через що армія Сагайдачного побільшала.

— Ти Іване бери своїх людей і вертай морем. Я тут мушу ще остати і упорядкувати, а на це треба кілька днів. Татари певно так легко нас не перепустять. Треба направити вози, що попсувалися. тоді треба поспішатися, щоб турки не заступили тобі дорогу. Не без того, щоб який чорт не дав знати туркам, що ми тут гостюємо... Ти вертайся з Богом зараз... Та хай тобі не захочується скакати на боки. Судна навантажені добичею, пропадеш. Як що ти прибудеш на Січ раніше і мене там ще не буде, так знай, що мене орда десь задержала, збери військо, яке зможеж і поспішай виручати...

На тім вони розпрощалися. Від моря залунала козацька пісня а Кафа палала...

IX.

Чотири дні побував Сагайдачний у Кафі, стільки було тут роботи. До повороту через ворожий край треба було добре підготувитись. Тепер літом серед великої спеки могли татари запалити степ. А тут така велика сила народу. Визволенців нарахували дванайцять тисяч. Були між ними мушціни, жінки і діти. Усе народ здоровий призначений на продажу.

Як раз перед чотирма днями Іскра відплив з козацькою флотою, забравши частину добичі і невольників на море. За той час Сагайдачний спрядкував своє військо до походу. Найтяжча річ була перебратися через гори. Розіслав стежі на всі сторони і вже мав і сам рушати, як причвалував до нього козак від задів з докладом, що Іскра знову повернув до пристані у Кафському заливі.

Сагайдачний поспішав до моря.

— Не добре, отамане, велика турецька фльо-та поплила під Очаків. Нам неможливо тепер ту-дою перебратися.

— Значить, що морем нам немає вороття ?

— Так воно і є.

— Як турки довідаються від татар, що ми у Кафі, то неувдві сюди за нами наспіють...

— У пристані я їх небоюсь, витягнемо гарма-ти на беріг, окопаємось і нічого нам не зроблять.

— Поки не прийде їм у поміч новий союзник, каже Сагайдачний.

— Кого ти думаєш? який союзник?

— Голод... Знаєш скільки у нас людей, а кожному їсти хочеться.

Наші харчеві припаси вистануть на три місяці найбільше. У Крими не поживимось, бо все повтікало нам з дороги, а опісля татари запалять ще й степ... Ти знаєш що воно значить...

— Так, нам не лишається нічого кращого, як перийти з суден до табору з усім добром, судна попалити, а ми всі підемо перебоєм через Крим...

Сагайдачний подумав хвилю, а потім каже:

— Краще грати у дві карти, чим на одну все ставити. До того ще ми усьої здобичи на вози не за беремо, бо стільки возів не маємо, а ті що є, то так нагружені, що ледве їдуть. Покидати стільки добичі шкода, а колиб ми її покинули, то не забиремо цих харчів, що на судах зложені, а сих вже ніяк нищити не можна... Знаєш Іване, що, ми поплинем такою дорогою, якою запорожці, ще ніколи не плили... Поплинемо в азовське море а з відтіля рікою Міносом в гору, поки буде можна. Відтак перетягнемо судна до ріки Самари і тоді ми вже в дома.

Іскра узявся за голову:

— Що ти загадав? степом та ще мочаристим човни перетягати? та чим? У нас нема ні волів, ні коней..

Хоч мені голову відрубай, я за таке діло не візьмусь, бо не втру цьому носа.

— А я втру, і будеш мені помагати. Не маємо ні коней ні волів, але є люде. Переточити чов

но не така велика штука. Зробимо так, як роблять на Січі, пускаючи готові судна на воду...

— Воно справді може далосьби так зробити, та ось нові труднощі. Між моїм козацтвом пішло луною, що вертаємося через Крим. Не знаю, чи тепер схотять... У них і тепер думка, щоб судна з усім потопити...

— У мене бунту, непослуху не сміє бути, говорив твердо Сагайдачний — От я зараз вернуся, лише у таборі зопоряджу, що треба... Чепіля поставлю на моє місце, то досвідний ватажок..: Підожди таки тут, я зараз...

Сагайдачний почвалував до табору. Зараз поскликали старшину і Сагайдачний пояснив у чім діло.

Козаки не були цьому раді, що Сагайдачний їх лишає, але таки признали полковника Чепіля отаманом.

— Робить так, як до тепер робили? Йти табором в купі, не розбігатися, на ніяку добичу не лакомитись, хіба яку отару овець забрати, щоб прохарчуватись.

Отамана у всім слухатися, як би й мене. Та колиб я дожив, а стрінувся з яким неслухняним, то досі йому й жити. Ти Марку остаєш і далі обозним, держись добре і слухайся досвідної козацької голови. Як мені поталанить прибути на Січ ранше, то будьте цього певні, що зараз поспішу вам на вируку. Я вас не оставлю в тісноті, бо я за вас відповідаю моєю головою.. Ну працювайте, товариші, дай Господи здорово побачитись... Та ще одне : дайте мені трохи визволенців,

що на морю бували. Мені треба на суднах здорових рух, та досвідних голів більше...

Зараз на перший поклик зголосилося більше, як дві сотки визволенців. Вони почували себе на морю безпечнішими.

А тим часом гурт козаків повилазив з суден на беріг і обступили Іскру.

— Що ви вважали з отаманом? Коли зачними судна палити?

— Подождіть, каже Іскра, зараз верне Сагайдачний. — Іскра поміркував, що ці, які сюди вийшли жартів не знають і готові на все.

— Ми це і без нього зробимо, каже один, дивлячись грізно на Іскру.

— Досить нам цюї морської волокити. Ми тут з суднами возимось, а там здобича паювалась.

— Ви знаєте, що здобича буде паюватися аж на Січи...

— Ми знаємо, та ще хочемо її бачити... Та здобича, що на суднах піде на дно моря, а ми і до цієї маємо право...

— Схаменіться товариші!.. Не вжеж в таку важну хвилю ви ставати хочете проти старшини?

— Ти, потурнаку собачий, мовчи, коли не хочеш у морі скупатися, нам тепер на морю ватажка не треба.

До цього гуртка стало прилазити більше козаків. Очевидячки, що вони бунтувались...

В ту хвилю причвалував Сагайдачний з своїми розсильними.

Гурток покинув Іскру і пішов йому на зустріч. Сагайдачний приказав своїм козакам держати мушкети на поготівлю.

— А ви куди мандруєте, прочане ?

— Ідемо до табору, каже передний, той що так гостро поставився до Іскри — не загинати нам на морю. Морем на Україну вороття немає...

— Я кажу, що є вороття і морем, і я туди вас поведу...

— Йди собі сам, коли воля, ми до табору йдемо...

— Зараз завертати до суден на свої місця, крикнув Сагайдачний сердито, показуючи булавою.

— Ми раз сказали, що не вернемося, уха тобі позакладало ? крикнув сердито передний козак. Чорт нам з такої старшини, що заморити нас хоче.

Сагайдачний не дав йому докінчити, вихопив пістоль зза пояса, гримнув стріл, і козак поцілений в саме чоло розвів руки і впав на землю.

Всі збентежились. Дехто отямившись хотів хапати за зброю, та ось з поза Сагайдачного виступили козаки з рушницями готові до стрілу. Їх старшина крикнув :

— Хто з вас ворухне рукою, піде чорту в зуби...

— Привести сюди з табору чотири гармати з усім... приказав Сагайдачний до посильного козака...

— А вам собачі сини за непослух і бунт зараз тут буде і амінь... Обертаючись до старшини з свого почоту каже :

— Двох із них пусти, а прочих поведи над беріг моря і кожному кулю в лоб...

— Слухай, дідоведе, оден з другим, каже до тих, що їх помилював — скачіть до суден і скажіть тамтим, що жаден до табору не сміє йти.

Жадне судно не сміє бути затоплене. А коли зачнуть далі бунтуватися, то я ось зараз затоплю судна сам гарматою, але враз з ними і з вас, ні одна душа не вийде на беріг..

До моря стали наближатися дві вибрані сотні возволенців з рушницями..

І ця бундючна зухвала юрба, що недавно так грізно ставилась, тепер посмирніла, мов ягнята, збилася в купу..

— Підожди ще хвилинку, я тобі дам більше цього чортового мяса, каже Сагайдучний — на суднах ще є бунтарі, тих ми ураз з другими покараємо..

Тоді виступив Іскра і став Сагайдачного просити :

— Сагайдачний ! Пожалій їх, та вибач їх дурному розумові. То добрі козаки лицарі, я не знаю чому їх такий дурман напав, сеж люде із твоєї школи..

— Тим гірше для них, коли мою школу спогадали, сеж не новики які-будь.

— Отамане, я прошу за ними. Головний винник вже покараний. Зроби це для мене і прости..

— Правда, ти мені вратував життя, то для тебе я і прощаю..

Рушай оден з другим на судно і не показуйся мені на очі..

Козаки побігли над беріг і поскакали до суден, раді з цього, що їх Іскра своєю просьбою вирятував..

Сагайдачний передав коня одному з посильних і відправив до табору, а сам пішов на ата-

манське судно, де стояв заткнутий малиновий прапор. За ним пішов Іскра. Він каже :

— Якби ти Петре не був приїхав, зі мною було б зле. Мене вже потурнаком лаяли і втопити відгрожувались.... Одна іскорка і порох бувби спалахнув... Я дививсь на тебе, як ти говорив. Твої очі звичайно такі лагідні, тепер стали страшні. В них була якась домонська сила. Ти, мов той вуж з казки, потрафиш живу істоту повернути в камінь. Дививсь я на тебе, та мене самого морозило, а їм то певно кров зледеніла від того погляду...

— Треба хотіти, треба мати тверду незломну волю, а вона певно поконеє противника. Та ще треба знати й душу того, над котрим хочеш панувати. Колиб я був зробив інакше, уговорював, просив, то вже було б по моїм отаманстві, а можеби вже й не жив...

Отаман дав знак і вдарили веслами з усієї сили...

Зараз поміркував Іскра, що судна пливуть на полудне...

— Отамане, не туди дорога у Керч...

— Туди дорога у Синопу, каже Сагайдачний... Вони нас там, як найменше сподіваються. Треба і їх навідати за одним заходом...

— Деж ми цю добичу заберемо? клопотає Іскра.

— Тим разом обійдеться. Буде з нас, як зруйнуємо город та трохи невольників визволимо. І козацтво треба зайняти якоюсь лицарською роботою, щоб їм джмілі з голови викурити.

Погода була гарна і море спокійне... Вислані на стежі судна, котрі плили великим колесом нігде не застрімили ворога.

В Синопі, до котрої підплили під вечір, нікому і не снилося про те, що так близько стоїть небажаний гість.

Синопа, це велике торговельне турецьке місто, стоїть у близьких зносинах з Кафою і Царгородом. Тут вже знали про набіг козаків на Кафу. Їх це заспокоїло, що козаки вдоволяться Кафою. і попливуть собі геть.

Козаки увійшли у город ноччу, не стрічаючи жадного опору. Стрітили трохи турецької міліції та жовнірів, яких у мить побили, потім підпалили в кількох місцях. Турки думали зразу, що це звичайний пожар. Аж з годом, коли бігли ратувати, пізнали, хто це зробив. Напав усіх великий страх. Кожний забув про пожар і ховався де попало. Люде, мов божевільні бігали серед пожежі і гинули на козацьких шаблях. Тільки невольники заворушилися, розбивали кайдани, убивали своїх наставників і єдналися з козаками.

— Збирайтесь братчики до пристані, гукали козаки, скликайте усіх, розбивайте льохи і тюрми, а швидко, бо ми тут довго не будемо і над раном відплинемо — почуєте голос сурми, то буде знак, що незадовго нас тут не буде.

Цілий город перемінився в одно палаюче море, у пекло.

Сагайдачний навіть не виходив на беріг. Від моря приказав пильно сторожити, щоб не попасти у матню...

Такої легкої побіди ніхто не надіявся. Усі признавали, що це треба приписати тьлантові і щастю Сагайдачного.

Усі, почавши від такого бувалого козака, як

Іван Іскра, до останнього дивилися на Сагайдачного з великою пошаною, з пієтизмом. Всі свято вірили, що де Сагайдачний отаманує, там козак мусять побідити. Такого ватажка не можна не слухатися. Ці, що хотіли під Кафою бунтуватися, тепер тяжко каялися. Сагайдачний відніс велику перемогу не лише над турками. Він побідив душу козацтва, яка покорила його талантові і стала від тепер сліпим зряддям в його лицарських умілих руках.

Як вже були на морю, каже до нього Іскра зворушеним голосом:

— Вибач мені отамане, що я до тепер не знав тебе оцінити, як слід. Ти незвичайно щасливий чоловік, до чого тільки возьмешся, тобі таланить,..

— Я тобі зараз усю тайну відкрию, чому мені до тепер таланило. Бо я поки до чогось візьмусь, перш добре обдумаю. Тим я не подібний до попередніх наших козацьких проводирів. Вони ризикували. Я ризикую хіба в остаточності, коли нема виходу. Вони ризикували відразу, не почисливши своїх сил. Я обдумавши добре зараз берусь до діла, коли знаю, що вдасться. Колиж ні, то навіть не показую по собі, що у мене така думка була. Ось ми тепер знищили Синопу. Я знав, що турки того не сподівались, щоб ми по Кафі зачинали зараз щось друге. Ця пожежа Синопи, упевнить турків у тому, що нас усюди можуть сподіватися. Тому кожний приморський город не випустить своїх сил на море, а держатиме для своєї оборони... Колиб у мене були легчі судна, не так нагружені, я можеби з ними помірився. Тепер го-

ді на таке пускатися, бо це булоб вже ризико. Ми плинем на Керч...

Та незадовго приплило стежне судно з докладом, що від заходу пливе велика фльота...

— Тепер треба поспішати. Возьми Іване сектант і покажи найкоротшу дорогу на Керч.

Гребці вдарили душе веслами. Сагайдачний післав Іскру на розсліди. То була справді турецька фльота з великими кораблями. Іскра виміркував, що вона пустилася козаків здоганяти. Вона либонь догадувалась, що козаки плисти муть довкруги Криму...

— Вони дурні — каже Іван сміючись — аж тоді помудрійшають, коли на певне дізнаються, що ми на Керч пливемо.

— Колиб вони додумались того зараз, непременно заступили би нам дорогу і булиби ранше підплили там ніж ми.

Козацька фльотиля заплила до заливу і Сагайдачний, щоби піддурити турків, вигадав ще одну штуку. Назбирали комишу, повязали шнурами і пустили на море. На цих вязанках понакладали куклів пороблених теж з очерету, понавязували ріжних шмат. З далека виглядало це, начеб плили човни з людьми.

Цей дурман повівся добре, бо турки наблизившись стали стріляти з гармат...

— Не вадить, що собі напсують пороху і куль, а ми тимчасом будемо у лимані Міюса, а там вже відпичнемо безпечно по трудах.

Вже були в лимані, як ізгук турецьких гармат доходив ще до їх уха.

Відпочивали тут два дні, виспались і поживи-

лись, заки поплили далі горі рікою, аж поки не доплили до того місця, де вже човном, та ще й нагруденим годі було плисти. Тепер зачалась тяжка робота витягати судна на беріг і переягти їх до Самари.

Тут була пустіль, поросла густими острівцями старих, споконвіка не рубаних дерев. По розпорядкові Сагайдачного нарубали дерев і приладили їх на округлі валки, котрі треба було підкласти під судно і так їх посувати далі.

Козаки поділились на гуртки до кожного судна.

Була тут дуже не привітна багниста сторона, поросла комишем і трощею. Треба було шукати за сухшими місцями, а то скільки суден загрязло в болоті, що з бідною їх можна було витягти.

Судна перетягали одною дорогою, одно за одним, через що не треба було більше дороги промощувати, як для одного судна.

Від сонішної літньої спеки видобувалися задушні смороди з гниючого в мочарі комишу, що не можна було дихати і люди душились та кашляли. Ноччу не було краще. До сього зявлялись цілі хміри кровожидних і влізлизих комарів, що обкусували людей до крові. На землю насідала густа мрака, що на тільки кроків не було нічого видно.

Сагайдачний побоювався дуже про своїх людей. Колиб прійшлося довше так жити, то певно прокинеться від цього якась недуга, яка їх здештакує. З цього важкого положення треба було чим швидше видістатися.

Він підгоняв людей до поспіху :
 — Поспішайте товариші, бо це bagno нас усіх заморить.

Не зважаючи на свій високий уряд, він знімав жупан, роздягався до сорочки, облитий горячим потом працював заодно з козаками.— Козакам не вільно було сідати або лягати на землю, — не вільно було пити зеленої води з багниска. Під ніч розкладали огонь з комишу, з чого виходив великий дим, що відгоняв комарів. Козаки сідали відпочивати на човни.

Та мимо цих осторожностей, козаки стали западати на пропасницю, яка їх дуже мучила. Коли кого присіла, він лежав цілими днями в байдаку у великій горячці.

Ніхто не ремствував проти старшини, бо всі вірили, що один Сагайдачний зможе їх вивести з того нещастя. Працювали всі невпинно, бо отаман працював з ними і не щадив себе.

Сагайдачний силою своєї твердої волі не надавався недузї, хоч нераз було таке, що аж умлівав з утоми. При помочі свого сєкстанта витичив собі дорогу на Самару, і туди не впинно прямував. Ця мандрівка так усім надоїла, що інколи приходило їм на думку викинути усю здобичу з суден, або й судна покинути і втікати. Та ніхто не посмів такого слова сказати. Коли Сагайдачний цього не каже, так очевидно, що того робити не треба.

По довшім часі такого страждання відістались з багнистого місця на узгір'я поросле лісом. Всім аж полегчало на душі. Тут було цілком краще. Повітря було чисте і здорове, натрапили

на гарну річку, що плила до Міюса з чистою водою, якої козакам вже не доставало. Вода, яку позабирали у Кафі на човни, в бочках від горяча була тепла і вже стала теж псуватися.

У Сагайдачного була ще одна жура. Він поспішав добратись до Січи. Хто зна, яка доля стрінула ту частину війська, що пішла через Крим. Кожна днина була йому дорога. Та поминувши це треба було на тім місці відпочати. Богато було недужих, яких пропаснищя з ніг збивала. Сагайдачний мав з собою цілий шпиталь знеможених, недугою обезсилених товаришів, яким нічим було помагати.

В тім місці багато було усякого звіра. До тепер жили самою рибою та сухарами. Тепер можна було добути свіжого мяса. В лісі були цілі пасіки диких бджіл у дуплах дерев — а меду стільки, що плинув дірами мов потічки із джерела і застигав на вітрі. Сюди сходились різні звірі, та лизали солодку патоку. Сагайдачний казав недужим їсти багато меду. У лісі було багато ягід.

Сагайдачний підтримував того бадьорого духа, який запанував тепер між козацтвом, своїм дотепом та жартами. Знову забреніла бандура, залунала весела пісня.

Тепер неможна було у Сагайдачним пізнати того суворого ватажка, що не знав жартів. Хоч страшний біль голови морочив йому світ, він не давався. Зараз післяв досвідних козаків розглянути, кудю найблище до Самари дібратись, та вибрати пригоже місце, щоб попускати на воду судна.

Вони повернули третого дня з доброю вістю,

що Самара вже не далеко, і добрий беріг знайшовся.

Сагайдачний скликав козаків і заговорив :

— Знайте товариші, що ми при Божій помочі перебули більшу небезпеку, як велика баталія з турками. У цій проклятій стороні ми могли усі загинути від гнилої пропасниці. Сеї дороги ні я ні ніхто з вас не знав, та що я вас туди повів, то не винуйте мене за це, бо як самі здорові знаєте, іншої дороги нам не було. Ми ще не знаємо, як поталанило тим нашим товаришам, що вертаються сушею. І хоч я, як дуже радий і вдячний небесному Богу і св. Покрові, що ми два дні від Самари і не вдовзі побачимо Дніпро-Славутицю, то моя душа страждає неспокоєм, що з нашими сталося. Нам, товариші, треба поспішати до дому Тому берімось зараз до роботи. Спасибі вам панове товариство, що мене слухалися, і я гадаю, що й далі так буде.

— Слава Сагайдачному ! гукали козаки, веди нас куди знаєш. З тобою ми у саме пекло підемо, бо ти поведеш нас до побіди...

Узялись жваво до праці. Судна пішли в рух.

І справді третого дня добрались до Самари і попускали судна на воду. Вдарили веслами і судна помчали стрілою у низ Самари.

А коли заплили у Дніпро, кожний мачав пальці у дніпрову воду і хрестився, наче на Йорданському водосвятті.

X.

На Січи ніхто не знав, як повівся похід. Коли вже міркували, що пора було вернутися, огорнула усіх нетерплячка. Стали непокоїтися. І було чого, бо у похід пішов сам цвіт запорожського низового лицарства. Пропаде воно враз з Сагайдачним, тоді на довго Січ не піднесеться з свого упадку. Дехто поплав далі Дніпром на зустріч, та вертався з нічим.

Аж ось від Черкас падплила козацька фльота, яка давала про себе знати гарматними стрілами.

А сеж що? питали на Січи. — Хібаж Дніпро другим кінцем повернувся, а Крим перескочив до Києва?

Уся Січ вийшла на вали, невірили тому, що власними очима бачили.

На переді плив Сагайдачний.

На валах Січи гримнули гармати на повітання.

— Чи це ти, чи твій дух? говорив з валу кошовий до Сагайдачного — хіба, що ви місто у Крим, поплили на прощу в Київ.

— Далекою дорогою треба нам було обіздити... а Чепіль вже вернув з військом?

— Не було нікого...

— Або пропало військо, або десь по дорозі застрягло, і від татар відбивається — говорив Сагайдачний, а на серці у нього аж похололо.

Сагайдачний війшов на беріг і розповів кошовому, що сталося.

— Гарно воно пішло, каже кошовий, та погано скінчитися може.

Вони вже повинні тут бути, бо їм блища була дорога, як тобі. Колиб недай Боже, військо пропало, то товариство нам цього не вибачить... ти це знаєш...

— Стільки може бути на Січи війська готового до походу ?

— Не більш двох тисяч... Прочі порозходились коло хліба робити.

— Гаразд! Я завтра йду з ними, дещо між моїми знайду охочих, тай здорових, багато нездужає від пропасниці, і поспішаю на виручку. Кожна втрачена година дорога... Лише треба мені байдаків добрих, бо мої трохи понівечились...

— Добре, я ще нині запоряджу, що треба а ти відпочинь...

— Або виручу тамтих, або сам поляжу головою. Я цього певний, що старий Чепіль не дав себе в торбу взяти. Там є більше, як два тисяч, не аби якого війська. Певно десь в Криму окопались, а татари їх обложили. Та для них страшнішим ворогом буде голод і спрага...

Тепер стали виносити з суден добичу, яка мала бути пайована, як усе вісько вернеться.

Сагайдачний приказав брати на судна, як найбільше харчів...

На другий день в ранці пішло шість сот кінноти правим берегом Дніпра, а піхота з гарматами, харчами і таборовими возами поплила долі водою...

XI.

Полковник Чепіль розставшись з Сагайдачним рушив зараз тою самою дорогою, якою йшли сюди.

Перейшли гори, минули спалений Єски - Крим і подались в середину ворожого краю. Йшли великою пустинею. Татарські улуси позникали. Татари забрали свої отари та табуни і пішли у глибину Криму. До того ще спалили степ. Аж страшно було в таку дорогу пускатися. Нічого не було видно, хіба почорнілу землю, на яку падав неכולний жар літнього сонця.

У козаків було харчів доволі. Коней і волів кормили сухою пашею, а воду для себе і для скота везли в бочках, які наповняли в тих річках, котрі по дорозі надибали,

І коні і люде страшно мучились. Горяче сонце ссало із них останню кепельку. Коні дуже помарніли, та ледве волоклись понизивши голови.

До тепер не стрічали ніде ворога. Аж коли перейшли на другий беріг ріки стали показуватись на обрію татарські стежі, які очевидно зорили за козацьким рухом. Вони, начеб із землі виростили і пропадали в степу. Згодом стали чіпати козаків, і треба їх було відгоняти рушничним огнем. Ті напасти ставали що раз частійші. Чепіль приказав, щоб стежі ніколи за далеко у степ не запускались і не ганялись за втікачами.

Від пійманих татар довідались, що хан з ве-

ликим військом заступить козакам дорогу перед Перекопом і похвалявся, що ні одна козацька нога з Криму не вийде.

Старшина довідавшись таке, затрівожилась. Вони не так боялися татарського війська, як голоду і безвіддя, колиб прийшлося довше в Криму задержатись. Народу в таборі було дуже багато, до того ще жінки і діти, яких визволили з неволі. Усіх треба було вигодувати і напоїти. Оден козацький розїзд захопив десь на боці отару овець, з чого всі були дуже раді. Та цього не на довго вистало. Вода в бочках стала висихати від соняшної жарі.

Старшина турбовалась, та цього не можна було козакам показувати...

Чим блище доходили до Перекопської шийки помітили стежні козацькі чети, що там стоїть справді велике татарське військо. Тепер вже розїздів не можна було посилати. Кіннота, що йшла довкруги табору держалась близько. Треба були сподіватись кожної хвилі, що татарва напре на них цілою силою. Табор поступав уперед дуже обережно, щоб кожної хвилі бути готовим до бою. У тій стороні степ оцілів від пожару і вкривавсь високою травою.

Аж одного дня татари стали наближатись. Від півночі сунула чорна валка, яка щораз стала розвиватися в півколесо, поки зі всіх сторін не замкнули табору.

— Коли нам з Січи не наспіє поміч, то ми пропали говорив Чепіль до Жмайла. Як там вже є Сагайдачний, то він нас не лишить, а може і він десь у сій непевній дорозі пропав...

— А я цього певний, що Петро не пропав, і що він леда день прийде і нас виручить. Ми поки що будемо відбиватись у таборі. Правда, що годі нам зараз йти далі, поки трохи не перебемо татар, але взяти себе не дамо.

— Без води погинемо. Придивись, скільки у нас жінок і дітей. Коли вони повмірають, то у таборі кинеться яка пошесть і чума, або чорт зна що. Ми тепер так обложені, що хіба птиця з табору перелетить, щоб братів про наше горе звістити.

— А я кажу, що вода буде... Я зараз, як ми окопаємось викопав колодязь і добудемо води. Неможливо, щоб води тут не можна добути. У нас і дерева доволі з наших човнів... Не турбуйсь отамане.

— Тут хочеш копати колодязь ?

— Ні не тут, а трохи далі. Тут не добре місце до оборони. Ми рушимо замкненим табором ще трохи наперед... я гарматою промощу собі дорогу.

І зараз положення табору змінилось. Передні і задні вози пообертались. Передні почихали люди руками. З відсіля стали стріляти з гармат у збиту татарську юрбу. Табор йшов черепашиним кроком, але таки посунувся о кілька гонів наперед серед безнастанної пальби з гармат на усі боки. Татари стали, що раз більше присікатися з таким страшним галайканням, що аж морозило.

Табор станув у такому місці, яке Жмайло уважав за відповідне. Зараз пообертали вози боком, і як лише настала ніч взялись до заступів і стали з усіх боків окопуватитися. А по середині табору стали могильники під оком Жмайла копати коло-

дязь. Робота йшла день і ніч. Жмайло казав розібрати похідні судна до переправи через ріку призначені і тими дошками підпирали стіни колодязя.

Чепіль тою роботою дуже цікавився. Заходив часто сюди і питав, чи вже вода показалася?

— Ще нема, та ми її добудемо, хочби прийшлося докопатися, аж до Сарахманів...

— А це що таке Сарахмани?

— У нас в Галичині вірять люде, що десь під нами, якісь Сарахмани жувуть, народ дуже вбогий. У нас люде у великодньому тижні лушпини з яєць на воду кидають, це мовляв для бідних Сарахманів, у котрих тільки і свят буде, що ті лушинки пооблизують.

— Тобі жарти в голові, а мені турбота світ морочить...

— Я не жартую, коли про колодязь говорю. Він буде, ще і журавля поставимо, та ще і корит на воду наробимо...

Татари лише раз пробували узяти табор приступом, та їх так привитали, що лише багато людей втратили. Тепер розпочалася облога.

Татари були певні, що візьмуть табор безвіддям, коли не голодом, і тому ждали тої хвили терпливо, аж козаки самі здадуться, або усі вигинуть. Вони незближалися до табору на віддаль гарматнього стрілу. Лише ноччу страшно галайкали і тривожили людей, та не давали їм спокою.

Третього дня могильники, що копали колодязь крикнули в гору:

— Вода!

Цілий табор від цього одного чарівного сло-

ва, начеб ожив. Слово переходило від одного до другого, поки не облетіло цілого табору. Всі дуже раділи і хрестилися. Копальники, як раз нагнали на джерело. Вода підходила, що раз вище. З долу кричали, щоб їх швидше тягли в гору, бо вода доходила їм до грудей і грозила їм затопом. Вода була така студена, що аж у костях ломило.

Зараз опісля стали спускати у низ ведра і тягти воду, котру вливали в налажені корита. Вода зразу була каламутна, та ніхто на це не зважав, бо умирав від спраги. Коні почувши воду стали ірзати і рватися з припонів до колодязя. Жмайло приказав вливати воду в судна, щоб більше було до води приступу. Народ перся до води, що аж сторожу треба було поставити для вдержання порядку.

Це протяглось до заходу сонця. Вода прибувала в колодязю, чим раз вище, добра, студена, чиста.

Зараз поставили на двох стовпах деревляний вал, на якому причіплено довгий мотуз з ведром. Козаки на переміну тягли воду і вливали до корит та до човнів. Люде, начеб віджили, усі повеселійшали, начеб на світ народились.

Чепіль говорив до Жмайла :

— Ти наш Мойсей, що дав нам воду в пустині. Пропалиб ми, мов руді миши в степу. Тепер можна вже подождати на місці поки підмога не прийде. Татари йно ждуть того коли ми здамось і тому нас поки що не чіпають,.. Хай ждуть, ми подождемо теж.

— І ми довго ждати не можемо, бо харчів не стане. Треба усю поживу перечислити та вида-

вати, на кожного по паю. Із зовні ми нічого не добуємо ні вола ні осла.

— Нам треба забезпечитись на яких два місяці,

— Краше буде, як поміркуюємо на три, каже Жмайло. Особливо з сухарами, кашею та борошном треба щадити, щоб не прийшлося саму конятину їсти. Ти батьку прикажи кухарам почислити все, а я вже поррахую як слід...

Усі благословили Жмайла і почували себе бадьорими. Навіть скот повеселішав і взявся за суху пашу.

В таборі залунала весела пісня, забреніла бандура...

Татари не могли того зрозуміти, що сталося. Підкрадались вночі під табор і замість одчаю почували веселість...

Як донесли про те ханові, він каже :

— Тим шейтанам сам чорт помагає. Мусимо їх брати силою, а то далі ми всі з голоду і спраги поздихаємо...

Справді татарське військо голодувало, а воду для людей і коней привозили у шкур'яних боклагах...

Зараз другого дня пішли татари до наступу. Вони підіхали з одного боку з великим криком і пустили на табор велику силу стріл, яка навіть не долітали. Козаки стріляли з гармат і рушниць, косили татарські ряди, мов траву. Татари подались в зад і вже того дня не наступали.

На другий день знову ніхто не показувався. Татари кудись пропали.

— То якісь татарські хитрощі — говрив Че-

піль до старшини — вони щось задумують, а нам так довго ждати не можна, бо голод заллечима, колиб так можна на Січ віскочити...

На таке каже Струк:

— Цього не треба. Як на Січи вже є Сагайдачний, то він певно поспішить нас визволити, колиж його там нема, то нема там з ким на вируку йти. Тепер робота коло хліба і все порозходилося. А заки вони зберуться, то ми пропадемо...

— Краще би розвідати, куди татари поділись — каже Жмайло — я поїду сам на розїзд. —

— Ти не поїдеш, бо тебе тут потреба, тиж озобний. Розїзди пішлемо на всі боки, а вже до-свідних людей ми знайдемо...

Старшина стала подавати ріжних запорожців, які своєю проворністю відзначались...

— Поїде Степан Бульба, Тарас Печінка.

Максим Грух, Конопель — Господи! у нас не булоби людей. Названих зараз прикликали, а Чепіль каже їм:

— Беріть, голубята, по десяток козаків, виберіть найкращі коні, і гайда на розїзди...

Розвідайте, куди татари ділись? У бій не вдавайгесь, а помітивши, де татарва, завертайте швидко у табір, може справді покажеться таке, що зможемо рушити далі і перебитись табором.

— Воноби можна і зараз так зробити, якби ми могли з собою і наш славний колодязь забрати, каже Бульба - ну їдемо братчики...

Зараз розійшлись вибирати собі людей і коні.

Розїзди виїхали з табору і незадовго пропали в степу...

Над вечером всі вернулися, крім Степана Бульби, він поїхав прямо на північ...

— Ті певно пропали, каже Чепіль. Там певно була найбільша сила. — Ну, нічого... треба у той бік післати за слідом другий розїзд... той мусить бути обережнійший...

Як лиш на світ заноситись стало, виїхав на північ другий розїзд.

Другі розїзди, які поверталися вчора нігде татар не стрінули...

Нинішній розїзд недалеко заїхав, як помітив від півночі великі клуби диму, наче чорна велика хмара припала до землі і сунулась з опівночі на південь. З півночі підганяв її сильний вітер.

— Степ запалили, втікаймо! Крикнули в оден голос всі козаки і завернули коні. Вони поприлягали головами до шиї коня і підганяли їх. Коні зрозуміли теж небезпеку і гнали так, що під животами майже землі не доторкали.

В таборі помітили їх теж і зараз зауважали пожежу степу, яка йшла з півночі.

Жмайло станув на возі з сіном і кричав:

— Хто живий виступайте обкопувати табор, та лиш так, щоб траву перекопати. Порозносити судна з водою попід вози, щоб можна погасити пожар.

Довкруги табору зароїлося від людей. Кожний поспішав хапаточи, що в руки попало: шаблю, келей, заступ... Робота йшла дуже запопадливо.

Жмайло приказав перенести порох в середину табору і прикрити переверненими суднами, а на се накладено одежу і злигано водою.

Всі жінки в таборі тягли воду з колодязя і помагали козакам...

Хмара диму, що раз наближалася. Коні і скот стали не покоїтися.

Воли ревіли, коні квичили, та обступили колодязь понизивши голови.

В таборі настала велика жара, а відтак дим заляг увесь табор і виїдав людям очі. Та робота невгавала, хоч люде душилися від диму. Вітер перекидав полум'я на передні вози. Огонь тушили водою.

На щастя подув сильніший вітер і пігнав огнем далі. Над табором, наче огняна буря перелетіла. Ціла околиця горіла. Жара була страшна, хоч диму вже не було. Згодом завдяки тому вітрові став воздух холодніти. Усі свобіднійше відотхнули. В таборі небуло ніякої шкоди.

Та ось за сим вітром надплили з півночі справдешні хмари на небі. Почулись сильні громи, які не вгавали. Блискавка одна за другою шнирляла по темносиніх хмарах.

За тим пішла сильна злива. Дощ падав, начеб небесні застави повідсувались.

Злива тривала коротко, начеб на те тільки післав її Бог, щоб потушити огонь по степу. Згодом хмари полетіли геть на полудне і показалось чисте голубе небо. Воздух прочистився і просвіжився. Усі віддихали повною грудю.

— Господь на нас милосерний, говорили козаки поміж собою.

— А Бульба таки пропав з своєю четою. Коли не поляг, то згине між татарами у великих муках. Вони помстять на ньому все...

— Пропав, або й ні, каже полковник Глух. Він хитрий, як лисиця і татарську мову знає, а

певно що добрав собі таких самих товаришів, як і сам... Я надіюсь, що він перекрався і дасть знати на Запорожа ...

— Бог би з тебе говорив, каже Чепіль — та воно не легке діло через татарські лави на цій вузенкій шийці перекопській...

— Боже, йому помагай! говорив Жмайло — а ми порадьмося, що нам далі робити?

— Поки що лишаємось на місці, каже Чепіль, бо кращого не знайдемо. Маємо тут воду, вогнем нам більше нічого не зроблять.

— Підождім тут ще тиждень. За той час, колиб Бульба жив, добравсяби певно до наших.

— То за короткий час. Пождімо дві неділі — треба деякі вози понаправляти, бо поки стоять на місці, то стоять, а рушити з місця, то певно порозлітаються. Калеса порозсихались, нічим мазити... Відтак рушаймо далі табором поволи але певно. Колиб прийшлося знову станути, викопуємо другий колодязь і якось не пропадемо, а блище станемо своїх.

А тим часом хан бачучи, що степовим пожегом табору не знищить, запорядив великий настул з усіх боків.

Татари, мов з землі повиростали. Вони летіли на конях з великим розгоном і криком прямо на табор, аж жахом проймало. З табору стрінули їх гарматою і рушницями. Настала оглушаюча пальба, аж увесь табор оповився густою хмарою диму.

Татари падали цілими валками. За цим валком з трупів ховалися татари, що позлазили з коней, перелазили через вал і перлись далі. З відсіля випускали цілі хмари стріл і посувались що раз бли-

ще. Від безнастанних стрілів, рушниці так порозпікались, що годі було пороків налаштувати...

Татари, мов скажені перлились далі. Жмайло задалегідь приказав покопати ями, прикрив їх сундами і тут скривали жінок, дітей, та ранених, щоб їх захистити перед татарськими стрілами. Напираючих татар не можна було ні рушничним, ні гарматним огнем здержати. Добрались аж до возів і стали туди дергися. Козаки відбивалась шаблями, списами а то і дрючками. Старий Чепіль страшно ізнемігся і гадав, що йому вже прийшла остання година.

Уся козацька старшина боролась поруч з козаками. Жмайло роздягся до сорочки. Осмалений димом, без шапки з шаблею на голо бігав з одного боку в другий, перескакував з одного воза на другий, мов олень і стинав татарські голови, мов маківки. Страшно було на нього глянути. Очі набігли кровю, губи спечені аж чорні, голос охрип. Дві стріли його досягли, з нього текла кров, яка на йому засихала, та він на це не зважав. Де був найбільший напір, там він зараз і з'являвся...

— Ось так їх братіки, ось так собачих синів, ми їх проженемо. Ось незадовго наспіють наші на вируку. Сагайдачний вже у Перекопі. Недавайтесь, вже не довго нашого горя.

Говорив так на вгад, щоб піддержати духа у війську, хоч сам не вірив в те, що говорив.

Жінки і діти, що у ямах поховались підняли страшний лемент. Кожне прочувало, що коли татари прорвуться у табор, то усім прийде кінець...

* * *

Степан Бульба, старий досвідний запорожець вибрав собі таких самих завзятців, як й сам і поїхав на розвіди на північ від табору, прямо на Перекоп...

— А що братіки, голубята — а колиб ми так поза Перекоп перебрались, тай до своїх махнули ?

— А чому ? Можна попробувати. Козак не без долі.

— Та коли ми всі на це згодні, так не їхать нам на конях, а йти пішки, чорт його батька знає, чи де у траві зачаєних татар не стрінемо.

— Не то пішки, а нам і передягтись за татар треба. Кожний з нас, як ми тут усі є, знаємо сю песьчу мову...

— От і добре, голубята, каже Бульба — тепер діло у цьому, щоб татарської одежи добути...

— А коли у нас буде татарська одежа, то чого нам коней кидати ? каже не старий ще запорожець Онисько Хрущ — от братіки ви добре дивіться, може де любчиків татар помітимо, а тоді ми й подумаємо.

Онисько Хрущ, то була собі замітна особа між тим товариством. Говорив дуже поволі, начеб слово пережував, поки його з губи випустив. Низького росту, не дуже подавав на силача, та він справді був дуже крепкий. Говорив мягким голо-сом наче жінка, ніколи не хвилювався, і не злякався, хоч би самого чорта, а різнути йому ножакою ворґа по шиї, то начеб хліба вкусити.

До того він був перший повзун на запорожжі і знав порушатися по гадючому цілі гони без утоми. —

— Ось бачите, братіки, я вже щось бачу. Он там у степу легенький димок серед степу показується. Ви тут лягайте у траві з кіньми, а я з кількома товаришами підкрадусь роздивитися...

Козацькі коні були до того навчені, що на команду лягали на землю і лежали доки було їх панам завгодно. Сталося по думці Хруща. Коні полягали в траві, а всі пішли за Хрущем ховаючись. Хрущ випереджав усіх...

Наближались тихцем до сього місця, з відки, виходив дим. Згодом побачили сторчачу серед трави татарську кінчасту шапку. На знак Хруща козаки припали до землі, а він узявши довгого ножа в зуби поповз далі. Незадовго повернув до своїх.

— Ось, як воно братчики. Десяток татар — я посчитав добре — сидить при вогнику і печуть мясо, либонь конятину. Один стоїть, та либонь не пильнує, а так собі, бо вони тут безпечні. Ми підповземо, та хоч нас йно шестеро, то подолиємо і буде одежа...

— Яка у них зброя? спитав Бульба.

— На ратищах печуть конятину, а попри те ніж, тай годі — ну братчики, не час роздобарювати, ходімо...

Всі поповзли наперед з ножами в зубах. Шаблі, та пістолі позакидали за спину, щоб незаваджали.

Татари справді нічого не прочували. Вони сиділи кругом огня і заїдали печене мясо.

Тоді Хрущ схопивсь перший, і мов кіт на миш кинувся з ножом на першого найблищого татарина. Татари осторопіли, та заки станули до обори, вже Бульба з товаришами усіх порізали.

Всі знали, що робити, поприсідали до землі і стали стягати з побитих одержу, та перетягали на себе...

— Ог зле баргіки, каже Хрущ — далєбі що зле. Ми поспішились. Одного татарина треба було оставити в живих, та гарненько розпитати, що нам треба знати.. далєбі шкода..

— Не журися, каже Бульба, ми ще десь язика добудемо...

Тепер Хрущ і другі козаки стали мазати собі лице попелом та вуглям, розмочивши його слиною..

Хрущ свиснув. За хлилю посхапувалися коні і прибігли до своїх панів.

— Ог козацькі коні, розумні далєбі, цілувати їх за це, говорив поволі Хрущ, розумний козацький кінь, то краще дурного товариша.. Коні прибігли до козаків і стали їх обнюхувати.

— А тепер голубята на коні та в дорогу, каже Бульба..

— Ой ні братчики, говорив Хрущ — так воно буде не добре. Ми ще поспіємо, та ось шкода нам тільки печеного мяса оставляти вовкам на снідання. Хай же татарським падлом вдоволяються, а за мясо хай вибачуть. Ог братчики, беріть покускові в кишеню, а по дорозі схрупається. Спасибі добрягам татарам, що подбали.. Воно, конятина чи баранина, все одне, аби голоду не було.

Козаки посідали на коні і поїхали далі на північ...

Вони роздивлялись на всі боки і о скільки мога виминали купи татар. Та не все повелось їхати поміж дощ.

По за собою побачили вони, як татари запалили степ, і як огонь гнав по степу на південь...

— Горячо буде нашим, говорили козаки, нам треба поспішати, що сили...

— Та всеж так, щоб коней не заморити... Хитрі татари, не підпалювали довго степу, аж добрий для них вітер трапився...

Ідучи так наскочили на велику чату татар...

Бульба виїхав до них перший...

— Хто у вас ватажок? питає татар.

Зараз виїхав оден з гурту.

— По приказу його світлости хана, усе військо має поспішати до нього. Ми тепер запалили степ, а коли шейтани не згорілиби від вогню, так буде загальний наступ на козацький табір. Його світлість забожився, що ні одна нога не вийде з Криму.

Бульба говорив з таким завзяттям, з такою лотостю на козаків, так відгрожувався, що ніхто бувби недогадався у ньому заторсжия.

— Остання їм година вибе, говорив другий козак, тому його світлість стягає усіх до себе, щоб кожний правовірний наситив і заспокоїв свою помсту...

— Ну пращайте, мені треба їхати далі.

Не ждучи, що татари на це скажуть, козаки почвалували що сили далі, аж втратили цілком татарську чету з очей...

Попри зруйнований Перекоп перекрались ноччу.

За Перекопом почували себе безпечнішими, тут стрічали хіба татарських конюхів, котрих можна було легче перехитрити.

Вони прямували ід Дніпрові.

— От братіки, говорив Бульба. Ми буцім то перебились щасливо через татарську хмару, та нам ще далеко у Січ, а поки з відтіля наспіє поміч, то наш табор таки не устоїтья, і поміч прийде вже по всьому.

— Ти не добре говориш товаришу, каже Хрущ — Як вже Господь дав нам через це осяче гніздо перебратися, то і далі нам пособить, і все буде гаразд. На те, щоб нашим помогти, то й сили великої не треба. Вистане десять сотень, щоб тарина по спині вдарити, а тоді вже і для табору дорогу промоститья. Нам не треба було так для нашого колодязя на місці сидіти, а треба було йти табором далі...

— Якби між нами був Сагайдачний, ми би вже над Дніпром були, говорив другий...

— Не говори так і не зобиджай нашої старшини, старий Чепіль добрий ватажок, а Жмайло гарна душа, нічого казати.

Аж під ніч припинився наступ на табор. Татари відступили але недалеко і скрилися за купами трупів своїх товаришів і коней. Козаки стріляли на них з гармат залізними кулями, розбивали купи.

Половина козацького війська спочивала поза возами та по землянках, перевязуючи собі рани, бо підчас бою не було на те часу. Другі пильнували возіз, бо татари і в ночі не давали спокою і підлазили під сам табор, та стріляли з луків. Повтарялася стрілянина з рушниць, а інколи треба було шаблею відбиватися, бо татари змагалися через вози перелазити...

— Жмайло повязавши свої рани приліг під

возом, та на хвилю задрімав. Старий Чепіль вже ледве ноги волочив.

Як лиш на світ стало заноситися, татари розпочали наступати на ново. Ноччу прийшли нові сили. Хан зганяв усю силу до наступу. Він знав, що козаки помучені, знеможені боєм і певно не устояться.

Жмайло вже був на ногах, хоч почував велику утому. Йому здавалося, що кости геть порозходилися і розлітаються. У нього в голові гуділо, мов по сильнім перепою, кров біла молотом у висках, в ухах шуміло і дзвонило. Він неміг собі зясувати, чи се такий кошмарний сон, чи це стравді так...

— Я вже незадовго не буду міг рушитись, говорив Жмайло до сотника Стецини, та колиб так сталося, щоб татари сюди добралися і приходила нам послідня година, так зжалійтеся товариші і убийте мене, бо я не хочу живим у татарські лапети попасти.

— Я кажу, що не пропадемо, говорив сотник — татари незадовго виснажуться і уступлять. Це їхня остання спроба.

— Бог би з тебе говорив — а знаєш брате, що у нас вже пороху не багато, вистане може на тиждень, а колиби так мало бути, як вчера, то на три дні. Ми за той час так знеможемось, що ніхто шаблі в руці не вдержить...

В тій хвилі настав при одній стіні табору великий крик. Жмайло забув на свою утому і побіг туди. Тут наступала більша сила татар і вже на вози повилазили.

Тоді Жмайло вискочив і собі на віз, переска-

кував з одного на другий і рубав шаблею, мов косою косив. Куди не махне, то татарська голова злітає.

Його утома зовсім кудись поділась, здавалося, що його мязи перемінились у гнучку крицю, що нічим її переломити.

За його приміром пішли на перегови козаки і за короткий час відбили татар, та стали за утікаючими стріляти з рушниць. Тепер відступили татари і на других місцях.

Можна було трохи відпочати. Чепіль приказав розвести огні і варити обід : конячину з покалічених коней з кашею... В таборі загоріли огні під казанами. Могильники копали ями і хоронили поляглих товаришів.

Той час супокою треба було використати на це, щоб привести табор до ладу. Хоч татари його не здобули, та таки багато наробили башкету. Було багато поранених коней та людей, кілька жінок збожеволіло з переляку і треба їх було вязати поясами, та держати у землянках, а то літали без упину по таборі, кричали, йойкали або співали. Богато козаків лежало по підвози, були дуже утомлені.

— Я вже і число забув, як ми довго змагаємось, говорив Жмайло до Чепіля.

— Вже три дні, мій сину, каже старий. Може вже дадуть собі спокій. Глянь по за табор, які купи ми того татарського стерва набили. З відкіля їх тільки наберається ?

Справді по за табором лежали купи татар і коней.

Татари справді відпочивали два дні, стягаючи

що раз більші сили. Це не ворожило добра. Козаки мусіли за той час і собі відпочати, щоб набрати сили до нового бою, що їх неминуче ждав.

Нові татарські сили підходили ноччу і ховалися по за трупами, які стали на соняшнім жару розкладатися. До табору заносило великим трупачим смородом, що годі було дихати.

— Коли не вигинемо від татарських стріл, та набігів, то погинемо від цього діявольського смороду. У нас лише, що невидно, як прокинеться яка пошесть — говорив Чепіль до старшини.

— Нам треба буде рушитись з відсіля бодай на кілька гонів далі, каже Жмайло. Начерпаємо у всі човна води, колодязь розберемо і на новому місці новий викопаємо, та тими самими дошками обцимбруємо.

— Усі на це згодилися. Поклали човни на вози і стали черпати воду. Жмайло став ладити табор до походу.

Вже запрягали коней до возів. Татари поміркували се і стали знову наступати.

І знову настало тяжке змагання на життя і смерть. Татар наспіло стільки, що першої днини. Козаки за два дні трохи відпочали, та все-ж їх тепер було меньше.

— Тепер хіба нас яке чудо спасе, говорив Чепіль до Жмайла. Хан поприсяг нам смерть, якої нам не минути..

— А мені тепер як раз здається, що поміч для нас вже близька. Мое серце таке прочуває.

Жмайло кинувся у бій, де найбільше того було треба, не зважаючи, що татарські стріли із задних татарських лав, падали хмарою.

Бульба з товаришами добились щасливо до Дніпра. Поживились свіжою печеною рибою, переплили Дніпро і пустились далі. Кожна хвилинка часу була дорога.

І тут стрінули першу козацьку стежу.

— Далєбі, що це наші, скрикнув Хрущ і почвалував на перед вимахуючи шапкою...

— Певно що наші, коли вже і Хрущ зхвилювався — говорив Бульба і почвалував за ним — здається, що сам Сагайдачний поспішає — дивить голубята скільки війська йде.

— Слава Сагайдачному, гукали козаки вимахуючи татарськими шапками.

— Братіги ! гукав Хрущ підїхавши до самої стежі, Бог вас наслав, а то нашим вже кінець приходить...

— Хто ти ? •питали від стежі — хіба що не татарин.

— Ми від Чепіля, з тяжкою бідою перебились через татар, та добре, що ми вас стрінули, скільки вас ?

— Нас тут пять сотень кінноти, а човнами Дніпром плине Сагайдачний з двома тисячами.

Бульба з товаришами, що як раз причвалували дуже зраділи :

— Як Сагайдачний тут, то ми побідили — кудю він вернув ?

— Він надплив від Київа і як побачив, що Чепіля ще нема, зібрав зараз військо, яке лише було під рукою і ми йдемо Чепіля ратувати.

Надїхали і другі сотні і пішли зараз до переправи, де мали з Сагайдачним зїтись. Та він

вже тут на них ждав. Військо повиходило на беріг, повиягали вози, та повпрягали коні.

Сагайдачний радий був, що дістав вістку від Чепіля, та про усьо подрібно розпитував у Бульби.

Як раз минуло шість днів, як Бульба вийшов з табору. За той час могло багато дечого перемінитися... Тим трохи Сагайдачний турбувався, та випитував про стан війська, муніції і харчів.

Бульба розповів, що муніції вистане ще на тиждень, значиться, що як раз тепер буде з нею кінець. Харчів буде на довше, а коли не стане палива, то мати муть зайві вози і судна...

— Вже то старий Чепіль порадить собі, там розумні люде, котрі щось вигадують в потребі...

Татари не прочували з тієї сторони козацького набігу. І здавалося, що вся козацька сила пішла у Крим і там тепер її замкнули у таборі.

Сагайдачний приказав поховати байдаки в комишах і лишив тут одну сотню козаків пильнувати. Сам рушив прямо на перекопську шийку.

Перейшли непомітно по при спаленій Перекоп ноччу. Доперва, як наскочили на татарське військо із заду, як гримнули на них з усіх гармат, татари зміркували, що прийшла із Січи підмога.

Зараз по тім, Сагайдачний на чолі своїх кінних сотень вдарив мов шуліка на курчата на збентежених татар.

З того боку не було жадної оборони. Хан дізнавшись проте рвав собі волосся з бороди з досади а татарина, що його про це звістив, вбив власною рукою.

Хан з своїми прибічними ледве втік, ще трохи, а бувби попався козакам в руки. Козаки гони-

ли за ним далеко, але опісля завернулися, бо Сагайдачний не любив того, щоб його сили розбігалися.

— Зле, отамане, каже ватажок тої чети, що за ханом гналась — чіхаючись в потилицю —

— Що сталось? питає Сагайдачний...

— Хан втік нам з поред носа, не вспіли піймати...

— Хай його чорт злизне, не турбуйсь, піймаємо другим разом. Ми не того сюди прийшли, а що у тамтїм боці з татарами?

— Втікають, мов вівці...

— Зараз прикличте мені котрогось із тих козаків, що від Чепіля прийшли...

Прикликали зараз Хруща, бо він був найблище. Він ще не скинув з себе татарської одежі.

— Ідемо далі, а ти показуй дорогу, а де Бульба?

— Замішавсь у гурт... та ми потрапимо і без нього, я проведу...

У таборі робилося щораз горячійше. Послідний наступ трївав два дні, бо і ноччу не було хвилинки спокою. Козакам вже неставало сили оборонятися. Богато людей не могло рушатися. Чепіль запорядив зменчення табору, бо такого великого простору не було ким обсадити. Козаки постягали вози блище середини, а богато возів покидали татарам на поталу. Через два дні не їв ніхто теплої страви. Живились вялою рибою і сухарами, котрих ставало щораз менше. Пороху остало ще лиш кілька бочілок. Старий Чепіль так охляв, що не міг на ногах стояти. До того, його чепись пропасниця і козаки поклали його під судно,

яке поставили з одного боку на стовцях. Він стогнав важко а пропасниця ним аж в гору підкидала. Начальство перебрав на себе Жмайло. Та йому теж недалеко було на той світ. Піддержувався лише силою залізної волі. Він тямив, що тепер рішається доля цілого козацтва, слава його побратима Петра, котрий був за сей похід відповідальний перед січовим товариством. Він добував з себе послідних сил. Усюди можна було його бачити, де була найбільша небезпека. Не щадив себе і тим підбадьорював своїх товаришів... Від безнастанного накликування він так охрип, що голос його лунав, як голос півня, якому підрізано шийку. Всі були обезсилені, виснажені, очаділі від диму, обідрані мов гиля. Вони відбивалися останками сили, яку піддержувала карність, що завів Сагайдачний.

Усі знали, що приходить їм остання година, що приходить усім пропасти, бо від роззвірених татар не ждати їм пощади. Але вони продадуть дорого своє життя. Умовились між собою, щоб, коли вже не буде іншого виходу, повбивати себе взаємно, а не датись ворогам в руки.

— Ще трохи, товариші, ще трохи, ще одну днину, а нам певно наспіє поміч, держімося твердо, говорив Жмайло...

Та ось рано, коли татари третьої страшної днини свіжими силами розпочали наступ, почувся з півночі гук гармат. Це начеб електричною струєю прошибло серця усіх...

Деякі думали, що їм причулось, бо утомленій душі не одно привидиться, або прочується.

Іншим здавалося, чи не гримить, але не було з того боку ніде хмари видно.

— То Сагайдачний йде, крикнув у усьої сили Жмайло і впав обомлілий на землю. Козаки думали, що його татарська стріла поцілила. Зараз занесли його під судно, та поклали побіч Чепіля.

Слово „Сагайдачний” перелетіло увесь табор блискавкою.

— Підмога, братчики, підмога ! Слава Сагайдачному !

Оклики оживили всіх, кожний набрав відразу сили, начеб цілучої води напився...

І старий Чепіль ожив. Він вийшов з під судна і простяг руки у гору :

— Славаж тобі Господи небесний за ласку... Зараз рушаємо. — Де Жмайло ?

— От там під судном, мов неживий лежить.

— Ізнемігся козак, ну нічого, очуняє.

На сей несподіваний ізгук гармат, татар мовби зачарувало. Вони перестали наступати. Настала метушня. До них прибігали кінні післанці і стали галайкати.

— Рушаємо табором, гукав Чепіль, приклавши руки до рота.

В таборі заметушились усі, мов бджоли під рійку. Недужі вилазили з землянок. Їх клали на вози, туди посилали жінок та дітей. Лаштували вози і запрягали коні.

Заки рушили з місця треба було з переду усунути трупів. Вони смерділи вже, трупи розлазились в руках, що годі було руками до них прикладатися. Відсували їх списами, загачували келепами.

Коли таку масу трупів рушили, такий настав смрід, що не було чим дихати.

З тою роботою забарились довший час.

Тепер стріляючи з гармат у збиту татарську масу рушили табором в перед. Передні вози були без коней і козаки пхали їх руками перед себе. Табор вривався в татарську масу. То вже не були ті розосені кольони, що дерлись у табор. Татарське військо перемінилось в отару овець, яка не може в пору вступитись з дороги. Табор їх торищив, мов ралом орав, розбиваючи скиби по обом бокам своєї дороги...

А коли ще з другого боку напер Сагайдачний з своїм військом, то вони розскочились, татарське військо розколосось, мов бервено від сокири.

Оба війська злучились, Чепіль підїхав до Сагайдачного. Вони обнялись, старий плакав на радощах.

— Господь приніс тебе, сину, в саму пору... Нам приходив вже кінець.

— А де Жмайло? чи не поляг?

— Він живий, та дуже знеможений, аж омлів.

Жмайло лежав на возі без памяти. Почувши що наспіла поміч він зомлів. Він, начеб останній набій своєї енергії вистрілив і повалився з ніг...

Кілька разів очунав почувши радісні крики та галас, дививсь на світ мов крізь очаділе скло, то знову заплющував очі. Неміг ні рукою ні ногою рушити.

Тепер почув над собою голос побратима і відкрив очі. Зразу неміг його пізнати. Він на стільки мав сили, що усміхнувся до нього, його маленькі засохлі губи щось шелевіли, та слова не було чу-

ти. Зараз знову заплющив очі і попав в замороку °

— Чи він ранений ?

— Ні, каже Чепіль — кілька разів дряпнула його стріла, та це певно не від цього. Він лиш обезсилений. Відпичне, то й очуняє. Але-ж бо то богатир! То душа усього табору. Чудеса доказував. Йому треба подякувати, що ми до тепер устоялись. Мені вже було три чверти до смерти... Пропасниця мене зломила зовсім...

— Шкода що не можу напитись води із того колодязя, що Марко викопав..

— Тож бо і є, що сим колодязем він нас урятував.

— Зараз вертаємо, каже Сагайдачний. А як доберемось до зеленої паші, тоді хоч тиждень відпочиваймо.

— Але попам'ятають нас поганці довго -- говорив Чепіль — штука була тай годі...

Коні почувши, що степ недалеко, що жде їх зелена трава, поспішали добуваючи останніх сил.

Табір минув Перекоп і станув у доброму місці. Зарав попускали коней на пашу. Вони форкали весело і качались по траві.

Службу у таборі поребрали козаки, що прийшли з Сагайдачним.

Чепелівці спали мертвецьким сном.

Недужих поклали під шатрами. Жмайло спав два дні не прокинувшись ні разу.

— Я гадав, що ти Марку вже мертвий — говорив Сагайдачний обнимаючи його.

— Ой тяжка нам була година, негадав я, що ми ще коли на світі побачимось...

Відпочавши тут два дні рушили далі. Як прийшли на переправу, вийшла до них сторожна чета від човнів. Вони оповідали Сагайдачному, що тут за той час сталося.

Незадовго, як Сагайдачний пішов на Перекоп явилась на Дніпрі турецька флота. При переправі стояло лиш кілька суден, решту скрили в комишах і самі сховалися. З відсі придивлялись, як турки плили обережно з боевим порядку.

Помітивши козацькі судна вони стали стріляти з гармат, начеб до якої фортеці. Потім, коли їм ніхто не відповідав, вони підплили обережно, позабирали судна, попричіпляли до своїх і відплили зараз у лиман. Поки це сталося, якийсь турок відлучився і пішов у комиш, де його козаки піймали на аркан, заткали рота поки турки не відплили і тоді давай брати на допити, поки усього не вговорив. Від нього довідались, що Алі-паша на приказ султана пустився Січ зруйнувати і всі байдаки понищити...

— Турки про Кафу, відай, ще нічого не знають. Колиб не те, то Алі-паша бувби непременно поплав на Січ, і справді наробив нам бешкету, колиб знав, що уся козацька сила із Січи вийшла..

— А й це не перешкодить, каже Іскра, пану паші чванатись в Царгороді на всю губу, що Січ зруйнував до тла.

— Ми таки того турка держимо у себе, говорили козаки.

— Давай його зараз сюди, каже Іскра, я з ним розмовлюся

Привели турка з повязаними руками.

— Розв'яжіть його, каже Сагайдачний, він нам

не страшний. Турок аж повеселійшав, коли зняли з його рук мотуза. Вклонився старшині :

— Салем алейкум !

— Алейкум салем ! каже Іскра по турецькому — сідай між нами, а коли ти голодний, то дамо їсти.

Принесли йому сухара і печеної риби. Турок заїдав, що аж за вухами тріщало...

— Зле ви його годували, каже Іскра, міг околіти, заки ми що від нього розвідаємо.

Тепер розпочав Іскра з ним розмову.

Турок розповів, що падишах на козаків страхлютий за Варну, і Очаків. Він приказав був великого везіра повісити, та з бідою султанша з дочками його випросили, потім приказав султан Аліпаші поплисти з військом під Січ і зруйнувати її до тла, козаків вибити, а решту привести в кайданах, усіх ждали великі муки.

— Чомуж не пішов ?

— Либонь, що боявся вас...

— То ви хіба нічого не знаєте, що ми зруйнували Перекоп, перейшли через Крим і Кафу зруйнували до тла ?

— Ми цього не знали ще, говорив турок дивлячись недовірливо на Іскру —

— От бачиш. Другий раз воно либонь не трапиться така нагода, як тепер була, Січ зруйнувати. Там тепер було мало козаків, бо вся наша сила пішла на Крим...

— Шкода велика, що у нас цього не знали, каже добродушно турок.

— Певно, що шкода. Але вже либонь в Ца-

ргороді про це знають бо ми і Синопу по дорозі спалили...

— Аллах великий Бог, та ваш Бог либонь дущий...

— То лишись з нами. Поїдеш на Січ, вихрестишся і будеш козаком...

— Я вас боюсь...

— Не бійсь. Ми ліпші люде, як ви. Колиб турки так козака піймали, як ми тебе, то щоби з ним зробили ?

— Замучилиб його.

— От бачиш. А ми тобі даємо волю: хочеш, то вертай до своїх, а хочеш то зроби це, що я лиш що тобі сказав...

— Ви лицарі.

— А коли і ти лицар, так приставай до нас. У нас є і турки і татари і що хочеш, тільки усі мусять бути православні і мусять в Христа повірити...

— Я не знаю вашої мови...

— Навчишся... Я сам тебе буду вчити...

— А хіба ти турок ?

— Я ні, але я довго між турками побував...

Отож надумайся, відпочинь, ніхто тобі нічого не зробить... Іскра переповів усе Сагайдачному

— Гаразд! Хай робить, як хоче, у нас потреба часом і турка. А такий вихрест інколи кращим буває христіянином, як такий що дитиною охрещений...

— Бачиш, який твій паша ледачий. Він певно від султана нагороду дістане, як привезе кілька козачих човнів і нагородить падишохові сім мі-

хів полови, скільки то він козаків винищив. Скаже, що вибив усіх, бо ні одного до Царгороду не привезе.

XII.

— Петре, брате мій товаришу, лицарю славний, чого ти доконав, не доконав ще ніхто з запорожців — говорив до Сагайдачного кошовий Грицько Тискенович, вислухавши довгого докладу Сагайдачного про похід — завтра збересь велика рада і ми здамо справу з великого діла.

Рано по благодарственній службі божій вдарили на майдані в литаври. Козацтво спішило на раду. Не треба було нікого силувати. Були тут і семейні козаки з паланок, бо коли Сагайдачний забрав у похід на вируку Чепілеві трохи не все військо, кошовий, щоб Січ мати не остала без оборони, прикликав семейних козаків...

Як вже народ заляг цілий майдан, голова при голові, кошовий підніс булаву і кітли замовкли. На майдані усі затихли.

— Панове отамання, славне низове козацьке лицарство! Не буду вам говорити про славний кафський похід, бо я там не був і походом цим почванитись не можу. Хай вам краще розкажуть про це товариші Конашевича Сагайдачного. Скажу вам хіба, що привезено з Кафи таку велику здобичу, якої наша Січ ще не бачила, і привезено дванацять тисяч визволених християнських невольників із ріжних народів: із Москви, Литви, Польщі і

Бог їх там знає якими мовами вони говорять. Та, ще вам одне нагадаю, що ви всі здорові. Знаєте і то, що колиб нам Господь не прислав на Січ такого славного лицара, як наш Петро Конашевич Сагайдачний, то ми би цього походу не перевили. Ми всі памятаємо, як воно сталося. Хто упорядкував і вишколив наше військо? Сагайдачний. Хто роздивив шлях у Кафу? Він теж. Хто розбив Кафу, зруйнував Сноп, перехитрив турків втікаючи на Озовське море і перевів військо такими нетрями, де ще козацька нога не стала? Хто опісля пішов на вируку товаришам у Крим і привів усіх назад цілих і здорових? Сагайдачний.

— Слава Сагайдачному! гукали козаки в оден голос підносячи шапки в гору.

— От ви самі кажете, панове товариство, чо-го Сагайдачний у нас стоїть — говорив кошовий далі. А коли між нами є такий лицар, що веде військо до слави, то не годиться, щоб я недостойний носив булаву кошового отамана славного низового запорожського війська? Ні панове. Я дякую вам за честь, що її, до тепер з вашою волею ношу, та ось я її зараз складаю у ваші руки. Я не можу носити булави над головою Сагайдачному, бо я повинен його слухатися, не він мене. І ось я піддаю думку, щоб зараз на моє місце вибрали ви нашим кошовим Сагайдачного.

— Слава Сагайдачному! Вигукували козаки, хай Сагайдачний нам отаманує... Кращого нема між нами..

Оклики не вгавали. Козаки гукали з усієї сили....

Сагайдачний такого кінця не сподівався, і не

прочував. Він надіявся, що буде кошовим, але не зараз, бо тепер не була пора до вибору старшини, а Тискенович нічим не прогрівся, щоб його скидати... Він стояв між старшиною і став випрошуватися, та козаки не дали йому говорити і глушили кожне його слово окликами..

Тоді висунувся з посеред товпи старий кременний козак його піднесло кількоро рук в гору і він говорив :

— Пізнаєш мене Петре ? У моїй редуті знайшов ти серед лютої степової зими певний захист. Там твоє життя вратовано. Там ти був моїм учнем і навчився козацького норуву, з під моєї руки вийшов ти справжнім козаком. Там тобі передсказав і випророчив о. Наливайко, що тебе неминне булава кошового, і отсе я дожив тої радісної хвилі, що це пророцтво здійнилося. Не ставай сторчаком проти приказові Провидіння божого і бери цей тягар, а що носити його меш на славу нашого лицарського товариства, я певний...

— Хто це говорить ? питали козаки.

— А хіба не знаєш старого сотника Чуба ?

Тепер Сагайдачний прийняв вибір. Він кланявся на всі боки і дякував за честь.

Відбулася церемонія помазання. Її доконав старий Чуб. Він помазав Сагайдачному чоло і голуву грязюкою і промовив:

— Не гордїй ізза цієї великої чести, памятай, що з козацтва вийшов і з волі товариства можеш знову стати простим козаком товаришем.

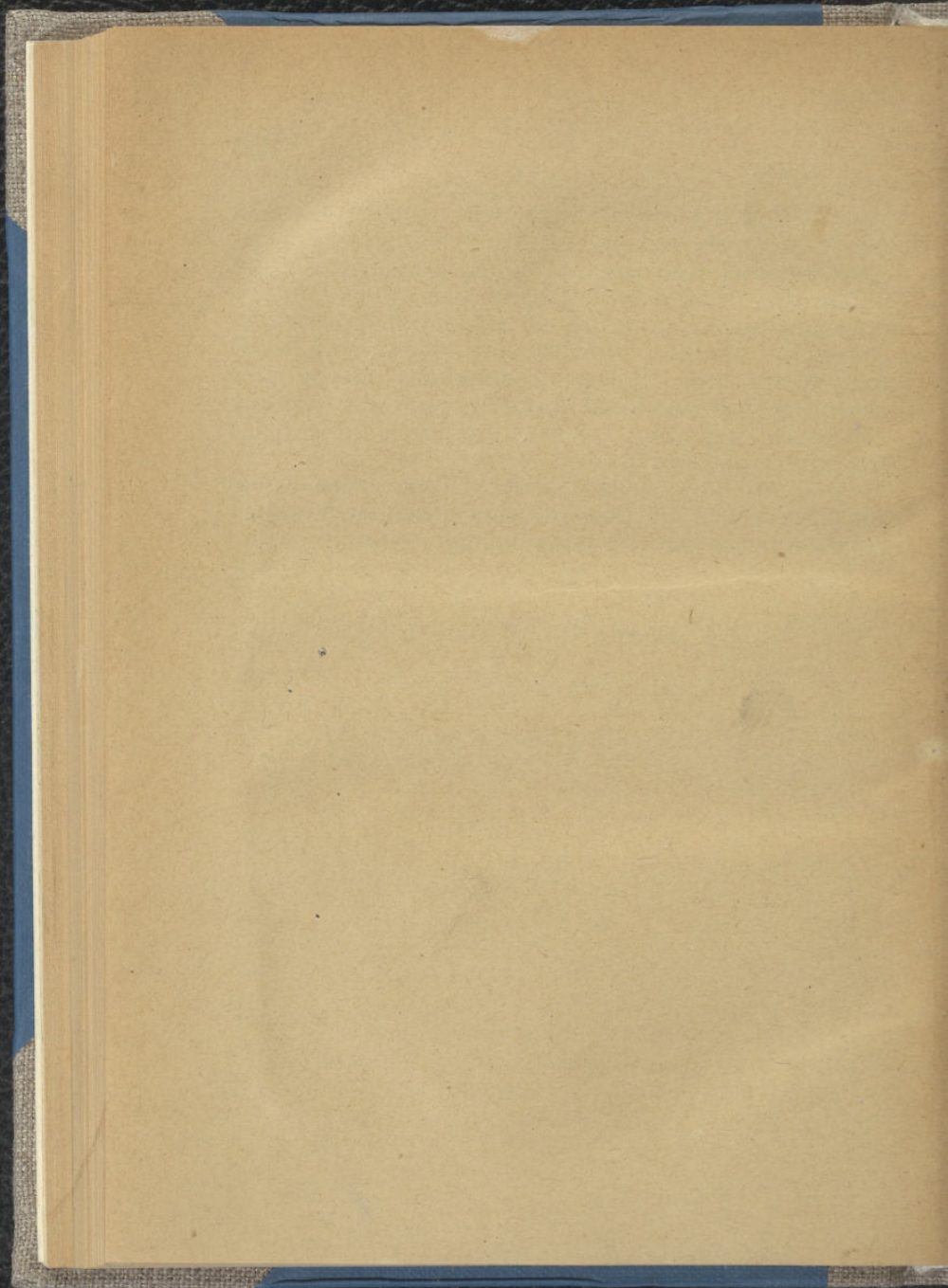
Сагайдачний узяв в руки булаву, поцілував її з пошаною і підніс в гору. Усюди затихло, а він звертаючись на церкву, говорив могутнім голосом.

— Отсей символ влади над славним низовим запорожським лицарством берегтиму, як ока в голові, як моєї душі від поганого пятна. Усьо, що робитиму, то тільки на добро і славу запорожського низового лицарства, на славу Запорожа, православної церкви і Українського Народу. Коли її підніму, то хай дріжать вороги сих наших трох святощів, які по Бозі стояти муть у мойому серцю на першому місці... Так мені Боже і св. Покрово допоможи!

— Амінь! Слава Сагайдачному, слава Конашевичеві! загула ціла громада а сей могутній їх голос прнісся далеко по дніпрових філях.

Кінець III. частини.

P. Marcinkowski
Warka 6.07.200
5.00,

БІБЛІОТЕКА „ПРОЛОМ“

РЕДАГУЄ М. КОВАЛЮК.

ВИДАЄ В-ВО „РЕКОРД“.

Виходить від 1. січня 1932., періодично, що два місяці. На зміст цієї бібліотеки складається: повісти, оповідання і романи та популярно наукові праці найвизначніших українських письменників і вчених, а також переклади із всесвітньої літератури. Кожний випуск обнімає 160 — 250 сторін друку, книжкового формату 0.16.

Услівя передплати :

Річна передплата (за 6 чисел) 18. зол., піврічна (3 числа) 10 зол. Передплатником є тільки той, що цілу належність за рік, чи пів вплатить з гори.

Передплатники з заграниці доплачують різницю порта.

Досі появилось :

Ч. 1.	А. Чайковський:	За Чужі Гріхи	сторін	220
Ч. 2-3.	„	В Чужім Гнізді	„	370
Ч. 4.	„	До Слави ч. II.	„	256
Ч. 5-6.	„	Гетьман (в друку)	„	360

Видавництво „Рекорд“ Коломня.